

ISSN 2791-3686

МАСЪАЛАҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ
(Маҷаллаи илмӣ)

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
(Научный журнал)

PROBLEMS OF LINGUISTIC
(Scientific journal)

№ 1 (1) 2022

Душанбе

*Муассис: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни,
кафедраи назария ва амалияи забониносии*

Сармуҳаррир:

Сулаймонов И.О. – номзади илми филология, дотсент, сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муовини сармуҳаррир:

Мирбобоев А. – номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забониносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Котиби масъул:

Валиев Ҷ.А. – ассистенти кафедраи назария ва амалияи забониносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.И.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни доктори илми таърих, профессор
- Сангинов Д.Ш.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор
- Айнуллозода Н.А.** - муовини ректор оид ба таълим, номзади илми таърих, дотсент
- Худойдодзода Ф.Б.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ доктори илми фалсафа, профессор

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Баротзода Ф.К., доктори илми филология, дотсент; **Гадоев Н.**, доктори илми филология, профессор; **Ғаффоров А. О.**, доктори илми филология, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктори илми филология, дотсент; **Қосимов О. А.**, доктори илми филология, профессор; **Мирганова Н. Р.**, номзади илми филология, дотсент; **Муҳаммадҷонзода О. О.**, доктори илми филология, профессор; **Нозимов А. А.**, доктори илми филология, профессор; **Раҳматуллозода С.**, доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Сайфуллоев Х. Ғ.**, доктори илми педагогика, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктори илми педагогика, профессор; **Султон Ҳ. Б.**, доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Ҳоҷазод С.**, доктори илми филология, профессор; **Ҷоматов С. С.**, доктори илми филология, профессор.

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 августи соли 2022
таҳти шумораи 260/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

Учредитель: *Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, кафедра теории и практики языкознания*

Главный редактор:

Сулаймонов И.О. – кандидат филологических наук, доцент, начальник учебного управления Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Заместитель главного редактора:

Мирбобоев А. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Ответственный секретарь:

Валиев Дж.А. – ассистент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

- Ибодуллозод А.И.** - ректор Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, доктор исторических наук, профессор
- Сангинов Д.Ш.** - проректор по науке, доктор юридических наук, профессор
- Айнуллозода Н.А.** - проректор по учебной работе, кандидат исторических наук, доцент
- Худойдозода Ф.Б.** - проректор по международным связям, доктор философских наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Баротзода Ф. К., доктор филологических наук, доцент; **Гадоев Н.**, доктор филологических наук, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктор филологических наук, доцент; **Косимов О. А.**, доктор филологических наук, профессор; **Мирганова Н. Р.**, кандидат филологических наук, доцент; **Мухаммаджонзода О. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Нозимов А.А.**, доктор филологических наук, профессор; **Рахматуллозода С.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Сайфуллоев Х.Г.**, доктор педагогических наук, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктор педагогических наук, профессор; **Султон Х. Б.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Хочазод С.**, доктор филологических наук, профессор; **Джаматов С. С.**, доктор филологических наук, профессор;

**Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
29 августа 2022 года, регистрационный № 260/МЧ-97**

*Founder: Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.
Department of Theory and Practice of Linguistics*

Chief of editor:

Sulaymonov I.O. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Deputy of editor-in-chief:

Mirboboev A. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Executive secretary:

Valiev J.A. – *Associate Professor Department of Theory and Practice of
Linguistics Tajik State Pedagogical University named after S. Aini*

EDITORIAL COUNCIL:

- Ibodullozoda A.I.** - *Rector of Tajik State Pedagogical University named
after S. Aini, Doctor of Historical Sciences, Professor*
- Sanginov D.Sh.** - *Vice-Rector for Science, Doctor of Law, Professor*
- Ainulozoda N.A.** - *Vice-Rector for Academic Affairs, Candidate of
Historical Sciences, Associate Professor*
- Khudoydozoda F.B.** - *Vice-Rector for International Relations
Doctor of Philosophy, Professor*

THE EDITORIAL BOARD:

*Barotzoda F. K., Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Gadoev N.,
Doctor of Philological Sciences, Professor; Gafforov A. O., Doctor of Philological Sciences,
Professor; Karimov Sh. B., Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Qosimov O.
H., Doctor of Philology Sciences, Professor; Merganova N. R., Candidate of Philological
Sciences, Associate Professor; Muhammadjonzoda O. O., Doctor of Philology Sciences,
Professor; Nozimov A. A., Doctor of Philology Sciences, Professor; Rahmatullozoda S. R.,
Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of ASRT; Sayfulloev
Kh.G., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor; Sayfulloeva Z.Kh., Doctor of Pedagogical
Sciences, Professor; Sulton H. B., Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding
Member of ASRT; Khojazod S., Doctor of Philological Sciences, Professor; Jomatov S.S.,
Doctor of Philological Sciences, Professor.*

**The journal is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan
on August 29, 2022, registration number 260/MЧ-97**

М у н д а р и ч а

1.	Пешгуфтор	7
	Масъалаҳои умумӣ	
2.	Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло Намунаи барҷастаи ҳудогоҳию худшиносӣ (дар ҳошияи “Луғатнома”-и Устод Айнӣ)	9
3.	Гадоев Нурхон Забони адабӣ ва ҳусни суҳан	14
	Баррасӣ ва муҳоҷисот	
4.	Сулаймонов Искандар Одинаевич Хусусиятҳои фонетикӣ маъноии калимаҳои тақлидӣ дар “Маснавии маънавий”-и Чалолуддини Балхӣ	21
5.	Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон, Исмоилов Бахтиёр Абдуллоевич Таҳлили луғавӣ маъноии калимаҳои тоҷикӣ дар забони узбекӣ	30
6.	Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич Алоқаи калимаҳо ва ифодаи муносибатҳои нахвӣ бо пешоянди “дар” дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ	37
7.	Гулзода Наврӯз Давлатович Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи “об” дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ	45
8.	Мирзоев Сайфиддин Ҷаборович Хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии номҳои суғдӣ (дар пояи маводи достони “Ривояти суғдӣ” – и Сотим Улуғзода)	51
9.	Мирзоев Сайфиддин Ҷаборович, Умарова Ф. Таҳлили бархе аз вожаҳои мураккаби маснавии “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ	57
10.	Саидолим Комилҷон Саидмирзо Ифодаҳои мардумӣ дар каломҳои Мавлоно Чалолуддини Балхӣ Румӣ	64
11.	Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович Изучение некоторых особенностей глагольной формы	69
12.	Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович Таҳаввули истилоҳот ва луғоти соҳавӣ дар раванди ҷаҳонишавӣ	73
13.	Каримова Мастона Дилбаровна Ташаккул ва таркиби луғавӣ лаҳҷаи Лаҳш аз рӯи муносибат бо забони адабӣ	79
14.	Раҷабов Абубакр Ашурович Калимаҳои омонимӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ	83
15.	Одинаев Абдуманнон Иброҳимович Саҳми А.Л. Хромов дар пажӯҳиши топонимикаи ҳудуди Кӯҳистони Мастҷох ..	88
16.	Холназаров Рухулло Муҳаммадович Номҳои аслии тоҷикӣ	93
17.	Юсунов Шоҳин Раҳимбердиевич Дарҷаи корбурд ва таснифоти маъноии пайвандҳои пайвастананда (дар асоси маводи “Ҷомеъ-ут-таворих”)	99
18.	Муминова Сафарбегим Баҳриевна, Муминова Ашамбегим Баҳриевна Доир ба табиати вожаҳои муштараки лаҳҷаи тоҷикзабонии водии Ваҳон ва баъзе забонҳои помирӣ	104
19.	Турсунова Мунаввара Аъзамовна Баррасии забони ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон	111

Масъалаҳои забоншиносӣ

20. **Имомбердиева Саломат Менгликуловна**
Тобишҳои маъноӣ-услубии номвожаҳо дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ 118
21. **Сатторов Нуралӣ Сайдалиевич**
Таҳаввулоти луғавӣ-маъноӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ 127
22. **Валиев Ҷамшед Абдурасулович**
Таҳаввулоти маъноии вожаҳо ва сермаъноӣ – асоси калимасозии лексикӣ-семантикӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад) 133
23. **Шарифзода Шамсиддин Мумини**
Мавқеи фитонимҳо дар ғӯйиши мардуми Масчоҳ..... 138
24. **Рузиев Меҳрубон Миралиевич**
Лексикаи ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагӣ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи варзобӣ) 142
25. **Тоирзода Абдусаломӣ Раҳим**
Калимасозии пасвандҳои бемаҳсул дар осори Шамсиддин Шоҳин 146

Тақриз ва китобиёт

26. **Одинаев Абдуманнон Иброҳимович**
Пажӯҳиши муҳим доир ба номвожаҳои чуғрофӣ (Андар масоили ҷойномҳо. – Хучанд: Анис, 2020. – 280 с.)..... 151

ПЕШГУФТОР

Забон ҳамчун чузъи фарҳанги миллӣ сайри таърихии тулонӣ дорад. Забони тоҷикӣ аз оғоз то ба имрӯз дар баробари забони давлатдориву коргузорӣ вазифаи васли халқияту миллатҳои гуногунро низ ба ҷо овардааст. Забони тоҷикӣ забони ҳамдилӣ, забони илму фарҳанг ва забони сулҳу осоиштагӣ аст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар нахустсаҳфаи китоби ҳеш «Забони миллат – ҳастии миллат» барҳақ фармудаанд: «Танҳо забон аст, ки дар ҳамаи давру замон таърихи воқеа ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад».

Хушбахтона, забони тоҷикӣ, ки имрӯз дар мақоми забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад, тайи садсолаҳо, бо вучуди мушкилиҳои зиёди пешомада, зина ба зина ташаккул ва тақомул ёфтааст.

Дар замони соҳибистиклолии миллии кишварамон забони тоҷикӣ дар мақоми забони давлатӣ дар соҳаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ мартабаи олиро соҳиб гардидааст ва ҳамчун, забони давлатӣ омили муҳими иттиҳод ва ҳамбастагии миллатҳо ва халқиятҳои сокини ҷумҳурӣ маҳсуб меёбад.

Муҳимтарин аломату нишонаи шинохти халқу миллат мавҷудияти забони миллии он мебошад. Нахустин талошҳо барои ба забони тоҷикӣ мақоми расмӣ давлатӣ додан аз нимаи дууми солҳои 80-уми асри XX шуруъ гардидааст, ки дар натиҷа 22-юми июли соли 1989 дар Иҷлосияи даҳуми Шурои Олии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон Қонуни забон қабул карда шуд. Агарчи қонуни забони давлатӣ бори нахуст дар замони Шуравӣ қабул шуда бошад ҳам, он танҳо дар давраи Истиклол бо ҳидояти Президенти маҳбубамон аз ҳар ҷиҳат ба мақоми забони давлатӣ, забони миллӣ, забони ягонаи ҳамаи қавмҳои кишвар соҳиб гардид, ки дар низоми қонунгузорӣ ба таври расмӣ эътироф мегардад.

Рӯзи 5-уми октябри соли 2009, таҳти № 553 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид. Дар заминаи ин қонун тамоми шаҳрвандони ҷумҳурӣ вазифадоранд, ки забони давлатиро донанд, ба он озодона муошират намоянд, босаводона фикри худро дар хат инъикос созанд ва ба забони давлатӣ коргузориҳои мақомоту вазоратҳо, ташкилоту муассисаҳо ба роҳ монанд.

Забони давлатӣ яке аз арзишҳои муқаддасест, ки шаҳрвандони мо дар баробари Ватан, Парчам ва Суруди миллӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он арҷ мегузоранд.

Ҷаҳони муосир ҳоло дар ҷараёни бемисли ҷаҳонишавӣ қарор дорад. Дар ин росто робитаҳои гуногуни иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар миёни миллатҳо ва халқҳои гуногуни сайёраамон рӯз то рӯз қавитар мегарданд, ки забон ҳамчун василаи иртибототи байнифарҳангӣ дар ин раванд нақши муҳимро касб мекунад. Вобаста ба ин, донишмандони забонҳои гуногун, кашфи асрори ғановату вижаҳои сохтори ҳар забон, таҳқиқи масъалаҳои мубрами рабобити байнизабонӣ ва баҳрагирии забонҳои мухталиф аз ҳамдигар дар радиҳои муҳимтарин масоили рӯзмарраи зиндагии ҷомеаи муосир қарор мегиранд. Бузурге дар робита ба ин маънӣ дуруст таъкид кардааст:

Ҳар кас ба забони худ суҳандон гардад,

Донишмандони сад забон осон гардад.

Тақозои раванди мазкур иборат аз он аст, ки забони давлатӣ ба забони илм табдил дода шуда, ҳамагуна рисолаҳои илмӣ ба забони давлатӣ таҳия ва таълиф гарданд. Таҳияи истилоҳоти илмӣ, ки барои ба забони илм табдил ёфтани забони тоҷикӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад, масъалаи муҳим аст. Забони миллии давлатӣ дар мақоми забони илму фарҳанг омили оғаҳии соҳибзабонон аз таърихи қадимии забон, осори фаровони ниёғони бофазламон, ки дар давоми садсолаҳо бо сабки илмӣ ин забон таълиф ёфта, диққати аҳли илму фарҳанги ҷаҳониро ба худ ҷалб ва тасхир кардаанд, мебошад. Забон рӯкни муҳими давлатдорӣ ва тафаккуру ҳувияти миллӣ ба шумор меравад.

Масъалаҳои забоншиносӣ

Таҳқиқи масоили назариявӣ амалии забонҳо, аз ҷумла масоили мубрами забони тоҷикӣ ва лаҳҷаву шеваҳои он дар маркази таваҷҷуҳи Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад.

То имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷаллаи илмӣ тахассусӣ мустақиле, ки фарогири масъалаҳои забоншиносӣ бошад, вуҷуд надошт. Ба роҳ мондани фаъолияти чунин маҷалла барои ҷопи мутамаркази мақолаҳои олимон, мутахассисон, унвонҷӯён, аспирантҳо, докторантҳои PhD, докторантҳои ҳабилитат ва ҳаводорони илми забоншиносӣ дар як нашрияи тахассусӣ мусоидат менамояд.

Ба ҳамин тариқ, роҳандозии фаъолияти чунин нашрияи илмӣ тақозои замон ва талаботи «Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030» мебошад, ки иҷрои он дар маркази таваҷҷуҳи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат-Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад.

Барои ба таври расмӣ фаъолият намудани маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ» дар назди кафедраи «Назария ва амалияи забоншиносӣ» саҳми устодони кафедра И.О. Сулаймонов, А. Мирбобоев ва Ҷ.А. Валиевро муҳим мешуморам.

Аз фурсати муносиб истифода бурда, сабти расмӣ ва нашри нахустин шумораи маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ»-ро, ки дар рӯзҳои таҷлили Рӯзи забони давлатӣ сурат гирифтааст, барои донишмандон, муҳаққиқони бахшҳои гуногуни забоншиносӣ тоҷик ва хонандагону алоқамандони ин маҷалла табрик менамоям.

Ибодуллозода Аҳлиддин Ибодулло
ректори Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ,
доктори илми таърих, профессор

Масъалаҳои умумӣ

ТДУ 809. 155. 0

**НАМУНАИ БАРҚАСТАИ
ХУДОГОҲИЮ ХУДШИНОСӢ
(дар ҳошияи “Луғатнома”-и
Устод Айни)**

*Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло,
Муовини раиси Кумитаи забон ва
истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии
Тоҷикистон, узви вобастаи АМИТ*

**БОЛЬШОЙ ПРИМЕР
ОСОЗНАННЫЙ И
САМОСОЗНАНИЕ
(В рамках «Словаря»
устада Айни)**

*Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло,
Заместитель председателя языкового
комитета и терминология при
Правительстве Республика Таджикистан,
член-корреспондент АННТ*

**A GREAT EXAMPLE OF
CONSCIOUSNESS AND
SELF-CONSCIOUSNESS
(As part of the "Dictionary"
of ustad Ayni)**

*Rahmatullozoda Sahidod Rahmatullo,
Vice Chairman of the Language Committee
and terminology under the Government The
Republic of Tajikistan,
corresponding member of ANNT*

Аннотатсия

Луғатномаҳо маънавиёти гузаштаю имрӯзаи халқ, донишу заковати қавму миллатҳо, ниғаждорандаю ҳифозатгари донишу таҷрибаи бисёрасраи ин ё он миллат буда, барои аз насл ба насл интиқол додани маънавиёти миллат хизмат мекунанд. Дар баробари ин, луғатномаҳо барои ниғаждорӣ ва аз нобудӣ раҳо бахшидани воҳидҳои луғавию синтаксисӣ мусоидат мекунанд. Сохтани луғатномаҳо таърихи садсолаҳо дошта, ба унвони яке аз масъалаҳои меҳварии забоншиносии тоҷик мебошад, ки теъдоди онҳо дар дарозии таърихи лексикографияи тоҷик ба беш аз 200 адад мерасад, ки то имрӯз дар баланд бардоштани савияи илму дониши миллати тоҷик саҳми бузург гузоштаанд.

Яке аз ҳамин гуна фарҳангҳо «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айни, аст ки ханӯз соли 1938 тартиб дода шуда буд, вале он ба сабабҳои зиёде дар он замон чоп нашуда, фақат баъд аз ҷавҳи муаллиф, дар соли 76-уми асри гузашта ба таъри расидааст. Мувофиқи нишондоди ҳуди муаллиф он 11400 калимаи дар забони адабии хаттӣ ва шифоҳӣ мустағмалро дар бар мегирад. Ба он, ҳамчунин, аз ҷониби ноширони ин асар ҳамаи тафсириҳои луғавии дар асарҳои бадеиву илмии муаллиф овардашуда низ ҷой дода шудаанд. Шарҳу тафсири калимаҳо дар он хеле мухтасар аст, он ҳам аксар бидуни мисолҳои тасдиқкунанда оварда мешавад.

Калидвожаҳо: *лексикография, осори лексикографӣ, забоншиносии, луғатнома, Садриддин Айни, забони адабии ҳозираи тоҷик, фразеология, луғатнависон, калимаҳои иқтибосӣ, баррасӣ, русӣ-интернатсионалӣ.*

Аннотация

Словари являются прошлой и настоящей духовностью народа, знаниями и мудростью народов и наций, хранителем и хранителем многовековых знаний и опыта любого народа и служат для передачи духовности нации из поколения в поколение. В то же время словари помогают сохранять и сохранять лексические и синтаксические единицы. Создание словарей имеет многовековую историю и является одним из ключевых вопросов таджикского языкознания, количество которых за многовековую историю таджикской лексикографии достигло более 200, что на сегодняшний день внесло значительный вклад в повышение уровень науки и знаний таджикского народа.

Одной из таких культур является «Полуподробный таджикский словарь таджикского литературного языка» Садриддина Айни, который был составлен в 1938 г., но по многим причинам в то время не был издан, а лишь после смерти автора в 76-г.

прошлого века. По словам самого автора, он содержит 11 400 слов, используемых в письменной и устной литературной речи. Сюда же включены все лексические толкования, данные издателями этого произведения в художественных и научных произведениях автора. Толкование слов в нем очень краткое, также часто оно дается без подтверждающих примеров.

Ключевые слова: лексикография, лексикографические произведения, языкознание, словарь, Садриддин Айни, современный таджикский литературный язык, фразеология, лексикографы, цитаты, рецензии, русско-международные.

Annotation

Dictionaries are the past and present spirituality of the people, the knowledge and wisdom of peoples and nations, the keeper and custodian of the centuries-old knowledge and experience of any people, and serve to transfer the spirituality of the nation from generation to generation. At the same time, dictionaries help to preserve and preserve lexical and syntactic units. The creation of dictionaries has a long history and is one of the key issues of Tajik linguistics, the number of which over the centuries-old history of Tajik lexicography has reached more than 200, which today has made a significant contribution to raising the level of science and knowledge of the Tajik people.

One of such cultures is the “Semi-Detailed Tajik Dictionary of the Tajik Literary Language” by Sadrididdin Aini, which was compiled in 1938, but for many reasons was not published at that time, but only after the death of the author in 76. last century. According to the author himself, it contains 11,400 words used in written and oral literary speech. This also includes all lexical interpretations given by the publishers of this work in the artistic and scientific works of the author. The interpretation of the words in it is very brief, and it is also often given without supporting examples.

Keywords: lexicography, lexicographic works, linguistics, dictionary, Sadrididdin Aini, modern Tajik literary language, phraseology, lexicographers, citations, reviews, Russian-international.

Осори лексикогрфӣ дар забоншиносии тоҷик таърихи дуру дароз ва анъанаҳои дерина дорад. Ин осор ҳолати забонии давраҳои гуногуни ташаккули забони тоҷикиро нишон медиҳанд ва ба ин васила барои нигоҳ доштани калимаю ибора ва воҳидҳои фразеологию зарбулмасалу мақол, ки дар онҳо сабт шудаанд, мусоидат мекунад.

«Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик», луғатест, ки Садриддин Айни, соли 1938 тартиб додааст ва бештар аз ёздаҳ ҳазор луғатро дар бар мегирад. Дар давраи нави тараққиёти илми лексикография тадвини “Луғат”-и С. Айни кори муҳимме дар забоншиносии тоҷик буд. Доир ба тадвини ин асар С.Айни дар “Дебача” қайд менамояд, ки: “ман дар ин китоб як хел луғатҳоро даровардам, ки онҳо барои ғоида бурдан аз адабиёти классикӣ ёрӣ медиҳанд, як хели дигари луғатҳоро даровардам, ки онҳо барои фаҳмида хондани адабиёти нафисаи имрӯза заруранд ва, инчунин, як хел луғатҳоро ғун кардам, ки онҳо аз хазинаи забони зиндаи имрӯзаи тоҷик буда, то ба ҳол ба ҷое ғун нагардида ва дар навиштаҷот қор фармуда шудаанд, ё ин ки бисёр қор фармуда шудаанд ва, баъзан, дар маъноҳои хато ба қор бурда шудаанд. Ин қисм луғатҳо бештарин барои он қасоне лозиманд, ки ҳаваси нависандагӣ ё ин ки журналистӣ доранд, аммо забони зиндари қамтар мебуданд. Агар мо мундариҷоти ин китобро, ки бештар аз ёздаҳ ҳазор луғат аст, ба хелҳои дар боло номбурдашуда ҷудо карда нишон диҳем, тақрибан, ба ҳамин натиҷа меоям: 50 протсенти ин луғатҳо аз забони зиндаи халқи тоҷиканд, ки то ба ҳол дар китобе ғун карда нашудаанд ва панҷоҳ протсенти дигарашон аз китобҳои луғат ва адабиёт гирифта шудаанд; нимаи ин панҷоҳ протсенти охири он луғатҳоеанд, ки барои ғоида бурдан аз адабиёти классикии тоҷик дарқор мешавад ва нимаи дигараш он луғатҳое аст, ки феълан ба адабиёти нафисаи имрӯзаи тоҷик қор фармуда шуда истодаанд, аммо маъноҳои онҳо ба оммаи наваҷод ва ҷавонони наврақ равшан нестанд. Манбаҳои ин

китоб дар панҷоҳ протсенти охирӣ «Ғиёс-ул-луғот» ва «Бурҳони қотеъ» барин китобҳои луғати кӯҳна ва китобҳои адабӣ буда, дар панҷоҳ протсенти яқум забони зиндаи халқ аст, ки дар муддати умри он қадар кӯтоҳнабудаи худам дар дафтари хотири худам ғун шудаанд”.

Яъне, муаллиф, аз як тараф, анъанаи луғатнависони пешинаро давом дода, шарҳи калимоти душвори осори классикии форс-тоҷикро оварда бошад, аз тарафи дигар, бори аввал аз ҳазинаи забони зиндаи имрӯзаи тоҷик дурдонаҳоро ҷамъ оварда, тафсир кардааст. Ин аст, ки “Луғат”-и Айнӣ дар омӯзиши забони классикӣ ва гуфтугӯии халқи тоҷик аҳамияти калон дорад.

Ба луғати С. Айнӣ муҳаққиқи рус Е. Э. Бертелс, ки дастнависи онро таҳрир карда буд, баҳои баланд дода, менависад, ки “... як ганҷинаест, ки аз ҷавоҳири гаронбаҳо молмомол, як асарест, ки ҳазорон мардум метавонанд солҳои дароз аз он истифода кунанд”. Яъне, дар “Луғат” калимаҳои шарҳ ёфтаанд, ки аз луғатномаҳои машҳур, осори давраи классикӣ ва забони зиндаи халқ маншаъ мегиранд. Дар ин асар на танҳо калимаҳои тоҷикӣ, балки вомвожаҳои тафсир ёфтаанд, ки ба забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногун ворид шуда, имтиёзоти забонии халқро таъмин кардаанд. Ин нукта мусаллам аст, ки бахши умдаи вомвожаҳоро калимаҳои забони арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русӣ-байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Осори лексикографии асримиёнагӣ гувоҳи он аст, ки қисми асосии иқтибосотро калимаҳои арабию туркӣ ташкил менамоянд. Ин андешаро калимаҳои дар луғатномаҳои «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Хусайни Инҷу, «Бурҳони Қотеъ»-и Муҳаммадхусайн Халафи Табрэзӣ, «Баҳори Аҷам»-и Рой Текчанди Баҳор, «Мунтахабот-ул-луғот», «Фарҳангнома»-и Хусайни Вафой, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Татаввӣ, «Шамс-ул-луғот» ва ғ., сабтшуда, гувоҳӣ медиҳанд. Ин ҳолат дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [1969] ва “Луғат”-и С. Айнӣ дида мешавад.

Калимаҳои иқтибосии арабӣ вомвожаҳои серистеъмол буда, дар “Луғат” бо хусусиятҳои луғавию грамматикашон беш аз 30 навъи қолибҳои арабӣ (мас.: афъол, мафъил, фавъил, фуъул, фаъил, фуъало, фаъала, афъил, мафъил, фиъол, фуъал, фиъол, афъило, фаъолил, фиъал, афъила, фоъол, фаъоло, фаъолил, фаъол, фаъъол ва ғайра) мунъакис шудаанд, ки дар ҳаёти ҷомеаи мо дар тури садсолаҳо хизмат кардаанд. Хусусияти дигари грамматикӣ ин калимаҳо доштани шакли ҷамъи шикаста, солим ва дугонаи арабӣ аст, ки дар шакли тайёр ба забони тоҷикӣ ворид шуда, дар “Луғат” сабт гардидаанд. Аммо калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ бо хосиятҳои луғавии худашон шарҳу эзоҳ ёфтаанд.

Ними калимаҳои “Луғат” аз забони зиндаи халқ ҷамъоварӣ шудааст. Дар “Дебоча”-и “Луғат”, омадааст, ки “як хел луғатҳоро ғун кардам, ки онҳо аз ҳазинаи забони зиндаи имрӯзаи тоҷик буда, то ҳол ба ҷойе ғун нагардидааст” Ин гувоҳи он аст, ки дар забоншиносии тоҷик аввалин шахсе, ки ба ҷамъоварӣ ва таҳқиқи диалектизмҳо даст задааст, устод С.Айнӣ мебошад ва эшон борҳо аҳли илму фарҳангро ба корбурди “ҳазинаи забони зиндаи халқ” ҳидоят кардааст. Ба андешаи С. Айнӣ “бояд китобҳои луғате дошта бошем, ки ба воситаи онҳо ҷавонон аз адабиёти нафисаи классикӣ фоида баранд ва низ китобҳои дошта бошанд, ки ба воситаи онҳо ҷавонон ба ҳазинаи забони зиндаи тоҷик роҳ ёбанд ва, инчунин, ин китобҳои луғат бояд забони зиндаи халқро пеши коркунони илмӣ ва адабии тоҷик мисли як материал тайёр карда монанд”. Ҷамъоварӣ ва дар “Луғат” ҷой додани калимаҳои лаҳҷавӣ боиси он гардидааст, ки онҳо оммавӣ шуда, аз маҳвшавӣ дар амон мондаанд. Аксарияти калимаҳои лаҳҷавии дар “Луғат” зикргардида имрӯз умри дубора ёфта, дар адабиёти илмию бадеӣ ва забони адабӣ-гуфтугӯӣ роиҷанд.

Яке аз нуктаҳои муҳим ин аст, ки дар “Луғат” калимаҳои иқтибосии русӣ-байналмилалӣ, ки дар солҳои зиндагии устод Айнӣ ниҳоят зиёд буданд, ворид нашудаанд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки устод Айнӣ барои талқини онҳо заруратро намедид ва бо ин муборизи софу бегазанд мондани забони адабии тоҷикӣ буданашро исбот мекунад. Дар солҳои сӣ авҷи воридшарии калимаҳои русӣ-байналхалқӣ ба забони

тоҷикӣ ба шумор меравад. Махсусан, калимаҳои марбут ба ҳизби коммунист ва режими сиёсии ҳамонвақта, аз қабилӣ комсомол, октябр, съезд, постановка, пленум, политбюро, политика ва садҳо унсурҳои луғавии дигар, ки фазои забонии моро пур карда буданд, аммо устод С.Айнӣ як вожаи ин гурӯҳро ба луғатномааш роҳ надод ва гӯё медонист, ки онҳо умри дароз надоранд ва ҷояшон дар фарҳангномаҳо нест. Ҳарчанд дӯстони зиёде аз Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) ва Душанбе ба устод ин огоҳиро дода бошанд ҳам, устод аз роҳи пешгирифтааш мунҳариф нагашт. Аз ҷумла, метавон суханони Е.Э. Бертелсро намуна овард, ки дар ин хусус ба устод Айнӣ навишта, гӯё дилсӯзона тавсия медиҳад, ки бояд калимаҳои русӣ-байналхалқӣ вориди луғат шаванд. Ӯ менависад, ки “дар луғати Шумо бо он ҳама сарват, ки дорои он аст, калимаҳои советӣ ва интернационалӣ ҳеҷ ёфта намешавад. Агарчи ман шояд сабабашро мефаҳмам, вале метарсам, ки агар ин китоб дар ҳамон шакли ҳозирааш аз ҷоп мебарояд, баъзе танқидчиёни мӯшикоф як ҳоёҳуе хоҳанд баровард, ки он сараш нопаёдо хоҳад буд. Хоҳанд гуфт, ки Шумо мухолифи дохил кардани чунин калимаҳо дар забони адабии тоҷик ҳастед ва дигар ҳамин хел музаҳрафот. Агарчи Шумо, албатта, метавонед ба чунин танқид ҷунон як ҷавоби катъӣ бидиҳед, вале ба назарам аз ин қисм гуфтугӯҳо ҳеҷ касро хушаш намеояд. Аз ин сабаб ман фикр кардам, ки бояд роҳе пайдо карда шавад, то барои чунин эътирозот дигар роҳ дода нашавад” (1, 8). Бо ин қаноат накарда, Е.Э. Бертелс чунин тавсия медиҳад, ки “Мо метавонем барои як мутахассис супориш кунем, муҳимтарин терминҳои русӣ аз як луғатчаи сиёсии русӣ интихоб кунад бо шарҳи он терминҳо ба забони русӣ. Баъд аз он ки ҳама луғатҳоро бо шарҳи он як мутарҷими забардаст аз қабилӣ Улуғзода ба забони тоҷикӣ тарҷима кунад. Ин калимаҳо барои Шумо фиристода хоҳад шуд ва агар Шумо ба дохил кардани он ба китоби Шумо ризоят диҳед, он вақт ба китоб илова карда шавад”. (1, 9).

Билоҳира, луғатнома дар шакле, ки устод С. Айнӣ пешниҳод карда буд, ба ҷоп тавсия мешавад. Ин гувоҳи он аст, ки устод Айнӣ ба арзишҳои миллӣ арҷ мегузошт, онҳоро ҳифз мекард ва барои ниғаҳдошти онҳо ҳатто ҳаёти худро дар хатар мегузошт. Ворид накардани калимаҳои русӣ-байналхалқӣ ба луғатнома шояд барои сиёсати он давра баробари хиёнат ба арзишҳои Октябр шумурда мешуд ва ин хатари зиёде ба муаллифи китоб шуда метавонист.

Ин ҳолат намунаи барҷастаи худогоҳию худшиносӣ, ватанпарастӣ, дӯстдории фарҳанг ва арзишҳои миллӣ ба шумор меравад.

Аз баррасии “Луғат” маълум мегардад, ки калимаҳои тафсиршуда ба мавзуоти ҳаётии мардум марбутанд. Аз ҷумла, калимаҳои марбут ба ҳешовандӣ, мақому манзалат, дӯстию рафқат, қавму миллат, тоифа ва гурӯҳҳо, мафҳумҳои ифодакунандаи ғарибону корафтадагон, машғулияти одамон, сифатҳои бади инсонӣ, вожаҳои ифодакунандаи ҳонаю манзил, мактабу мадраса, кушку қалъа, деҳа, шаҳру кишвар, вожаҳои марбут ба сатҳи замин, мавҷудодӣ осмонӣ, об, асбобу анҷом ва чизҳои гуногун, бозихҳои кӯдакон, ҳунарҳои мардумӣ, ашёи ҳона, ашёи қиматбаҳо, хӯрданию нӯшидани, лавозимоти низомӣ, ашёи марбут ба дафтардорӣ, ҳайвонот, тиб, дарахтон, калимаҳои ифодакунандаи маънии андуҳҳо ва ҳодисаҳои ногувор, ниятҳои нек ва маҷзуб, фикру андешаю хислат ва донишу сухан, мафҳумҳои динӣ, мафҳумҳои замон ва вақт, мафҳумҳои шумора, сифатҳои гуногун, нидоҳои инсонию ҳайвонию аҷсоми табиат ва ғайра.

Ин луғатнома то имрӯз китоби болоимизии ҳар соҳибфарҳанг буда, дар таҳияи луғатҳои минбаъда самаранок истифода мешавад.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ. 12. – Д., 1976.
2. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Д., 2011. – 294 с.
3. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Д., 1974. – 124 с.
4. Ҷашнномаи Айнӣ. Ҷ. 9. – Д., 2002. – 283 с.
5. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ (дар асоси маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ). Рисолаи илмӣ барои дарёфти дараҷаи д.и.ф. – Д., 1992.
6. Шарофов Н. Луғати нимтафсилаи С. Айнӣ // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. – Д., 1977. – С. 132-134.

**ЗАБОНИ
АДАБӢ ВА
ҲУСНИ
СУХАН**

*Гадоев Нурхон,
д.и.ф., профессори кафедраи назария ва
амалияи забоншиносии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

**ЛИТЕРАТУРНЫЙ
ЯЗЫК И
КУЛЬТУРА
РЕЧИ**

*Гадоев Нурхон,
к.ф.н., профессор кафедры теории и
практики языкознания ТГПУ
имени Садриддина Айни*

**LITERARY
LANGUAGE AND
CULTURE
OF SPEECH**

*Gadoev Nurkhon,
C.P.S., Professor of the Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Дар ин мақола вижагиҳои забони адабӣ ва фарҳангии нутқ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Он ба вазифаи аслии забон: муносибат, муошират ва мубодилаи афкори одамон дахл менамояд. Забон падидаи ҷамъиятӣ буда, пайвастагии забон ва ҷомеаро таҳлил менамояд. Одамон ҳамагӯза бо ёрии забон дар байни худ барои мубодилаи афкор тавассути забон муошират менамояд. Аз ин рӯ, забон ҳамсафари доимии ҷомеа аст. Забон фаъолияти устувори тафаккурро доимо посбонӣ мекунад. Забони адабӣ, ки воситаи муҳими ифоданокӣ ва образнокии нутқ буда, дар он барои ифоданокии бузург истифода мешавад. Онҳо ба мавзӯҳои рӯзмарра ва воқеияти муайяни рӯзгор бахшида шуда, дар асоси ҷунин воситаҳои ороиши нутқ, аз қабилҳои истиора, ташбеҳ, маҷоз, муқоиса ташаккул ёфта, барои инкишоф ва такмили таркиби луғавии забони тоҷикӣ аҳамияти калон доранд.

Калидвожаҳо: забон, фарҳанги нутқ, падидаи иҷтимоӣ, услубшиносӣ, миллат, табодули афкор, забони адабӣ, меъёри забони адабӣ, илм ва фарҳанг, гуфторҳои баён, ташаккули ҷомеа.

Аннотация

Данная статья посвящена особенностям литературного языка и культуры речи. В ней речь идёт о первоначальной функции языка: отношение, общение и обмен мнения людей. Язык-это явление общества, проанализированно непрерывной связи между языком и общества. Люди в повседневной работы при помощи языка между собой проведёт обмен мнения. По этому язык является постоянным спутником общества. Язык непрерывно охраняет прочный деятельности мышления. Литературный язык являясь значимым средством выразительности и образности речи, употребляются в ней для большой экспрессивности. Посвящаясь обыденным темам и определенным реалиям жизни, они формируются на основе таких средств украшения речи, как метафора, гипербола, метонимия, сравнение и имеют огромное значение для развития и совершенства лексического состава таджикского языка.

Ключевые слова: язык, культура речи, явление общество, стилистика, национальность, обмен мнение, литературный язык, норма литературного языка, наука и культура, экспрессивные речи, формирование общества.

Annotation

This article is devoted to the features of the literary language and culture of speech. It deals with the original function of language: the relation, communication and exchange of opinions of people. Language is a phenomenon of society, analyzed the non-discriminatory connection between language and society. People in everyday work with the help of the

language among themselves to carry out an exchange of opinion. Therefore, the language is a constant companion of society. Language constantly guards the enduring activity of thinking. Literary language being meaningful. A means of expressiveness and figurativeness of speech, they are used in it for great expressiveness. Dedicated to everyday topics and certain realities of life, they are formed on the basis of such means of speech decoration as metaphor, hyperbole, metonymy, comparison, and are of great importance for the development and perfection of the lexical composition of the Tajik language.

Keywords: *language, speech culture, society phenomenon, stylistics, nationality, opinion exchange, literary language, literary language norm, science and culture, expressive speeches, society formation.*

Вазифаи аввалиндараҷаи забон дар муоширати одамон дар ҷомеа ифода меёбад. Ба ин восита, мардум ба воситаи забон бо ҳам суҳбат мекунад, муттаҳид мешаванд, мақсаду мароми худро баён менамоянд, истехсолот ташкил мекунад, илму фарҳанг меофаранд. Хулоса, қору амалҳоеро ба сомон мерасонанд, ки барои ташкилу пешбурди ҷомеа зарур ва вочибанд. Иҷрои вазифаҳои мазкур хосият ва ҷанбаҳои гуногуни забонро дар зиндагӣ таъйин менамоянд.

Забон ҳодисаи иҷтимоӣ буда, бо ҷомеа алоқаи ногузастанӣ дорад. Одамон дар қору зиндагии ҳаррӯза тавассути забон бо ҳам мубодилаи афкор мекунад, олотҳои қору меҳнат месозанд, илмеро инкишоф медиҳанд, ки неъматҳои моддӣ меофаранд ва ба ин васила, зиндагиро раванқ мебахшанд. Беҳуда нагуфтанд, ки забон ҳамсафари доимии ҷомеа ба шумор меравад. Дар ин маврид забон ҳамчун муҳимтарин воситаи пешравӣ ва ташаккули ҷомеа хизмат мекунад. Аз ҷониби дигар, ҳар дигаргунӣ, ки дар зиндагӣ пайдо мешавад, мустақиман дар забон инъикос ёфта, барои тағйир ва тақмили он таъсир мерасонад. Дар ин ҳол ҷомеа ба сифати воситаи таҳаввул (тағйирёбӣ, дигаргуншавӣ) ва раванқи забон воқеъ мегардад. Ин аст, ки тағйир ва пешрафти забон ҳамеша пайваста ба дигаргуниҳои ҷомеа, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба амал меоянд, таҳқиқ ва баррасӣ мешавад.

Дар офариниш ва раванқи забон тамоми аъзои ҷомеа, синфҳо ва гурӯҳҳои гуногуни он ширкат меварзанд. Забон ба ҳама синфу табақаҳои мухталиф баробар хизмат мерасонад. Бинобар ин, забон қатъан ҳодисаи синфӣ нест, балки ҳодисаи комилан умумиҷтимоист. Аммо одамон аз забон мувофиқи мақсаду мароми худ истифода карда, метавонанд ба забон аз ягон ҷиҳат таъсир бирасонанд.

Азбаски забон ба тамоми фаъолияти одамон саҳт иртибот дорад, аз байн рафтани калимаҳои алоҳида, тағйири маънои унсурҳои луғавӣ ва пайдо шудани воҳидҳои нави луғавӣ ногузир аст. Аммо ин дигаргунӣ на ба тарзи ногаҳонӣ, тарқишҳои инқилобӣ, балки кам-кам ва бо мурури замон ба амал меояд.

Дигаргуниҳои босуръат ва азиме, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мамлакат ба вуқӯъ мепайванданд, боиси тағйироти андак зудтари забон ва меёрҳои адабии он хоҳанд шуд.

Забон бо тафаккур алоқаи бевосита дорад. Ҳар фикре, ки дар майнаи мо пайдо мешавад, ба воситаи маводи забон шакл мегирад, ба ин маънӣ фикрҳои лучу урӯн, фикрҳои, ки аз маводи забон фориғ бошанд, вучуд надоранд. Забон воситаи ягона ва шакли асосии ифодаи фикр аст. Аз ҳамин сабаб бузургон гуфтаанд: «Забон шуури воқеист ва воқеияти фикр дар забон зоҳир мегардад»:

Ҳар ҷӣ ба дил ҳаст поку палид,

Дар суҳан ояд асари он падид. (А. Ҷомӣ)

Забон фақат зоҳиргар ва ривочбахшандаи қору тафаккур нест, вай ҳамчун воситаест, ки фаъолияти тафаккурро пайваста маҳфуз ва поянда медорад. Забонро ҷун тоҷи дониш ситоиш қардани ҳақим Фирдавсӣ аз ҳамин ҷо манша мегирад:

Шунида суҳанҳо фаромӯш макун,

Ки тоҷ аст бар фарқи дониш суҳун. (А. Фирдавсӣ)

Зикри ҷунин суҳанҳои нависандаи рус М. А. Шолохов низ бамаврид аст:

«Азимтарин сарвати халқ забони ӯст. Ҳазорон сол дар сухан хазинаи бешумори андешаву таҷрибаи одамизод гирду гун мешавад ва зиндаву ҷовид мемонад».

Саъдии Шерозӣ гуфтааст:

Забон дар даҳон, эй хирадманд чист?

Калиди дари ганҷи соҳибхуна.

Чу дар бафта бошад, чӣ донад касе,

Ки чавҳарфурӯш аст ё пилавар. (майдафурӯш, аттори хонагард)

Ё ки:

То мард сухан нагуфта бошад,

Айбу хунараш нуҳуфта бошад.

Ҳар беша гумон мабар, ки холист,

Шояд, ки паланге нуҳуфта бошад. (Саъдӣ).

Ҳофизи бузургвор таъкид мекард, ки барои фаҳмидан ва огоҳӣ ёфтани аз мазмуну муҳтавои ашъори ӯ бояд забони модарӣ-забони дариро хуб донист:

Зи шеърӣ дилкаши Ҳофиз касе бувад огоҳ,

Ки лутфу табъи сухан гуфтани дарӣ донад.

Забон ойинаи фарҳанги халқ аст. Ин нукта чунин маънӣ дорад, ки саргузашт ва вазъи илму дониши ҳар халқу миллат дар забони вай таҷассум меёбад. Он миллате, ки соҳиби фарҳанги мутараққист, забони ғанӣ хоҳад дошт ва баръакс. Пас, забони мо ойинаи фарҳанги миллат ва боиси ифтихор аст. Зеро вай аз ҷумлаи забонҳои сарватманд буда, хеле барвақт, бештар аз ҳазор сол қабл аз ин, соҳиби шоҳаи адабии худ гашта буд. Соҳибқирони шоирон – устод Рӯдакӣ бо ин забон бисёр шеърҳои нобе офаридааст, «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ, ки нафистарин шоҳқории адабиёт, дар ҳаҷми 60 ҳазор байт ба ҳамин забони асил навишта шуд. Асарҳои илмӣ аломаи Машриқзамин – А. Сино низ, ки забони модариаш-забони форсӣ-тоҷикӣ аст, рӯи қор омаданд. Асарҳои илмӣ бадеии сухансароёни забардаст чун Саъдӣ, Ҳофиз, У. Хайём, Н. Хисрав, Ҷомӣ, Бедил, Сайидо, А. Дониш, Айнӣ, Лоҳутӣ, М. Турсунзода ва ғайра низ ба забони форсӣ-тоҷикӣ эҷод шуданд.

Ин аст, ки забони мо - забони тоҷикӣ намоёнгар ва бозтоби ин ҳама илму адабиёти шуҳратманди халқу миллати мост. Пас, ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки забони ҳар миллат ойинаи равшаннамои фарҳанги ӯст.

Забон гузаротарин силоҳи идеологист. Табиист, ки барои ин мубориза забон силоҳи маҳкуми душман ва силоҳи далолат ба адлу инсоф аст. Дар мавриди яқум сухан саҳту сангин ва дар ҳолати дуюм нарму гуворо хоҳад гашт.

Ба ин маънӣ Абушақури Балхӣ гуфтааст:

Шунидам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси буррову теги қуҳан.

Сухан бифканад минбару дорро,

Зи сӯроҳ берун кашад морро.

С. Насафӣ ҳам ба ҳамин мазмун гуфта буд:

Якero мекушад қилкам, якero зинда медорад,

Намеояд зи шамшер он чӣ аз дасти забон ояд.

Қувваи сухан, дарвоқеъ, беназир аст. Чӣ хуб гуфтааст, дар ин мавзӯ Мавлонои Балхӣ: «Оламеро як сухан вайрон кунад». Аммо насли одамизод бояд на аз нерӯи харобиовар ва чангези забон, балки аз чанбаҳои нарму сулҳовари он истифода баранд. Агар одамоне фаҳмидани фикру андешаи ҳамдигарро пеш бигиранд ва аснои душвортарин вазъият ҳам сулҳу салоҳ ва хусни тафохум ба даст хоҳад омад.

Хислатҳо ва ҷиҳатҳои мазқури суханро ба ҳисоб гирифта онро ба захру позаҳр нисбат доданд:

Сухан захру позаҳру гарм асту сард,

Сухан талху ширину дармону дард. (А. Балхӣ)

Хусни сухан ва услубшиносӣ. Забони миллӣ боигарӣ, маданият ва ифодагари руҳи халқ ба шумор меравад. Бе ягонагии забон миллат вучуд дошта наметавонад. Бехуда

намегӯянд, забони миллат –пояи миллат аст. Бинобар ин, мо бояд забони модарии худро чун гавҳараки чашм эҳтиёт намоем.

Барои он ки забон вазифаи асосии худ-мубодилаи афкорро иҷро намояд, зарур аст, ки он ба тамоми аъзоёни ҷамъият ягона ва фаҳмо бошад. Дар иҷрои ин мақсад баланд бардоштани ҳусни сухан ва муоширати мардум мавқеи калон дорад. Инчунин, нақши адабиёти бадеӣ дар ташаккули нутқи хонандагони худ назаррас аст, зеро адиб дар эҷоди асари бадеӣ ба қонуну қоидаҳои грамматика ва имлои луғатҳои нав, ки умумӣ шуданду барои ҳама ҳамчун нормаи забони адабӣ маҳсуб мешаванд, таъя мекунад.

Аз ин ҷост, ки яке аз талаботи ҳусни сухан риоя кардан ба меъёрҳои забони адабӣ, аз ҷумла, ба қонуну қоидаҳои грамматикаи забони адабӣ ба шумор меравад. Масалан, мувофиқати мубтадо бо хабар дар ҷумла аз рӯйи шахсу шумора бояд риоя карда шавад. Агар ин қоида риоя карда нашавад, он на фақат хилофи қоидаи наҳв, балки боиси риоя накардани ҳусни сухан мегардад. Инчунин, талаффузи дурусти овоз низ ва бо мавқеъ гузоштани зада ҳам ба нормаи забони адабӣ ва маданияти сухан алоқаманд аст. Барои он ки сухани гӯянда ба ҳамсухбаташ фаҳмо бошад, овоз ва калимаҳо бояд равшан талаффуз карда шаванд. Задаи ҳичой низ дар ҷояш гузошта шавад.

Ҳусни сухан ба интиҳоби калимаву ифодаҳои дархур ва дар қолаби муносиб баён намудани мақсад вобаста аст. Унсурҳои луғавии мувофиқ ва қолаби матлубро аз байни муродифҳо интиҳоб карда мегиранд, бинобар ин, муродифот (синонимия) яке аз масъалаҳои муҳими маданияти сухан маҳсуб мешавад. Мавзуи муродифот дар доираи воҳидҳои луғавию фразеологӣ то андозае омӯхта, вазифаи услубии онҳо муайян карда шудааст. Вале дар сатҳи грамматика ва алаҳхусус, қолабҳои синтаксисӣ ҳанӯз ҳадафи татқиқ қарор нагирифтааст.

Талаботи дигари ҳусни сухан равшану возеҳ баён намудани фикр мебошад. Фикр бояд бо ҷумлаҳои сода, кӯтоҳ, равону муъҷаз ифода карда шавад. Ҳар қадар, ки шахс бисёр донанд, вай бояд ҳамон қадар камгап бошад:

*Сухан бисёр дону андаке гӯ,
Якero сад магу садро яке гӯ.*

Пуробурангии сухан шартӣ дигари маданияти сухан аст. Гӯянда бояд воҳидҳои забониеро истифода барад, ки сухан рангину барҷаста барояд, то ки диққати мусоҳибашро ба худ ҷалб кунад. Агар як калима бе зарурат ба ҷойи калимаи дигар қор фармуда шавад, маъниро равшану возеҳ ифода кардан мумкин нест ва ба талаботи ҳусни сухан ҷавобгӯ нест.

Бешубҳа, он вақт сухан ҷаззобу пуртаъсир мегардад, ки унсурҳои луғавӣ дар ҷумла такрор ба такрор наоянд, чунки таъсирнокӣ ва ҳусни суханаш паст мегардад, ба ҷойи калимаҳои такроршуда муродифҳои он мавриди истеъмол қарор дода шавад, нуран аланнур мешавад.

Воҳидҳои фразеологиро низ баҳри бою рангин шудани таркиби луғавии забон истифода бурдан хеле манфиатбахш аст. Масалан, ҷумлаҳои муқоиса менамоем:

Аз омадани Шумо хеле хурсанд шудам. - Аз омадани Шумо сарам ба осмон расид.

Риоя намудани одоби сухангӯӣ ҳам яке аз муҳимтарин талаботи ҳусни сухан доништа шудааст. Аз ин ҷост, ки аз қадимулайём дар байни мардуми мо шахсони калонсолро ҳамчун нишони ҳурмату эҳтиром бо ҷонишини шахси дуҷуми шумораи ҷамъ «**Шумо**» ва калимаҳои «**ако**», «**таго**», «**хола**», мурочиат шудан одат шудааст.

Номро пурраву ношикаста ва айбро мулоим карда гуфтан аз паҳлӯҳои маданияти сухан аст.

Ҳусни сухан ба услубшиносӣ алоқаи зич дорад. Услубшиносӣ услубҳои нутқ-расмӣ-коргузорӣ, илмӣ, рӯзноманигорӣ, бадеӣ ва гуфтугӯиро меомӯзад. Ҳар як услуби нутқ лексика, фразеология, роҳҳои калимасозӣ, морфология ва тарзи ҷумлабандии худро дорад. Масалан, таркиби луғавии услуби илмӣ лексикаи истилоҳотист.

Дар ин услуб бештар ҷумлаҳои мураккаби тобее, қор фармуда мешаванд, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, сабаб, мақсад ва натиҷа доранд. Ин имконият

медихад, ки масъалаҳои илмӣ пурра, дуруст ва мантиқан пай дар пай баён карда шаванд. Дар грамматикаи забони тоҷикӣ ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби тобее, ки ҷумлаи пайрави муайянқунанда доранд, дар шакли тарзи мафъули баён карда мешаванд.

Дар услуби гуфтугӯӣ калимаҳои кор фармуда мешаванд, ки фақат хосси ҳамин намуди муоширатанд: *каҷова, танбал, ландаҳур (нисбат ба одам), қоқ (нисбат ба одам), задан (хӯрдан), қуфтан (задан), мурда (хасис) ва ғайра*. Агар дар навишт ягонагии услуб риоя карда нашавад, ҳусни сухан хароб мегардад.

Хулоса, дар ифодаи воситаҳои муносибатҳои гуногуни забонӣ ба таври фаҳмо, саҳеҳ. Муъҷаз баён намудани мақсад низ баъзе тамоюлоти инкишофи воситаҳои пуробурангии сухан мушоҳида карда мешавад.

Ҳусни сухан савияи баланди маҳорат дар гуфтор, риояи қонуну қоидаҳои забон дар изҳори фикр маҳсуб мешавад.

Нутқи фасеҳ дорои чанд аломатест, ки муҳимтарини онҳоро метавон ба чунин гурӯҳҳо тақсим кард:

1 Нутқи дуруст – нутқи, ки мувофиқи меъёрҳои ҷорӣ, меъёрҳои мақбули умум гуфта, ё навишта мешаванд;

2. Нутқи дақиқ – нутқи равшан ва фаҳмо, нутқи, ки дар асоси риояи комили маънои калима, ибора ва ҷумлаҳо ба вуқӯ пайваस्ताаст;

3. Нутқи бомантиқ – нутқи, ки калима, ибора ва ҷумлаҳои он байни ҳам маънан саҳт марбут буда, яқҷоя мазмуни муайянеро далолат мекунад;

4. Нутқи муассир – нутқи, ки на фақат ба фаҳм, балки ба ҳиссиёт таъсир мерасонад;

5. Нутқи муносиб ва бамаврид – нутқи, ки мувофиқи шароит ва муносиби ҳоли муҳотаб таҳрир ё адо мегардад.

Ҷамъи ин аломатҳо одатан аз меъёрҳои забонӣ ва услубӣ сарчашма мегиранд ва ба ин ҷиҳат, онҳо ба қоидаҳои талаффуз, қоидаҳои корбурди калимот, сарфу наҳв, имло ва аломатҳои китобат, писанди мардум буда, дар луғатномаҳо ва дастурҳои забон сабт ёфтанд, вобастагии қавӣ доранд. Ин аст, ки риояи меъёрҳои забони адабӣ ва усубиёти он муҳимтарин шартҳои нутқи дуруст, нутқи беғалат ба шумор меравад.

Маҳз барои ҳамин асоси ҳусни сухан, ҷони онро меъёрҳои забони адабӣ ташкил медиҳанд.

Меъёрҳои забони адабӣ вобаста ба шароит ва зарурати рӯзгор тағйир меёбад, ё нав мешавад, ё аз миёни унсурҳои нофаъоли кӯҳна, ё забони зиндаи халқ интиҳоб ва корбаст мешаванд. Ин тағйирёбӣ тадриҷан ва кам-кам воқеъ мешавад. Аз ин рӯ, соҳибони забон пай намебаранд, ки меъёрҳои забони адабии онҳо ҷӣ дигаргуниҳои муҳимро паси сар кардааст.

Меъёри забони адабӣ – ин намуна, анъана, ва маҷмуи талаботи дар нутқи хаттӣ шифоҳӣ эътироф гардидаи тарзи талаффуз ва мавриди истеъмоли калимаю ибораҳо ва ғ., ки ба ташаккули умумияти забони миллат замина мегузорад, доништа мешавад.

Дар системаи меъёри забони адабӣ ду ҷиҳати муҳим амал мекунад. Аз як сӯ, ҳифзи анъана ва вайроннопазирии муоширати забонии аҳли ҷомеа тақозо мекунад, ки меъёр то ҳадди имкон бардавом ва побарҷо бошад. Муҳимтарин фазилати забони адабӣ иборат аз он аст, ки меъёрҳои он собит ва устувор бошанд. Забони адабии тоҷик меъёрҳои қадимии худро бо каме тағйирот аз асрҳои 9-10 то ҳозир нигоҳ медорад. Барои ҳамин ҳам, навиштаҳои суханварони пешин аз Рӯдакӣ сар карда то А. Дониш ба ҳамаи тоҷикон дастрасанд.

Бояд гуфт, ки меъёрҳои забони адабӣ ҳодисаи абадӣ ва тағйирнаёбанда нест. Вай тадриҷан тағйир меёбад. Вай бо гузашти замон оҳиста-оҳиста таҳаввул (тағйирёбӣ, дигаргунӣ) мебинад. Ин ҳолат аз чунин қонуниятҳои табиӣ пеш меояд.

Забони адабӣ бо оҳистагӣ ҳам бошад, вобаста ба пешрафти ҷомеа беист такмил меёбад ва ба офарандагони худ шароите фароҳам меоварад, ки фикр ва ҳиссиёташонро ҳарҷӣ пурра, осон ва ҳарҷӣ кӯтоҳу зебо ифода намоянд.

Инкишофи забони адабӣ иборат аст аз тағйир ва такомули меъёрҳои он, ки дар натиҷаи амали яқҷояи омилҳои дохилӣ ва берунӣ сурат мегирад.

Тағйир ва инкишофи меъёр дар он шароити таърихӣ, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи халқ, ки таҳаввулот азим ба амал овард, зуд ва босуръат воқеъ шуда буд. Инқилоби Октябр дар ҳаёти мардуми мо аз ҷумлаи ҳамин гуна ҳодисаи азим буд. Бинобар ин, баъди ғалабаи он ва зуҳури дигаргуниҳои чашмрас дар зиндагии халқи мо бисёр калима ва қисме аз шаклу воситаҳои грамматикӣ нофаъол гаштанд, ё архаистӣ шуданд. Баъд калима ва истилоҳҳои фаровоне падида омаданд, ки бо мафҳумҳои нав, рӯйдодҳои тозаи сиёсиву иҷтимоиву маданӣ алоқаманд буданд.

Тамоюли демократӣ намудани забони адабӣ, ки дар ин давра шуруъ шуд, талаб дошт, ки забони адабӣ ба забони гуфтугӯ наздик оварда шавад. Дар натиҷа хеле аз воҳидҳои луғавӣ ва унсурҳои грамматикӣ аз забони адабии суннатӣ фуругузор шуданд, бисёр калима ва як қисм шаклҳои грамматикӣ аз забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он ба забони адабӣ ворид шуданд. Дар байни воситаҳои фаровоне, ки аз забони гуфторӣ гирифтанд, баробари чизҳои хубу шоиста як қисм калима ва воситаҳои грамматикӣ низ буданд, ки на боиси ғаноафзоӣ, балки сабаби вайроншавии забони адабӣ гардиданд. Хулоса, ба ҷойи соданигорӣ, одинависӣ вусъат ёфт. Ин нуқс аз солҳои 60-ум ба хубӣ эҳсос шуд ва аҳли маърифат барои ислоҳи он пардохтанд.

Ҳоло дар забони мо тамоюли нав – наздик овардани забони адабӣ ба асолати (асл, асилзода) забони классикӣ шуруъ шудааст. Аз ҳамин ҷиҳат, дар матбуот, радио, телевизион, дар навиштаҳои олимону адибон калимаҳои кӯҳна ва қолабҳои асила ибораю ҷумласозии классикӣ зуд-зуд дучор меоянд. Шакле нест, ки аксари он воситаҳои тоза тадриҷан фаъол ва умумӣ мешаванд ва забони адабӣ қувва, тароват ва шукуҳи пешини худро аз нав пайдо ва мустаҳкам мекунад.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои забони адабӣ падидаи мутахҳаррик буда, тадриҷан тағйир меёбад ва дар забон як силсила шаклҳои ҳаммаъноӣ наву кӯҳна чанд муддат паҳлуи ҳам амал мекунад. Таъмини нутқи дуруст талаб мекунад, ки аз воситаҳои ҳаммаъноӣ оне интихоб ва истифода шавад, ки писанди умум буда, тамоюлҳои фаъоли инкишофи забони адабӣ созгор бошад.

Ҳангоми тағйин намудани дурустии нутқ фақат тақия кардан ба меъёри умуми кофӣ нест. Бояд шароит ва муҳити нутқ низ ба эътибор гирифта шавад, зеро муҳит талаб мекунад, ки мувофиқи он муошират бояд кард. Сухане, ки дар як шароит ва муҳите дурусту қобил аст, дар мавриди дигар дурусту созгор нест.

Калимаҳои адабӣ-китобиро, ки хосси услуби бошукӯҳ ва мутантананд. Ҳамин ки мо онҳоро дар услуби гуфтугӯӣ ба қор бурдем, бе ҷо ва номувофиқ буданашон аён мегардад: *хуршед - офтоб, чехра - башара, но - линг ва гайра*. Аммо ин чунин маъно надорад, ки миёни шоҳаҳои услубии забон садди чинӣ ҷой дошта бошад ва унсурҳои он натавонанд, ки ҳамдигарро иваз намоянд. Ҳаргиз ин тавр нест, бисёр калимаҳои адабӣ-китобӣ, ки ду-се даҳсола пеш аз ин архаистӣ пиндошта дар забони адабии меъёрӣ қор намефармудем, альон ба гурӯҳи унсурҳои муътадили нутқ гузаштанд.

Услубшиносӣ қоидаҳои қорбурди воҳидҳои луғавии забон ва нақшу мавқеи онҳоро дар нутқ, инчунин, мувофиқи мақсад ва дуруст ё нодуруст истифодабарии унсурҳои забонро назорат менамояд. Масъалаи мавриди назар, тамоми соҳаҳои забонро дар бар мегирад. Аз ин ҷиҳат, мавқеъ ва мавридҳои истеъмолии ин ва ё он услуби нутқ, муродифҳои лексикӣ ва грамматикӣ услубӣ, маъноҳои ҳиссию муассирии суханро маънидод мекунад. Аз ҷумла, услубшиносӣ ба нутқ аз он ҷиҳат баҳо медиҳад, ки аз силсилаи синонимии забон, якеашро, ки ба мақсаду шароити нутқ мувофиқ аст, интихоб намояд. Адиб мувофиқи мақсад, муҳит ва шароити муошират яке аз муродифҳоро интихоб намуда, мавриди истифода қарор медиҳад.

Маълум аст, ки як муродиф аз дигараш бо тобишҳои ҳиссӣ муассирӣ тафовут дорад. Барои мисол калима ва ибораҳои «*хӯрдан*», «*тановул кардан*» ва «*тағи бинӣ задан*» як маъноро ифодагаранд. «*Хӯрдан*» - умумистеъмоли буда, маънои мстақил дорад. Аммо «*тановул кардан*» хосси услуби китобист ва дар услуби бошукӯҳ, мутантан қор фармуда мешавад. Воҳиди фразеологии «*тағи бинӣ задан*» дар услуби гуфтугӯӣ

истеъмом шуда, маъноӣ ҳиссӣ ва муассирии манфиро ифода менамояд. Ҳамин гуна муродифҳои услубиро дар **фразеология, калимасозӣ ва морфология** ҳам бисёр мушоҳида менамоем: *қачдуми тағи бурё* - умумиистеъмомӣ, *чаши дидан надоштан* – китобӣ, бад дидан-умумиистеъмомӣ, *дил рабудан* - китобӣ, *дар пучоқи писта хо кардан* - умумиистеъмомӣ, *ба кор оғоз бахшидан*-китобӣ, *ба кор сар кардан* - умумиистеъмомӣ, *мутолиа кардан* - китобӣ, *китоб хондан* - умумиистеъмомӣ ва ҳоказо.

Чунон ки мебинем, ҳар кадоми ин воҳидҳои нутқи мавриду шароитҳои истеъмоли ба худ хос доранд, ки ин масъала низ мавзӯи **бахси услубшиносӣ** мебошад. Аз гуфтаҳои боло ба чунин натиҷа мерасем, ки услубшиносӣ ин илми дар амалия татбиқи кардани тамоми имконоти забон маҳсуб мешавад. Омӯхтани ин фан ба мо имконият фароҳам меоварад, ки мо ба услубҳои функционалии нутқи корбурди онҳо, бо муродифҳои лексикӣ грамматикӣ, маъноҳои ҳиссию муассирии унсурҳои забонӣ амалан шинос шавем ва ҳангоми муомилаву муошират истифода барем. Услубшиносӣ, ба ибораи дигар, ҳусни сухан аст.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои забони адабӣ падидаи мутахассис буда, тадриҷан тағйир меёбанд ва дар забон як силсила шаклҳои ҳаммаъноӣ наву кухна чанд муддат пахлуӣ ҳам амал мекунад. Таъмини нутқи дуруст талаб мекунад, ки аз воситаҳои ҳаммаъноӣ онҳо интихоб ва истифода шаванд, ки писанди умум буда, тамоюлҳои фаъоли инкишофи забони адабӣ созгор бошад. Бояд зикр кард, ки дар ифодаи воситаҳои муносибатҳои гуногуни забонӣ ба таври фаҳмо, саҳеҳ, муъҷаз баён намудани мақсад аз воситаҳои муҳими пуробурангии сухан маҳсуб мешавад.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин натиҷа мерасем, ки услубшиносӣ ин илми дар амалия татбиқи кардани тамоми имконоти забон маҳсуб мешавад. Омӯхтани ин фан ба мо имконият фароҳам меоварад, ки мо ба услубҳои функционалии нутқи корбурди онҳо, бо муродифҳои лексикӣ грамматикӣ, маъноҳои ҳиссию муассирии унсурҳои забонӣ амалан шинос шавем ва ҳангоми муомилаву муошират истифода барем.

Адабиёт:

1. Гадоев Н. Имконоти услубӣ ва бадеии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи чанубии Кӯлоб. Маҷаллаи илмии ДМТ «Забон-рукни тоат», № 10. – Душанбе, 2017. С.82-91.
2. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи чанубии Кӯлоб. – Душанбе, 2017. – 231 с.
3. Галкина Е. М. Русский язык. Лексика. – М., 1957. – 153 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
6. Шокиров Т. Адиб, забон ва услуб. – Душанбе, 2001. – 174 с.
7. Шукуров М. Тарҷума ва услуби ҳоси нависанда. // Садои Шарқ, 1970. №11. – С.115-124.
8. Шукуров М. Тарҷумаи бадеӣ ва марҳилаи имрузаи адабиёти тоҷик. // Садои Шарқ, 1983. №10. – С.113-122.
9. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост – Душанбе: Маориф, 1991. – 231 с.
10. Шукурова М. Доир ба хусусиятҳои семантикии калимаҳои такрори забони адабии тоҷик. // М. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С.71-76.

Баррасӣ ва мубоҳисот

ТДУ 809. 155. 0

ХУСУСИЯТҲОИ ФОНЕТИКИЮ
МАЪНОИИ КАЛИМАҲОИ ТАҚЛИДӢ
ДАР “МАСНАВИИ МАЪНАВИ”-И
ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи
назария ва амалияи забонишиносии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

ФОНЕТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ
СЛОВ В “МАСНАВИИ МАЪНАВИ”
ДЖАЛОЛУДДИНА БАЛХИ

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
к.ф.н., доцент, заведующий кафедры
теории и практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айни*

PHONETIC-SEMANTIC
FEATURES OF IMITATIVE WORDS IN
“MASNAVI MANAVI” BY JALOLUDDIN
BALKHI

*Sulaymonov Iskandar Odinaevich,
associate professor, head of chair of the
theory and practice of linguistics, TSPU
named after S. Aini*

Аннотатсия

Калимаҳои тақлидӣ дар забони асари бадеӣ бо мақсади ба нутқи тасвирии нависанда ва ба забони персонаж бахшидани таъсири эмотсионалӣ ҳамчун як воситаи муҳимми услубӣ ба кор мераванд. Ин мавзӯ дар заминаи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷониби баъзе муҳаққиқон дар шакли мақолаҳои гуногунҷанм ва дар таркиби рисолаҳои илмӣ, ки онҳо ба таҳқиқи масъалаи такрори калима бахшида шудаанд, аз ягон ҷиҳат баррасӣ гардидааст. Дар заминаи маводи “Маснави маънави” масъалаи мазкур бори нахуст мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар мақола роҷеъ ба хусусиятҳои фонетикӣ ва луғавию маъноии калимаҳои тақлидии асари мазкур таҳқиқ доир шудааст. Муаллиф калимаҳои тақлидиро аз лиҳози сохтори овозӣ ва аз ҷиҳати маъно бо мисолҳои фаровон арзёбӣ кардааст. Таъкид карда мешавад, ки чунин унсурҳои луғавӣ аз рӯи маъно бештар ба гурӯҳи исмҳои мансуб буда, аҳаммияти услубӣ дошта, дар натиҷаи тақлид ба овози одамон, ҳайвоноту парандагон ва садои ҳодисаҳои табиат ба вуқӯ меоянд.

Калидвожаҳо: тақлид, тақлиди овоз, такрори тақлидӣ, тақлид ба овозҳои инсон, тақлид ба овозҳои ҳайвоноту парандагон, тақлид ба зӯҳуроти табиӣ, хусусиятҳои фонетикӣ калимаҳои тақлидӣ, мақоми фонемаҳо дар калимаҳои тақлидӣ, таснифоти маъноӣ, таҳлили лексикӣ-семантикӣ.

Аннотация

Подражательные слова в языке художественных произведений используются в образительной речи писателей, также с целью оказания выразительности речи персонаж как важное стилистическое средство. Данная проблема на основе материала современного таджикского литературного языка со стороны некоторых таджикских исследователей изучена в достаточной мере в форме различных статей и монографий, в которых авторы относились к данной теме как второстепенный вопрос в составе редупликативных слов. Непосредственно на базе материала “Маснави маънави” Джалолуддина Балхи лингвистическое исследование не проводилось. По этому вопросу исследования и анализ фонетических и семантических особенностей подражательных слов приобретает актуальный характер. В статье анализируется большой объем примеров из “Маснави маънави” по фонетическим признакам и семантическим аспектам. Отмечается, что эти лексические единицы по своему значению в основном относятся к именам существительных, имеют стилистическое значение и появились в процессе подражания к человеческим голосам, звукам животных и птиц, а также явлениям природы.

Ключевые слова: *понятия подражание и звукоподражание, редупликативное подражание, подражания к человеческим звукам, подражания к звукам животных и птиц, подражания к явлениям природы, фонетические особенности, семантическая классификация подражательных слов.*

Annotation

Imitative words in the language of works of art are used in the figurative speech of writers, also in order to express the character's speech as an important stylistic means. This problem, based on the material of the modern Tajik literary language, has been sufficiently studied by some Tajik researchers in the form of various articles and monographs, in which the authors treated this topic as a secondary issue in the composition of reduplicative words. Linguistic research was not carried out directly on the basis of the material of “Masnaviya manavi” by Jaloliddun Balkhi. Therefore, the issue of research and analysis of the phonetic and semantic features of imitative words becomes relevant. The article analyzes a large volume of examples from “Masnaviya manavi” in terms of phonetic features and semantic aspects. It is noted that these lexical units in their meaning mainly refer to nouns, have a stylistic meaning and appeared in the process of imitation of human voices, sounds of animals and birds, as well as a natural phenomenon.

Keywords: *concepts of imitation and onomatopoeia, reduplicative imitation, imitations of human sounds, imitations of animal and bird sounds, imitations of natural phenomena, phonetic features, semantic classification of imitative words.*

Мафҳум ва истилоҳи калимаҳои тақлидӣ. Дар фарҳангномаҳои соҳаи забоншиносӣ калимаҳои тақлидӣ бо истилоҳи “ономатопея” маъмул буда, зимни он робитаи аз ҷиҳати фонетикӣ қонунии фонемаҳои калима ва номинатсияи овозии аломати ашъу ҳодисаҳо фаҳмида мешавад. “Ономатопея” ё “тақлид ба овоз” дар забоншиносии умумӣ бо истилоҳи “аломат ё рамзҳои овозӣ (звукосимволизм) муносибати ҳаммаъноӣ доранд (ЛЭС, 165-166). Тақлид ба овоз ва дар заминаи он ба вучуд омадани калимаҳоро баъзе файласуфони юнонӣ (Платон, Демокрит) ба асоси гирифта, онро як омили муҳимми пайдоиши забон арзёбӣ кардаанд, ки минбаъд файласуфону забоншиносони аврупоӣ (Лейбнитс, Гердер, Гумболдт) назарияи мазкурро дастгирӣ кардаанд. Ба фикри онҳо, калимаҳои аввалин дар натиҷаи тақлид ба овозҳои табиат – садои парандаҳо, ҳайвонот, обу шамол ба амал омадааст. Асоси тарафдорони ин ақида он аст, ки дар ҳамаи забонҳо калимаҳои тақлидӣ ба монанди мияв-мияви гурба, аккоси сағ, ку-куи паранда, шавшуви об ва ғайра ҷой дорад. Ба қавли муаллифони китобҳои русию тоҷикии “Муқаддимаи забоншиносӣ” ин ақида асоси илмӣ надорад, зеро теъдоди ҷунин калимаҳо хеле кам мебошад, онҳо калимаҳои ҳаётан муҳим нестанд (Норматов, 2011, 185).

Муҳаққиқи калимаҳои тақлидӣ дар забонҳои туркӣ Н.И. Ашмарин мафҳуми истилоҳи мазкурро ин тавр шарҳ додааст: “Калимаҳое, ки тавассути саъйу кӯшиши одамон барои сохтани образҳои овозие, ки дар худ ҳодисаи муайянеро инъикос мекунанд ва онҳоро ҳамон тавр узви шунавоии инсон қабул кардааст. Ба таври дигар гӯем, тарзи қабули садои мавҷудоти олами беруна аз ҷониби гӯянда дар назар дошта шудааст” (аз кит. М. Фозилов, 1958, 3). Номбурда нисбат ба калимаҳои тақлидӣ истилоҳи “ҳиссаҷаи мимео-тақлидӣ”-ро истифода бурдааст.

Дар тадқиқоти Н.К. Дмитрев “К изучению османской мимологии” истилоҳи мазкур “мимема” номгузорӣ гаштааст. Л.В. Харитонов онро дар забони ёкутӣ “калимаҳои дугона ё ҷуфти тақлиди овозӣ”; А.Н. Кононов дар забони узбекӣ ҳамчун як бахш дар таркиби вожаҳои нидой “нидое, ки овозро ифода мекунад; Д.В. Бубрих ва дигар забоншиносони туркшинос дар тадқиқи забонҳои угро-финӣ, Шарқи Дур, Осиёи Миёна аз қорбурди истилоҳи “мимема” даст қашида, қорбасти термини “калимаҳои тасвирӣ”-ро афзалтар донистаанд; дар омӯзиши калимаҳои тақлидии забони осетинӣ

В.И. Абаев аз истилоҳи “калимаҳои мимео – тасвирӣ” кор гирифтааст; А. Фарҳодӣ чунин вожаҳоро дар лаҳҷаи кобулии забони дарӣ ба ду гурӯҳ тақсим кардааст: а) “тақлиди овозӣ (ономатопеа) – калимаҳое, ки дар натиҷаи тақлид ба овоз, шавкун аз рӯйи ягон хусусияташон чунин номида шудаанд; б) дигар калимаҳое, ки дар натиҷаи қабули ҳисси ба вучуд омадаанд. Дар робита ба ин масъала ӯ калимаҳои тақлиди боз ба ду бахш – нидой ва исми ҷудо мекунад; муаллифони китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ” (Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., Бузургзода Л., 1949) калимаҳои тақлиди овозиро ба гурӯҳи нидо дохил кардаанд; М.Фозилов калимаҳои тақлиди дар заминаи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик ва лаҳҷаи Конибодом баррасӣ карда, истемолҳои истилоҳи “калимаҳои тасвирӣ”-ро ҷои доништааст (Фозилов, 1958, 3-18). Ш. Рустамов дар рисолаи “Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм нисбат ба истилоҳи мазкур термини “калимаҳои тақлидӣ”-ро истифода бурдааст ва хусусиятҳои маъноӣ грамматикӣ онҳоро ба назар гирифта, калимаҳои тақлиди боз ба гурӯҳи маъноӣ грамматикӣ исм мансуб доништааст (Рустамов, 1972; 1981).

Зикр кардан муҳим аст, ки барои мо дар миёни истилоҳоти дар боло қайдшуда бештар истилоҳи “калимаҳои тақлидӣ” ҷолибтар буда, дар ҷараёни таҳияи рисола асосан аз термини мазкур истифода мебарем. Зеро мафҳуми “тақлид” барои тарзи ифодаи вожаи тақлидшаванда аз рӯйи овоз ва шакл бештар мувофиқат менамояд.

Дар забони тоҷикӣ тадқиқи калимаҳои тақлидӣ бори аввал дар шакли рисола бо сайъи забоншинос М. Фозилов сурат гирифтааст. Номбурда дар китоби “Изобразительные слова в таҷикском языке” (Калимаҳои тасвирӣ дар забони тоҷикӣ) (1958) роҷеъ ба вазъи омӯзиши ин масъала дар забонҳои русӣ, забонҳои мансуб ба гурӯҳи туркӣ, форсӣ ва тоҷикӣ таваққуф намуда, рисолаашро дар 8 ҷиҳати аввал калон ба нашр расонида, оид ба хусусиятҳои семантикӣ (маъноӣ), фонетикӣ, морфологию синтаксисӣ, калимасозӣ; аз исм ва сифат сохта шудани калимаҳои тасвирӣ; калимаҳои тасвирӣ дар забони узбекӣ ва муқоисаи онҳо бо забони тоҷикӣ; калимаҳои тасвирӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ ба таври мухтасар бо овардани мисолҳо аз нутқи адабӣ ва ғӯйишҳои мардумӣ маълумот додааст. Дар ҳар сурат, таҳқиқоти мазкурро яке аз аввалин корҳои илмӣ дар самти баррасии калимаҳои тақлидӣ-овозӣ номидан мумкин аст.

Ш. Рустамов дар рисолаи “Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм” (1972) бахши алоҳидаеро ба таҳқиқи хусусиятҳои калимаҳои тақлидӣ бахшидааст. Дар пайравӣ ба В.И. Абаев (1956) ӯ калимаҳои тақлиди боз ба қатори вожаҳои исми дохил намулдааст (1981, 47-48).

М. Шукурова дар мақолаи “Доир ба хусусиятҳои семантикӣ калимаҳои тақрор дар забони адабии ҳозираи тоҷик” асосан ба масъалаи тақрори луғавии пурраю нопурра ва хусусиятҳои маъноӣ онҳо таҳқиқот ба анҷом расонида, перомунҳои калимаҳои тақлидӣ, ки дар қолаби калимаҳои тақрор меоянд, чунин менигорад: “Семантикаи тақрори калимаҳои тақлидӣ бе тағйироти фонетикӣ мулкратӣ ва тақрори мунтазами овози тақлиди ифода мекунад (Шукурова, 1976, с.76).

Н. Бозидов дар мақолааш “Тақрори калима ва мавқеи он дар нутқ” аз 8 навъи калимаҳои тақрори пурраро ёдовар шудааст, ки роҳи шашуми он ба калимаҳои тақлидӣ тааллуқ дорад: “Муаллифи мазкур калимаҳои тақлиди дар бахши “Тақрори исм” баррасӣ карда, онро яке аз намуди паҳншудаи тақрор маънидод намуда, ин гуна вожаҳоро ба ду гурӯҳ тақсим мекунад: 1) тақрори айнан; 2) тақрор бо тағйири овози садоноки компоненти дуҷум (1991, 33-36).

Тадқиқоти нисбатан тозае, ки солҳои охир роҷеъ ба калимаҳои тақрор ва дар робита ба он оид ба вожаҳои тақлидӣ сурат гирифтааст, ба Музаффарова Д.Ш. тааллуқ дорад. Ӯ соли 2017 дар мавзӯи “Калимаҳои тақрор дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (таҳлили муқоисавӣ)” рисолаи илмӣ номзадӣ дифоъ кардааст. Музаффарова Д.Ш. қаблан мақолаеро доир ба муқоисаи вожаҳои тақлидӣ ва тасвирии тоҷикию англисӣ

(Такрори таклидӣ ва тасвирӣ//Актуальные вопросы филологии (сб. статей).-Душ.: РТСУ, 2013. –С. 144-153) нақши муҳим доштани калимаҳои таклидӣ ва тасвириро таъкид кардааст.

Рисолаи илмии номзадие, ки бевосита ба калимаҳои такрор бахшида шудааст, маҳсули зехнии Н.А. Фафурзода буда, бо унвони “Структура и семантика повторение слов: лингвистический аспект” (на материале таджикского языка) забони тоҷикӣ ҳимоя шудааст (АКД, 2019, -25с).

Қайд кардан ҷои аст, ки такрор новобаста аз навъҳо, вазифаву мавқеи забониаш дар илми адабиётшиносӣ ҳамчун санъати лафзӣ эътироф шудааст. Масалан, профессор Х. Шарифзода дар китоби “Каломи бадеъ” менависад, ки такрори калима барои ифодаи таъкид ба кор рафта, вазифаҳои дигари бадеиро низ иҷро мекунад (1991, 125). Номбурда барои таквияти фикр ҳамагӣ чор мисраъро чун намуна оварда, мутаассифона, дар хусуси такрор ҳамчун санъати лафзии бадеи дигар чизе нагуфтааст.

Чи дар осори адибони классикӣ ва чи дар эҷодиёти шоиру нависандагони муосир навъҳои гуногуни такрори таклидӣ – айнан такрор шудани як калимаи таклидӣ, ба тағйироти овозӣ дучор шудани ҷузъи дуҷуми калимаҳои такрори таклидӣ ва вожаҳои тасвирие, ки ҳолати воқеъ шудани ягон ҳодисаву падида ро инъикос мекунанд, хеле зиёд истифода бурда шудаанд. Бахусус, дар “Маснавии маънавӣ”-и Ҷалолиддини Балхӣ зухуроти такрор ва шаклҳои дигари вожаҳои таклидӣ фаровон мушоҳида карда мешаванд, ки истифодаи онҳо аз ҷониби муаллиф мақсаднок сурат гирифта, иҷрои ҳадафҳои услубии адибро таъмин намунадааст.

Забониносон дуруст нигоштаанд, ки дараҷаи таъсирбахшӣ ва қувваи ҷамъбаस्तкунандагии калимаҳои таклидӣ нисбат ба нидо султан аст. [5, 449]. Хусусияти дигари калимаҳои таклидӣ ин аст, ки онҳо қобилияти ифода намудани моҳияти чизҳоро надоранд. Онҳо садо, зарбу такон ва дурахшу ҷилои бешумори дунёи воқеиятро тасвир намоянд ҳам, вале моҳияти онҳоро ҳанӯз инъикос намекунанд.

Ҳар як калимаи таклидӣ то ҳадди имкон садову овоз, ҳаракати ҳодисаҳои тасвиршавандаро ба таври мушаххас, равшан ва фасеҳ инъикос менамояд. Калимаҳои таклидӣ нисбат ба калимаҳои мустакилмаъно пуробуранг ва таъсирбахшанд. Онҳо ба хусусиятҳои хоси фонетикӣ, луғавию маъноӣ ва морфологию структурӣ молик мебошанд.

Хусусиятҳои фонетикӣ калимаҳои таклидӣ. М. Фозилов хусусиятҳои зерини калимаҳои таклидиро таъкид кардааст: аксари калимаҳои таклидӣ аз як ҳичо зиёд мебошанд; дар онҳо шакли такрор хеле фаровон мушоҳида мешавад; ҳиссаи дуҷуми таклидҳои такрор бештар ҷузъи якумро пурра акс менамояд; тағйироти фонетикӣ ҷузъи дуҷум кам бошад ҳам, мушоҳида карда мешавад; калимаҳои таклидӣ забони тоҷикӣ асосан духичой (ваъ-ваъ, ғув-ғув, фуч-фуч) мешаванд; дар аввали калимаҳои таклидӣ бештар ҳамсадоҳои **ғ, ш, т, ч, ҷ, п** ва дар охирашон ҳамсадоҳои **р, қ, т** ва гурӯҳи ҳамсадоҳои **рс, нг** меоянд (1958, 26-33).

Дар “Маснавии маънавӣ” дар аввали калимаи таклидӣ омадани ҳамсадои бечаранги ж ба мушоҳида расид. Чунончи:

Жағ-жағи он ақлу мағзатро барад,

Сад ҳазорон ақдро як нашмарад [9, 221].

Нимбедоре, ки ӯ ранҷур буд,

Тақ-тақи оҳисташиро мешунуд [М/м., Д. 3, 142].

Дар калимаҳои таклидие, ки ҳодисаҳои равшанро инъикос мекунанд, воқеан, ҳамсадои л зиёдтар ба кор меравад, истилоҳи “калимаҳои тасвирӣ” ба онҳо бештар созгор меафтад: Чунончи:

Мекашонад макри барқат бедалел,

Дар мафозай музламе шаб мил–мил [М/м., Д. 6, 401.

Ин ҷиҳатро намунаҳои нутқи гуфтугӯӣ ва лаҳҷавӣ собит месозад: *мъл-мъл: Ҷъроғ мъл-мъл дора* (Рашт); *яллақас задан, ялақ-ялақ қардан* ва ғайра.

Калимаҳои тақлидие, ки бо садонок сар шудаанд, бисёр каманд. Асосан садоноки **а** (ва гоҳо **у**) дучор мешавад: **ав-ав, ак-ак, уху-уху**. Масалан, калимаи тақлид ба овози саг дар шакли **ав-ав** дар забони матни “Маснавии маънави” ин тавр истифода шудааст:

Эй саги тобин! Ту ав-ав мекунӣ,

Таъни Қуръонро бурунишав мекунӣ [М/м., Д. 3, 215].

Дар миёни калимаҳои тақлидӣ бештар садонокҳои **а**, **и** ва **у** меоянд: **ваъ-ваъ, гиҷ-гиҷ, фуч-фуч**, ки чунин намунаҳо ба истиснои забони “Маснавии маънави” дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ хеле зиёд ба қор мераванд..

Решаи калимаҳои тақлидӣ одатан ду бор такрор мешавад: **киҳ-киҳ, ух-ух**. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар “Маснавии маънави” дар вақти такрорёбии садонокҳо одатан кам тағйир меёбанд: **тиқ-тиқ, тақ-тақ, тоқ-тоқ, ҳой-ҳой, жағ - жағ** ва ғайра. Вале дар баъзе мавридҳо дар ҷузъи дувуми калима садонок тағйир меёбад: **ҳою хуй**. Тағйир ёфтани садонок аксар вақт ба хусусияти оҳанги садои предмет, ба пасту баланд шудани овоз вобаста аст. Аксар маврид садоноки ҷузъи якуми калимаи тақлидӣ дар ҷузъи дувум ба садоноки **у** иваз мешавад, ки чунин вожаҳо дар забони адабии ҳозира ва ғуёишҳои забони тоҷикӣ қорбурди фаровон доранд: **ҳой-хуй, шав-шув, қарс қурс** ва ғайра...

Чанд намуна:

а) дар ҳар ду ҷузъ садонок тағйир наёфтааст:

Ин бигуфту гиря дар шуд ҳой-ҳой,

То дили Довуд берун шуд зи ҷой [М/м., Д. 3, 123].

б) дар ҷузъи дуюм садонок иваз шудааст:

Дамдамай ин пой аз дамғои ўст,

Ҳой-хуйи руҳ аз ҳай-ҳойи ўст [М/м., Д. 3, 123].

Ҳамсадои охирини аксари калимаҳои тақлидӣ ташдиддор мешаванд, ки ин дар ҳат бо ду ҳамсадо ифода мешавад. Ин ҳодисаи овозиро метавон ҳангоми бо ёрии пасвандҳо сохта шудани чунин унсурҳои луғавӣ мушоҳида намуд. Дар асл ҳамон ҳамсадое ташдид меёбад, ки пас аз садонок омада, баъди он низ пасванд бо садонок сар мешавад: **вичиррос, хиширрос, лаппиш, гурриш, шарра, лаппӣ, фиррӣ** ва ғайра.

Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии калимаҳои тақлидӣ. Мавлонои Рум дар “Маснави”-аш мафҳуми “овоза шудани хабаре”-ро, ки дар шакли “пичир-пичир кардан”, “гӯшакӣ кардан, паст-паст чизе гуфтан” ва таъсири онро дар гуфтор бо калимаи тақлидии **фуч-фуч** ифода кардааст:

Чунки инро пеша қард ў бардавом,

Фуч-фуче дар шаҳр афтоду авом [М/м., Д. 6, 304].

Дар шеваи чанубии забони тоҷикӣ дар гурӯҳи лаҳҷаҳои раштӣ: **фъч-фъч** (пичир-пичир, гӯшакӣ кардан) дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли *Кӯлоб* **фъш-фъш** ба маънои мазкур дар истеъмол мебошанд: *Чӣ иқа фъч-фъч мекъне?* (Самсолик); *Фъш-фъш накъневу бўлан-бўлан гап задан гирен* (Даштиҷум).

Калимаҳои тақлидӣ дар системаи лексикии забони тоҷикӣ мақоми муайян дошта, хелҳои гуногуни ҳаракат, ҳодисаҳои равшанӣ, ҳиссиёти гуногуни физиологӣ ва ҳаяҷонию авзои руҳии мавҷудоти зиндари нишон медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, ҳамаи калимаҳои тақлидиرو аз рӯи маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Калимаҳои тақлидие, ки ҳолату вазъияти гуногуни табиӣ, ҷисмонӣ, ҳолати руҳии одамон ва амсоли инро инъикос менамоянд. Ба ин гурӯҳ садову овозҳои, ки аз узвҳои мухталифи бадан бармеоянд, низ шартан дохил мешаванд: **хур-хур, қоҳ-қоҳ, дарақ-дарақ, ҳиқ-ҳиқ**. Дар матни ҳикоёту дostonҳои “Маснавии маънави” бо калимаҳои вохӯрдан мумкин аст, ки дар робита ба садои одамон ва ягон узви бадани онҳо ба вучуд омадаанд: **оҳ** (садои ғамангез), **оҳ-оҳ** (нола, овози гиряолуд), **хуй-хуй//ху-ху** (овози хурсандиомез):

Оҳ аз дарду ғами бедодӣ аст,

Хуй-хуйи майхӯрон аз шодӣ аст [М/м., Д. 2, 387].

Чомаҳобаиш карду устод уфтод.

Оҳ-оҳу нола аз вай мебизод [М/м., Д. 5, 214].

Бо забони тифлон ҳарф задани калонсолон: **тӣ-тӣ** кардан:

Баҳри тифли нав падар тӣ-тӣ кунад,

Гарчи ақлаш ҳандасай гетӣ кунад [М/м., Д. 2, 440].

Садои ба ҳам бархӯрдани дандонҳо: **жағ-жағ:**

Жағ-жағи дандони ӯ дил мешикаст,

Чони шерони сиёҳ мешуд зи даст [М/м., Д. 3, 60].

Садои беҳудонаи одамон (вазъи транс): **ких-ких, ҳою хуй:**

Ких-кихею ҳою хуйе мезаданд,

Тои чанде масту беҳуд мешуданд [М/м., Д. 5, 214].

Садои хандаи баланд – **қаҳқаҳа:**

Қаҳқаҳа зад он ҷуҳуди сангдил,

Аз сари афсусу танзу гишиш гил [М/м., Д. 5, 262].

Садои нолиш ва изҳори норозигӣ: **ух-ух:**

Ух-ухе бардоштӣ, эй гиҷи гоч,

То ки колои бадат ёбад ривоҷ [М/м., Д. 4, 358].

Садои хеле баланд, шӯру шавкун: **гулгул, гулгула:**

Гулгуле дар шаҳр афтода аз ин,

Он муслмон мениҳад рӯ бар замин [М/м., Д. 3, 122].

Ончунон ки вақти зодан ҳомила,

Нола дорад, хоча шуд дар **гулгула** [М/м., Д. 4, 364].

Хиҳ-хиҳ аз ҷумлаи ифодаест, ки таҳсинро фаҳмонида, маънои “хушо-хушо”-ро дорад. Мавлавӣ онро дар байти мазкур дар мавриди тамасхур истифода намудааст ва ҳамзамон вазъи эмотсионалии персонажи дostonро ҳам якбора инъикос намудааст:

Хандае зад зан, ки: **Хиҳ-хиҳ!** Риши бин,

Ин сафаргириву ин ташивиш бин [М/м., Д.6. 309].

2.Калимаҳои тақлидие, ки садоҳои гуногуни ҳамаи навъи ба ҳам расидани ҳисмҳоро ифода мекунанд. Дар робита ба калимаҳои тақлидии ин гурӯҳ Ҷалолиддини Румӣ овози нохушу ногуворе, ки дар вақти кушодану пӯшидани дар ҳосил мешавад, бо вожаи **жиг-жиг** ин тавр ифода кардааст:

Жиг-жиги талхи он дарҳои марғ,

Наишавад гӯши ҳарис аз ҳирси барғ [М/м., Д. 5, 214].

3.Калимаҳои тақлидие, ки садои ҳайвонот, паранда ва ҳашаротро инъикос менамоянд. Доираи маънои ин гурӯҳи калимаҳои тақлидӣ маҳдуд аст, чунки онҳо ҳодисаҳои гуногунро дар бар намегиранд:

-овози сағ: **ав-ав, ваъ-ваъ:**

Маҳ фишонад нуру сағ **ав-ав** кунад,

Ҳар касе бар хилқати худ метанад [М/м., Д. 5, 214].

Дар шаби маҳтоб маҳро бар симок,

Аз сағону **ваъ-ваъи** эшон чӣ бок? [М/м., Д. 2, 279].

-овози асп - **ху-ху** ва гурба - **мав:**

Асб ҳам **ху-ху** кунад, чун дид ҷав,

Чун бичунбад гӯшт, гурба “**мав**” кунад [М/м., Д.5, 152].

-овози паранда: зоғ - **коғ-коғ**, мурғ - **чик-чик, тӣ-тӣ**; фохта - **ку-ку:**

Ког-коге наъраи зоғи сиёҳ,

Димо бошад ба дунё умрхоҳ [М/м., Д. 5, 43].

Ҷумла мурғон тарк карда **чик-чик**,

Бо Сулаймон гашта “Афсаҳ мин ахик” [М/м., Д. 1, 89].

Кай биёяд булбубу гул бӯ кунад?

Кай чу толиб фохта **ку-ку** кунад [М/м., Д. 2, 343].

Ба мисли такрорҳои аз ҳисоби вожаҳои мустақилмаъно пайдошуда дар ин гурӯҳ

низ дар натиҷаи ҳамроҳ шудани калимаҳои тақлиди овозӣ ба феълҳои ёридоханда ба вучуд омадани феълҳои таркибӣ мушоҳида карда мешаванд. *Тӯ-тӯ кардан* аз ҷумлаи ҳамин унсурҳои тақлиди овозиест, ки дар “Маснавии маънавӣ” ҳамчун ифодае ба кор рафтааст, ки мурғонро бад-он металабанд. Инчунин, он боз дар ифодаи забони кӯдакона, чун кӯдак суҳан гуфтан мавриди истифода қарор гирифтааст:

В-ар надорад гӯшу тӯ-тӯ мекунад,

Хештанро гунги гетӣ мекунад. [1, 7, 215], [13, 57].

Баҳри тифли нав падар тӯ-тӯ кунад,

Гарчи ақлаш ҷандаса (ӣ) гетӣ кунад. [1, ҷ. 7, с. 215] [9, с. 200]

Ин ифода, ки дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба қайд гирифта нашудааст, Ҳаёт Неъмат дар “Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ” (2017) дар лаҳҷаи Самарқанд низ ба ҳамин шакли зикргардида ба кор рафтани калимаи тақлидии *тӯ-тӯ*-ро ба мушоҳида гирифтааст [16, 178]. Он дар лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ дар шакли *ту-ту кардан/ту-ту гуфтан* ҳангоми даъвати мурғон ба хӯрдани дона истифода мешавад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки номи баъзе парандагонро одамон дар асоси тақлид ба овози хосси онҳо номгузорӣ кардаанд: *худхуд, лаклак*:

Бонги худхуд гар биёмӯзад фато,

Рози худхуд куву пайгоми Сабо [М/м., Д. 4, 337].

Лаклаки эшон, ки “лак-лак” мезанад,

Оташи тавҳид дар шак мезанад [М/м., Д. 2, 466].

Дар мавриди чунин шакл гирифтани калимаҳои тақлидӣ Н. Бозидов дуруст қайд кардаст, ки “такрори айнан ва нопурраи калимаҳои тақлидӣ, ки воситаи сохтани исмҳои гардидаанд, тарзи воқеъшавӣ ва давомнокии амалу ҳолат ва фосиланокии онро намуди яқум айнан ва намуди дуҷум ба таври ҳархела ифода мекунад. Дар мисоли калимаҳои *худ-худ* ва *лак-лак* такрор воситаи ифодаи исмҳои конкрету ҷондор гардидааст” (Бозидов. 1991, 37).

4.Калимаҳои тақлидие, ки хусусияти шаклҳои гуногуни ҳаракати предметҳои ҳархеларо ифода менамоянд. Дар забони “Маснавии маънавӣ” мо бо намунаҳои зерин дучор омадем, ки онҳо бо таъсири узви бадан бо предметҳои дигар марбут мебошанд: *тароқ* овози зарба задан ба чизе:

Чун задани силӣ баромад як тароқ,

Гуфт сӯфӣ: “Ҳай! Ҳай! Эй қавводи оқ [М/м., Д. 6, 304].

5.Калимаҳои тақлидие, ки садои овозҳои гуногуни ҳодисаҳои мухталифи табиатро ифода мекунад, дар “Маснавий” бо калимаи арабиасли *зилзила* (заминҷунбӣ), ки мафҳуми ҷунбиш ва ва ё ҳаракати қабри заминро ифода мекунад, дар намунаи зерин ба қайд гирифта шуд:

Худ натонам в-ар бигӯям васфи ҷон,

Зилзила афтад дар ин кавну макон [М/м., Д. 4, 451].

6.Калимаҳои тақлидие, ки ҳодисаҳои гуногуни равшаниро ифода мекунад. Микдори ин гурӯҳи калимаҳои тақлидӣ низ зиёд нест: ялаққос, ялт-ялт, лаппӣ. Дар забони матнҳои “Маснавий” мо бо калимаи тасвирии тоҷикии *мил-мил* (дурахши равшанӣ, равшани чароғ) ва вожаи иқтибосии арабии *шаъшаъот* (шакли ҷамъи дурахш, нурафканиши офтоб) дучор гардидем:

То забун гардад ба пеши он назар,

Шаъшаъоти офтоби бешарар [Румӣ. ФЗТ, 1969, 575].

Аз қайдҳои боло маълум мешавад, ки дар забони тоҷикӣ ду хели калимаҳои тақлидӣ: якқарата ва такрор мавҷуд будаанд. Ҳар кадоми чунин унсурҳои луғавӣ дар матни асарҳои адабиву бадеӣ нақши муайян дошта, ба воситаи онҳо аҳли адаб фикру андешаҳои худро баён кардаанд. Бино ба маълумоти М.Шукурова, “Семантикаи такрорҳои тағйирёфтаи калимаҳои тақлидӣ ғайр аз муқарратӣ ва такрор ба гуногунии тақлиди овозҳо ё ки амал ишора мекунад” (Шукурова. 1976, 76).

Муносибати синонимӣ пайдо кардани калимаҳои тақлидӣ бо унсурҳои луғавӣ. Зухуроти дигари қобили таваҷҷуҳ дар баррасии калимаҳои тақлидӣ он аст, ки онҳо дар матни асар гоҳо якҷоя бо синонимҳояшон ва ё вожаҳои наздикмаъно мавриди қорбаст қарор мегиранд: ханда *хих-хих*, ханда гирифтани – *қаҳ-қаҳа омадан*, гирия – *ҳой-ҳой*, гирия қардан – *ҳой-ҳой қардан*, *ав-ави сағ* – *ваъ-ваъи сағ*, нола – *гулгула*, ханин (гирияву нола) – *оҳ-оҳ*, *оҳ- оҳу* нола, *ҳай-ҳайу ҳай-ҳой*, *ҳай-ҳаю* ҳайҳот ва монанди инҳо.

Ин бигуфту гирия дар шуд ҳой-ҳой,

То дили Довуд берун шуд зи ҷой [М/м., Д. 3, 123].

Ҷомаҳобаи қарду устод уфтод,

Оҳ-оҳу нола аз вай мебизод [М/м., Д. 5, 46].

Дар муносибати ҳамгунагӣ қарор гирифтани калимаҳои тақлидӣ: *лаклак* (номи парандаи машҳури пойдароз) – *лак-лак* (калимаи арабӣ: барои ту, “мо аз они туем” (ФЗТ, 1969, 592):

Лаклаки эшон, ки лак-лак мезанад,

Отаиши тавҳид дар шак мезанад [М/м., Д. 2, 466].

Вожаи тақлидии *ҳай*, *ҳай* дар забони тоҷикӣ мафҳуми “дарег ва пушаймонӣ, оҳанги тааҷҷуб”-ро ифода мекунад, ки он дар ҳамин шакл калимаи тақрори арабӣ низ буда, маъноӣ “зинда мондан, зинҳор хостан”-ро дар Маснави ифода қардаст. Чунончи:

Гуфт шах: “Ҳай – ҳай чӣ қардӣ? Қист ин?”

Гуфт шах: “Шаҳ, шах, шах, шах, эй шоҳи гузин!” [М/м., Д. 5, 177].

Чун задаи силӣ баромад як тароқ,

Гуфт сӯфӣ: “Ҳай! Ҳай! Эй қавводи оқ [М/м., Д. 6, 276].

Калимаҳои тақлидии сермаъно. Аз ҷиҳати сермаъноӣ калимаҳои тақлидӣ аз дигар унсурҳои луғавии ғайритақлидӣ кам фарқ мекунанд. Дар забони “Маснави маънави”-и Мавлоно исеъмоли чунин хусусияти вожаҳои тақлидӣ ҷой дорад: *жағ-жағ*-1) овозе, ки дар маҳалли чизе хӯрдан ва хоидани чизе аз даҳон...ва аз бисёрии ғазаб аз дандонҳо барояд; 2) маҷозан: ҳарзағӯиву ёвағӯии дарди саркунанда:

Жағ-жағи он ақлу мағзатро барад,

Сад ҳазорон ақро як нашмарад [13, 221].

Ин ифода ба маъноӣ дуҷум дар лаҳҷаи Самарқанд дар шакли *жог-жог* ё *ҷог-ҷог* маъмул аст [16, 87]. *Жеғ-жеғ* ба маъноӣ “овоз баровардани дар, дарича ва монанди инҳо” дар гардиш мебошад:

Сад дарича дар сӯи марги ладиг,

Мекунад андар кушодан жеғ-жеғ [13, 214].

Ких-ких - дар фарҳангҳо ба маъноӣ “сурфа ва овози ханда” қайд гардидааст, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо таркиби овозии “къх-къх қаран”, дар шакли масдарии “къхидан” мустаъмал аст, вале дар байтҳои зерин ин тақрори тақлидӣ ба маъноӣ “ҳою ҳуе аст, ки сӯфиён бароранд”:

Чунки дуду шӯри ӯ бисёр шуд,

Ҳар кӣ сӯфӣ буд, бо ӯ ёр шуд.

Ких-кихеву ҳою ҳуе мезаданд,

Тои чанде масту беҳуд мешуданд [13, 292].

Воҳ-воҳ-ро Мавлавӣ дар ифодаи маъноӣ “вой-вой” ба қор бурдааст:

Қар шуд ин гӯшам зи бонги воҳ-воҳ,

Аз ҳасону наъраи “во ҳасрато” [3, 9, 227].

Ба ҳамин тариқ, аз баррасии маводи аз “Маснави маънави” фароҳамомада бармеояд, ки калимаҳои тақлидӣ дар шаклу қолабҳои гуногун зухур намуда, хусусиятҳои мухталифи луғавию маъноӣ – синонимӣ, антонимӣ ва омонимӣ сермаъноӣ низ зоҳир қардаанд.

Адабиёт:

1. Абаев В.И. Мимео-изобразительные слова в осетинском языке. Труды Института языкознания АН СССР, т.6.-М, 1956.
2. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья. Известия АГУ, т.2-3. –Баку, 1925.- С. 143.
3. Бозидов Н. Такрори калима ва мавкеи он дар нутқ //Маҷмуаи илмӣ: Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1991. –С. 32-47.
4. Гавҳарин С. С. Фарҳанги луғот ва таъбироти «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ. Дар 9 ҷилд. Ҷилди 1-ум; ҷилди 4-ум (653 с.); ҷилди 5-ум (391 с.); ҷилди 6-ум (381 с.); ҷилди 7-ум (361 с.); ҷилди 8-ум (540 с.). соли 1362 ҳиҷрӣ.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. - Душанбе: Дониш, 1985.-385 с.
6. Ғафурзода Н.А. Структура и семантика повторение слов: лингвистический аспект. АКД.- Душанбе, 2019. -25 с.
7. Джуразода Ш. Лексико-грамматические особенности “Маснавии маънавӣ” Ҷалолуддина Руми. –Душанбе, 1998. -146 с.
8. Джуразода Ш. Диалектизмы в творчестве Ҷалолуддина Руми (на примере «Маснавии маънави») // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм. –Душанбе: 1999. –С. 213-216.
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Дониш, 1987. -234 с.
10. Қосимова М.Н. Оид ба ҷанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолуддини Румӣ // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. Душанбе, 1996. - С.106-110.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1990. -688 с.
12. Музаффарова Д.Ш. Калимаҳои такрор дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. АКД. –Душанбе, 2017. -25 с.
13. Музаффарова Д.Ш. Такрори тақлидӣ ва тасвирӣ//Вопросы филологии (Сборник статей). – Душанбе: РТСУ, 2017. –С. 144-153.
14. Румӣ Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн аз Б. Ализода ва А. М. Хуросонӣ.-Техрон: Замон, 2001. -728 с.
15. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавкеи исм. –Душанбе: Ирфон, 1972.
16. Рустамов Ш. Исм (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавкеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). –Душанбе: Дониш, 1981. -218 с.
17. Сабзаев С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. –Душанбе: Ирфон, 2014. -519 с.
18. Усмонов Р. Глагольная лексика ва “Маснавии маънави” Ҷалолуддина Руми. Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Худжанд, 2003. -24с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилдҳои 1-2. –М.: Советская энциклопедия, 1969.-951 с.; 949 с.
20. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. –Душанбе, 2012. -956 с.
21. Фазылов М.Ф. Изобразительные слова в таджикском языке. –Сталинабад, 1958. -189 с.
22. Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ. Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ. Монография / Ҳ.Н. Самарқандӣ. –Душанбе: Адиб, 2017. -398 с.
23. Ҳасанов А. Иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ бо гӯйиши шимолӣ // Номаи меҳр. -2003. -С.154-160.
24. Ҳасанов А. Ҷозибҳои забони «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Маводи ҷамъоварии байналмилалӣ «Румӣ - Гёте: Муколамаи фарҳангҳо». –Хучанд, 2007. -С. 152-160.
25. Ҳасанов А. Усулҳои ҳазфи таркиби вожаҳо дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Маводи маърузаҳои конференсияи илмӣ-амалии минтақавӣ. –Хучанд, 2007. -С. 8-14.
26. Ҳасанов А. Вижагиҳои ташаккули муштақот дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Ганҷинадори мероси ниёгон. -Хучанд, 2007. -С. 290-303.
27. Ҳасанов А. Мазмуну муҳтаво ва вижагиҳои забони дафтари панҷуми «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ // Армуғони «Ганҷи сухан». Ҷилди якум. -Хучанд: Ношир, 2007. -С. 48-63.
28. Ҳасанов А. Намунае аз нодирагуфторҳои дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Фуруғи андеша. -Хучанд: Нури маърифат, 2008. -С. 250-257.
29. Шарифов Х. Каломи бадеъ, -Душанбе: Маориф, 1991.-160.
30. Шукурова М. Доир ба хусусиятҳои семантикии калимаҳои такрори забони адабии тоҷик // Маҷмуаи илмӣ: Забоншиносии тоҷик. –Душанбе: Дониш, 1976. - С. 71-76.

ТДУ: 809.155.0

ТАҲЛИЛИ
ЛУҒАВИЮ
МАЪНОИИ
КАЛИМАҲОИ
ТОЧИКӢ
ДАР
ЗАБОНИ
УЗБЕКӢ

Мухаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон,
д.и.ф., профессор, раиси Кумитаи забон ва
истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Тел.: 918850046

Исмоилов Бахтиёр Абдуллоевич,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии
ДДОТ ба номи Садриддин Айни

ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ
ТАДЖИКСКИХ
СЛОВ В
УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКЕ

Мухаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон,
д.ф.н., профессор, председатель Комитета по языку и
терминологии при Правительстве Республики
Таджикистан. Тел.: 918850046

Исмоилов Бахтиёр Абдуллоевич,
к.ф.н., старший преподаватель кафедры теории и
практики языкознания ТГПУ имени Садриддина Айни

LEXICAL
AND
SEMANTIC
ANALYSIS OF
TAJIK
WORDS
IN UZBEK
LANGUAGE

Muhammadjonzoda Olimjon Obidjon,
D.P.S., Professor, Chairman of the Committee on
Language and Terminology under the Government of the
Republic of Tajikistan. Tel.: 918850046

Ismoilov Bakhtiyor Abdulloevich,
C.P.S., Senior Lecturer at the Department of Theory and
Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadriddin Aini

Аннотатсия

Инкишофи забон аз рӯи қонуни дохилии ба худ хосе ба вучуд меояд. Гузаштани вожагони иқтибосии тоҷикӣ ба забони узбекӣ ҳанӯз идома дорад. Ин ҳодиса, мувофиқи талаби ҳаёт ва ниёзмандии ҷомеа сурат мегирад. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони тоҷикӣ ба забони узбекӣ қабул гардидааст, ин як қисми таркиби луғавии забони узбекиро ташкил медиҳад. Монанди ин калимаҳо ба забони узбекӣ гузашта, бо мурури замон дар асоси қонуну қоидаҳои дохилии забони узбекӣ, ҳам аз ҷиҳати талаффуз ва ҳам аз ҷиҳати маъно то андозае тағйир ва инкишоф ёфта, суфта гардидааст. Калима ва ибораҳои тоҷикӣ низ ба монанди калимаҳои дигари иқтибосӣ, ки дар натиҷаи дӯстӣ, ҳамкорӣ, муносибати байни ҳамдигарии халқҳо ба лексикаи забони узбекӣ иқтибос мешаванд, барои инкишофи лексикаи забони узбекӣ саҳми арзандае гузоштаанд ва боиси дар лексикаи забони узбекӣ ба вучуд омадани як қатор дигаргунӣҳо шудаанд, инчунин, баъзе аз онҳо хусусиятҳои нави лексикӣ ва семантикӣ низ пайдо кардаанд, ки инро дар осори нависандагон мушоҳида кардан мумкин мебошад.

Калидвожаҳо: забони узбекӣ, забони тоҷикӣ, калима, вожаҳои иқтибосӣ, калимаҳои узбекӣ, калимаҳои тоҷикӣ, лексикаи забони узбекӣ, лексикаи забони тоҷикӣ, сохтори калима, калимаҳои иқтибосшуда, мафҳуми калима, таркиби луғавии забони узбекӣ, таркиби луғавии забони тоҷикӣ, гуногунмаънии калимаҳо, хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ.

Аннотация

Языки развиваются по своим внутренним законам. Заимствование таджикских слов узбекским языком происходит до сих пор. Этот процесс в соответствии с требованиями жизни и потребностями общества. Слова, принятые в узбекский язык, входят в состав лексического состава узбекского языка. Аналогично этому, в

соответствии с внутренними правилами и положениями, слова заимствуются узбекским языком и с течением времени согласно закономерностям структуры языка в той или иной степени изменяются и развиваются их форма значения. Таджикские слова и фразы, которые заимствуются узбекским языком в результате сотрудничества, дружбы и взаимосвязей двух наций, внесли значительный вклад лексическое развитие узбекского языка. Они также стали благодатной почвой для некоторых изменений в лексическом составе узбекского языка. Некоторые таджикские заимствования в лексическом составе узбекского языка приобрели новые лексические и семантические особенности, которые прослеживаются в произведениях писателей.

Ключевые слова: *узбекский язык, таджикский язык, слово, заимствованные слова, узбекские слова, таджикские слова, лексика узбекского языка, лексика таджикского языка, структура слова, заимствованная лексика, значение слова, лексический состав узбекского языка, лексический состав таджикского языка, многозначность слов, лексико-семантические особенности.*

Annotation

Languages develop based on their own internal rules. Borrowing Tajik words by Uzbek language is still happening. This takes place in accordance with the requirements of life and the needs of society. The words which are adopted into the Uzbek language, form parts of lexical structure of the Uzbek language. Similar to this, in accordance with internal rules and regulations, words are adopted by Uzbek language and with the passage of time they change and develop in pronunciation and meaning to some extent. We have already mentioned such linguistically phenomenon above. Tajik words and phrases which are adopted by Uzbek language in the result of cooperation, friendship and interrelations of two nations, have considerably contributed in lexical development of Uzbek language. They have also formed some changes in lexicon of Uzbek language. In addition to that, some of them have developed lexical and semantic features that we have seen them above.

Keywords: *Uzbek language, Tajik language, word, quoted words, Uzbek words, Tajik words, Uzbek lexicon, Tajik language lexicon, word structure, quoted words, word meaning, lexical structure of Uzbek language, lexical structure of Tajik language, word diversity, lexical and semantic features.*

Забони узбекӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, ба гурӯҳи забонҳои туркӣ дохил мешавад. Мавриди зикр аст, ки ҳеҷ як забони рӯйи олам дар танҳои рушду таракқи қарда наметавонад. Забони узбекӣ низ аз ҳисоби гузаштани калимаю вожаҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигар фонди луғавии ҳешро ҳамеша ғанӣ гардонидааст. Аз ҷумла, гузаштани калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ ба забони узбекӣ барои инкишоф ва нашъунамои забони узбекӣ мусоидат менамояд. Муҳиммияти ин зухурот дар осори лингвистии бисёр муҳаққиқони ватанию хоричӣ зикр гардидааст. Ғановатмандии таркиби луғавӣ аз ҳисоби калимаҳои забонҳои дигар дар натиҷаи таъсири тарафайни забонӣ ба вучуд омада, ин қабил вожаҳо бештар зимни муносибатҳои дӯстӣ, ҳешутаборӣ, ҳамкорӣ, сиёсӣ, тичоратӣ ва иқтисодӣ ба забон роҳ меёбанд.

Маълум аст, ки дар лексикаи забони узбекӣ вожаҳои иқтибосшуда аз забони тоҷикӣ хеле зиёд аст, ки ин барои рушди забони узбекӣ аҳаммияти хосса дорад. Мисол, калимаи “**майхона**” дар забони тоҷикӣ маънои *майгада, шаробхона, хонаи майфурӯширо* ифода мекунад:

Воқиф аз сирри харобот ҷуз он маст нашуд,

Ки ба майхона баровард, чу Қомӣ, чилаҳо [15, 625].

Калимаи мазкур дар забони узбекӣ низ ба мушоҳида мерасад, ки ба ҳамин маънӣ ба қор бурдааст: “*Илғари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз*” [3, 115].

Забони узбекӣ, аз як тараф, бо роҳи хусусиятҳои калимаҳои тоҷикиро аз худ

кардан, сохти овозию грамматикии онҳоро ба низоми сохтори худ мувофиқ намудан ганӣ шавад, аз тарафи дигар, ин калимаҳо аҳамияти муайян ва махсусе дошта, бо калимаҳои узбекӣ робита пайдо мекунад. Ин ҳолат боиси он гаштааст, ки калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ дар забони узбекӣ ба калимаҳои узбекӣ таъсир мерасонад ва дар натиҷа калимаҳои тоҷикӣ маънои нав, маънои иловагӣ, мавқеъҳои нави истеъмоли пайдо кардаанд. Ин чиз дар забони осори нависандагони узбек бараъло ба мушоҳида мерасад. Нависандагони узбек дар мадди аввал, нисбат ба худ серталаб буда, тобишҳои маъноӣ нозуқиҳои услубии ҳар як калима ва ибораро ба инобат гирифта, калимаҳои иқтибосшударо дар мавқеи худ истифода бурдааст. Ин гуна калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони узбекӣ ба таври фаровон истифода шудааст. Калимаҳои иқтибосии тоҷикие, ки дар забони узбекӣ ба маъноҳои гуногун омадааст, онҳоро ба чанд гурӯҳ тақсим намуда, мавриди таҳқиқ қарор додан мумкин аст.

1. Калимаҳои иқтибосӣ, ки сурати овой ва навишти онҳо бо калимаҳои узбекӣ як буда, маъноҳои гуногун доранд

Дар забони узбекӣ калимаи **гумона** вожаи иқтибосӣ буда, хусусияти омонимӣ дорад. Вожаи **гумона** калимаи тоҷикӣ буда, дар забони тоҷикӣ мафҳумҳои зеринро дорад:

*Ту дилро ба чуз шодмона мадор,
Равонро ба бад дар гумона мадор* [15, 289].

Дар ин маврид дар маънои *гумон кардан*, *шубҳа кардан* омадааст. Дар маънои *чоҳи озмоиши барои фаҳмидани будан ва ё набудани об дар зерин замин* низ меояд.

*Эй баски дилам дар талаби чаиҳои нӯшат,
Дар бодияи фикр фуру бурда гумона ...* [15, 289].

Калимаи **гумона** дар забони узбекӣ дар маъноҳои дар боло зикршуда маълум нест. Калимаи номбурда дар забони узбекӣ танҳо дар маънои *ҳомилани дар батни модар бударо мефаҳмонад*, ки дар забони узбекӣ ба мушоҳида расид: “*Мендан буви Ҳилолнинг бӯйида олти ойлик гумона қолди*” [134, 98].

Калимаи **дов** дар забони тоҷикӣ ба маънои *як давраи бози шатранҷ ва ё қимор* маълум мебошад.

*Аҳли назар ду олам дар як назар бибозанд,
Ишқ асту дови аввал бар нақди чон тавон зад* [15, 382].

Калимаи номбурдаро дар забони узбекӣ низ ба ҳамин маъно дидан мумкин: “*Қиморда мени дов тикмасайди, яна бировга ютқизмасайди, деб қўрқар эдим, деди Ҳожии хола*” [3, 230]. Ғайр аз ин калимаи **дов** дар забони осори нависандагони узбек ба маънои *одами қадбаланд*, *бақувват* омадааст, ки ба ин маъно дар забони тоҷикӣ ба назар намерасад. “*... серсоқол, дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатдида, чаптастлик билан қиличини суғуриб олди*” [3, 230].

Вожаи **донашӯр** мафҳуми *як навъи растани*, *ки дар биёбон мерӯяд*, дар забони узбекӣ мавриди истифода қарор гирифтааст: “*Куз фаслида қўйларнинг иштаҳаси очилиб, донашӯр, жиссан, сита, бузолиқ сингари донли ўтларни севиб ейди*” [3, 233]. Калимаи мазкур дар забони тоҷикӣ танҳо дар маънои *донаи шӯр* омадааст.

Калимаи **меш** дар забони тоҷикӣ ба маънои *гўсфанд ва ё гўсфанди мода* маълум аст. Вале калимаи номбурда дар забони узбекӣ мафҳуми *халтаи чармине, ки барои об гирифтани ё бурдан ба кор меравад, яъне саночро* истифода кардааст: “*Бир меш қимиз. Мешда сув ташимоқ*” [2, 62]. Ба ин маъно дар забони тоҷикӣ маълум нест.

Вожаи **боғ** дар забони тоҷикӣ ба маънои *ҷои сабзу хуррами ба атрофи девор кашидашуда, ки дар он дарахтони мевадор ва бемева, гулҳои рангоранг мерӯянд*, маълум мебошад.

*Завқи гулгашти Хуросон рафтааст аз ёди мо,
Дар саводи Ҳинд сайри боғи Зогон мекунам* [15, 207].
*Богаке дошт хуш чу боғи Ирам,
Боғҳо гирди ӯ чу боғи Ҳарам* [15, 207].

Ба маънои дар боло зикршуда дар забони осори нависандагони узбек дидан мумкин. “...*Николайнинг вақтида **боғдор**ларга, дўкандорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади*” [3, 237]. “*Бизнинг юртда шу паллада тоқда узум, полизда қовун, **боғда** анор*” [139, 69].

Вожаи **боғ** дар забони узбекӣ мафҳуми *бастан*и банди алафу пояҳои галладонаи даравкарда, ҳезум, беда ва ғайраҳоро ифода мекунад, ки ба ин маъно дар забони тоҷикӣ ба назар намерасад. “*Амин нўхта **богининг** қозикда боғлиқ бўлганини кўрди-да, қиличини сугуриб, у билан инни кесди*” [4, 142]. “*Топган бир даста гул, топмаган бир **боғ** пиёз*” [4, 142].

Калимаи **бурд** дар забони тоҷикӣ мафҳуми *галаба* дар мусобиқаро дорад.

Шаҳ аз мансубае зад он сипахро,

*К-аз он мансуба **бурд** афтод шахро* [15, 213].

Бениёзат ҷумла сохтагӣ,

***Бурдат** оинадори бохтагӣ* [15, 213].

Ғайр аз ин, ба маънои *навъе аз матои каттонии рах-рах* ва ё алоча низ дидан мумкин.

Хонаи худ боз равад ҳар яке,

*Атлас кай бошад ҳамтои **бурд*** [15, 213].

Макаи ранҷи беҳуда, хурсанд бои,

*Қаноат кун, ар нест атлас чу **бурд*** [15, 213].

Ба маъноҳои дар боло зикршуда дар забони узбекӣ ба кор бурда намешавад. Вале калимаи **бурд** дар забони узбекӣ хусусияти сермаъноӣ пайдо карда, дар маънои *этимод*, *боварӣ* ва ё *итминон* дида мешавад, ки ба ин маъно дар забони тоҷикӣ нест. “-*Бу кетишда газетамиз **бебурд** бўлади*” [3, 105]. “-*Менга қара,-деди Раҷаб бобо Ҳожиматга .. бир **бурдинг** кетгандан кейин, ҳеч ким сени одам қаторида кўрмай қўяди*” [2, 150].

Калимаи **чора** ҳам дар забони узбекӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ мафҳумҳои *илоҷ*, *тадбир* ва ғайраро ифода мекунад. Аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ чунин омадааст:

Чавон гарчи шоҳи дабирон бувад,

*Гаҳи **чора** мўҳтоҷи тирон бувад.*

*Зиндагӣ бар гардан афтодаст, Бедил, **чора** чист,*

Шояд бояд зистан, ношод бояд зистан [16, 545].

Калимаи номбурда дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷозӣ низ омада мафҳуми *даво*, *дармон* ва *ҳилаю макрро* дорад.

Зане буд бо ӯ ба парда-дарун,

*Пур аз **чораву** рангу банду фусун* [16, 545].

Калимаи иқтибосии **чора** дар забони осори нависандагони узбек мафҳуми *тағоран*и ҷўбини калонро ифода мекунад, ки дар ин маъно дар забони тоҷикӣ дида намешавад. “*Дастурхон ёзилиб, каттакон **чора** тавоқда архар гўшти келтирилганда, Махсум меҳрибонлик билан сўз бошлади*” [2, 319].

2. Иқтибоси калимаҳои тоҷикӣ бо маъноҳои гуногунашон ба забони узбекӣ

Калимаи **дорой** дар забони узбекӣ мафҳуми *давлатмандӣ*, *тавонгарӣ* ва *боигариро* ифода кардааст. Илова бар ин, як навъи ангури пешпазаки сафеду сурхчаранги пўсташ тунукро низ мефаҳмонад. Дар ин маврид дар забони тоҷикӣ низ ба кор меравад. Аммо калимаи мазкур дар осори нависандагони узбек маънои *як навъи матоъро* додааст: “*Ҳосият биби оқ **доройи** рўмолининг учларини икки елкасига ташилаб, .. гуруннга аралашмай ўтирибди*” [3, 235].

Вожаи **сангоб** дар забони тоҷикӣ мафҳуми *санглохи соҳили рўд*, *анҳор* ё *селхонаро* мефаҳмад. Калимаи номбурда дар забони узбекӣ мафҳуми *элементи химиявиро* ифода кардааст. “*Теринг **сангоб**да чиригур сигир бирдан ирғиб ўрнидан туриб, думини хода қилиб бир қочиб берди,-деди*” [2, 19].

Вожаи дам дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун дида мешавад. Ба маънои нафас.

*Пур кун қадаҳи бода, ки маълумам нест,
Ин дам, ки фуру барам, барорам ё не?
Дар вай дардам дами вафое,
Бошад, ки бурун диҳад садое* [15, 317].

Ба маънои мазкур дар забони узбекӣ низ омадааст: “Элмурод бир нафас дами ичига тушиб ўтирди-да, сўнг огир бир энтикиб.. –Хай, майли..., -деди” [4, 146].

Ба маънои бод, вазиши бод, насим. Ба ин маъно дар забони узбекӣ ба назар намерасад.

*Марғули сунбул аз дами кӯи ту хушнасим,
Зулфи сабо зи хоки чаноби ту мушксоӣ.
Дами боди баҳори бетааммул,
Намуди сабз ҳамчун тухми сунбул* [15, 317].

Ба маънои фурсати як нафаскашӣ, лаҳза, он.

Бигуфт: Аҳволи мо барқи чаҳон аст,

Даме пайдову дигар дам ниҳон аст.

Ҳамчу осие бар ман нест як дам ороме,

Баҳри рӯзие мурдам, рӯзу шаб қадал дорам [15, 317].

Ба ин маъно дар забони узбекӣ низ дида мешавад.

“Уй эгаси дам ўтмай ҳаммасини ҳозир қилди” [15, 207].

Ба маънои вақт, ҳангом, замон.

Он дам, ки бо ту бошам, як сол ҳаст рӯзе,

В-он дам, ки бе ту бошам, як рӯз ҳаст соле

Агар ту дар дами мурдан ба ноз бар сарам ой,

Умед ҳаст, ки умрам ба дӯстӣ ба сар ояд [15, 317].

Ба маънои ҷуръа, як қулт нӯшиданӣ.

З-он дам, ки чарх бар сари одам ситодааст,

Бе заҳмате ба кас дами обе надодааст [15, 317].

Ба маънои овоз, садо ва бонг.

“Чандон ки кафшгар фарёд кард, аз зан.. дам берун наёмад” [15, 317-318].

Ба маъноҳои афсун, сеҳр, фиреб, мақр ва найранг.

Туро сеҳру даму афсуну найрангу мани маҳзун,

Занам ҷӯшу диҳам ҳушу ниҳам гӯшу қунам бовар [15, 318].

Ба маънои назд.

Ҷуз ман, ки даст бар сари зулфи ту мезанам,

Ку заҳрае, ки касе ба дами аждаҳо равад! [15, 318].

Ба маънои хун.

Гӯй куҷо рафт он санам, к-ӯ буд дар олам алам,

Хӯрда дами Узро ба дам, бурда дили вомиқ бадал [15, 318].

Ба маънои маҷозии шароби сурх.

Зоги сияҳ то ниҳод байзаи зар аз даҳон,

Булбуларо мечакад аз сари минқор дам [15, 318].

Ба ин маъноҳои зикргардида дар забони узбекӣ ба назар намерасад.

Калимаи дам ба маънои дами оҳангарӣ, асбоби чарминест барои бод дода шукуфондани ангишт дар корхонаҳои оҳангарӣ.

Кова, ки донад задан бар сари Заҳҳок путк,

Кай шавадаш пойбанд кӯраву сандону дам [15, 318].

Ба ин маъно дар забони узбекӣ низ истифода бурда шудааст: “Акам мени тақачига топширди. Еган-ичганим бадалига эртадан кечгача дам босар эдим” [4, 207].

Ба маънои қисми тези ҳар асбоби бурранда:

Густох манех ба ҳарфаиш ангишт,

То бар **дами** дашина н-оядат мушит [15, 318].

Ба ин маъно дар осори нависандагони узбек дидан мумкин. “У ханжарини қинидан суғуриб олди-да, **дам**ини ойдинга солиб боқди” [4, 117].

Илова бар ин, вожаи **дам** дар забони узбекӣ ба маънои *тараф ва ё самт* низ ба кор меравад, ки ба ин маъно дар забони тоҷикӣ дида намешавад. “Иброҳимов оёгини ёзгани ўрнидан турди ва айвоннинг **дамига** бориб, .. узоқдаги каптар ранг тоғларга қаради” [4, 241].

Калимаи **даф** ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони узбекӣ мафҳуми *доираро* ифода мекунад.

Эй басо нуқсон, ки дар зимнаш бувад як навъ суд,

Чун **дафи** лўлӣ дарид, аз баҳри маймун чанбар аст [15, 352].

“Ойбодоқ югуриб бориб гижжасак, танбур ва **даф** келтирди. **Даф** чалиниб, базм бошланди” [2, 164].

Калимаи **даф** дар забони узбекӣ мафҳуми *баргардонидан ё несткунониданро* низ медиҳад. “Мана у шу мудҳиш, бошга тушмоғи аниқ турган ҳалокатнинг **дафи** учун ошиғич чиқиб жўнаган эди” [2, 214].

Калимаи **ғаш** дар забони тоҷикӣ мафҳуми *беқарорӣ, ифлос, чиркин ва гардро* дорад.

3-он шароби ноби бегаиш деҳ, ки андар савмаа,

Сўфин софӣ ба бӯи чуръае **ғаш** мекунад [16, 651].

Калимаи мазкур дар забони узбекӣ маънои *дилғирӣ ва хафагариро* ифода кардааст: “Орадан бир неча ой ўтган бўлса ҳам, Роҳатбиби кўнглидаги **ғаш** ёзилмади” [2, 55].

3. Дигар шудани маънои калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони узбекӣ

Ин гуна калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони узбекӣ хеле фаровон ба кор бурда мешавад. Аз чумла, калимаи **дуда** аз забони тоҷикӣ ба забони узбекӣ гузашта маънои нав пайдо кардааст. Калимаи **дуда** дар забони тоҷикӣ ба маънои *хонадон, хешу табор, оила* истифода бурда мешавад.

Ҳама шаҳру кишвар ба ҳам бар заданд,

Деҳу **дударо** отаиш андар заданд [15, 397].

Калимаи мазкур ғайр аз ин маъно дар маънии *моддаи сиёҳе*, ки дар натиҷаи дуди бисёр дар мӯрӣ ва тағи дег пайдо мешавад, истифода бурда мешавад:

Ба гуна чун рўяшон **дуда** кардӣ,

Кеҳу меҳро ба нанг олуда кардӣ [15, 397].

Дигар сиёҳие, ки аз дуда сохта шуда, бештар дар наққошӣ ба кор бурда мешавад.

Машишота зулфи ёр ба ангушит мекашад,

3-он рӯ, ки нисбате ба қалам ҳаст **дударо** [15, 397].

Вале, дар забони узбекӣ ба маънои дигар, яке аз намудҳои *матӯъ* истифода мешавад. “Бизда ҳам газламанинг турларига исм бор: бўз, **дуда**, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...” [3, 200].

Калимаи **пайса** дар забони тоҷикӣ мафҳуми *зеринро* ифода мекунад. Пули майда, тангаи мисин, ки дар Аморати Бухоро ба 16 пули сиёҳ баробар буд.

Каллапазро пайса додам: Калла деҳ. Ў поча дод.

Ҳар кӣ бо каммоя савдо мекунад, по мехӯрад [16, 18].

Калимаи пайса ба забони узбекӣ иқтибос шуда, маънои нав пайдо кардааст. Мисол дар чумлаи “Бозор кунӣ менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер” [3, 218]. дар маънои *воҳиди вазн, ки тахминан ба 50 грамм баробар аст*, истифода шудааст. Ин калима дар маънои мазкур дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ ва дар фарҳангномаҳои забони форсӣ ба мушоҳида намерасад. Мисолҳои дар боло овардашуда гувоҳӣ медиҳад, ки таркиби луғавии забони адабии узбек бо таъсири забони тоҷикӣ на танҳо аз ҳисоби калимаҳои нави тоҷикӣ такмил ва бой гардидааст, балки ба воситаи инкишофи маънои ин қабил калимаҳо низ торафт бойтар шуда истодааст.

Калимаи **гўр** низ хусусияти омонимӣ дорад. Яъне, калимаи мазкур ба забони

узбекӣ гузашта дар забони осори нависандагони узбек, дар маънои *ҷое, ки мурдаи одамро дафн мекунанд*, истифода мешавад. “*Бу товушлар, худди гӯрдан чиққандай, жуда бӯғиқ эшитилар эди*” [3, 255]. Ба ҳамин маъно дар забони тоҷикӣ низ истифода бурда мешавад.

3-ин хона чу мо шудем дар гӯр,

Дигар туву дашту улфати гӯр [15, 304].

Калимаи *гӯр* дар забони тоҷикӣ дар маънои *ҳайвон* ҳам истифода бурда мешавад. Мисол, “*Ба наздикии Самангон, ки шаҳре аз шаҳрҳои Тӯрон буд, расида, даштро пур аз гӯр дид. Зуд якчанд гӯрро бо тиру каманд шикор кард*” [15, 174].

Дар ин мисолҳо дар маънои *хари ваҳиши биёбонӣ*, яъне, *гӯрхар*, ки дар замонҳои қадим онҳоро шикор карда меҳӯрданд, омадааст. Вале калимаи *гӯр* дар ин маъно дар забони осори нависанда ба назар намерасад.

Ба ҳамин минвол, калимаҳои гуногунмаънии баромади тоҷикидошта дар забони узбекӣ дар натиҷаи муносибатҳои тулонӣ ва ҳамсоғии қавмҳои тоҷику узбек пайдо шуда, аз қадим то инҷониб мақоми муайян пайдо кардаанд.

Хулоса, ин гуна ҳодисаҳо барои рушди ҳар ду забон, яъне, забони тоҷикӣ ва забони узбекӣ аҳамияти махсус дорад. Хотиррасан бояд қард, ки дар баробари ба забони узбекӣ гузаштани калимаҳои тоҷикӣ, инчунин, калимаҳои дигар забон, амсоли калимаҳои арабӣ, русӣ ва ғайра гузаштааст. Дар натиҷаи пешрафти илму технологияи ҳозиразамон садҳо ва ҳазорон калимаҳои иқтибосии забонҳои хориҷӣ ба воситаи забони русӣ вориди забони узбекӣ гаштааст, ки дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони узбекӣ саҳм гузошта истодааст. Гарчанд ин падида аз як тараф дар забондонии мардуми узбек мадад расонад, аз тарафи дигар, боиси омехта гардидани забони узбекӣ мешавад. Дар шароити имрӯза пеши роҳи чунин чараёнро гирифтани мушкил, зеро замон ҳаминро тақозо карда истодааст. Ба ин раванд нигоҳ накарда моро мебояд, ки дар баробари хуб ба қор бурдани вожаҳои калимаҳои иқтибосӣ, забони модарии худро беолоиш нигоҳ дорем. Барои бартараф намудани ин хатар моро зарур аст, ки бояд аз якҷанд забонҳои хориҷӣ низ бархурдор бошем, то ки дарқ қардани калимаҳои иқтибосии аз дигар забонҳо ба захираи луғавии забони узбекӣ воридшуда дар намонем.

Адабиёт:

1. Абдулла Қаҳҳор. Аяжонларим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 333 с.
2. Абдулла Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари. Роман. Ҳикоялар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 368 с.
3. Абдулла Қаҳҳор. Сароб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1939. – 355 с.
4. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч том., 1-том. – Тошкент: Ўздавнашр, 1957. – 149 с.
5. Абдураҳмонов Ғ. А., Шоабдураҳмонов Ш. Ш., Ҳоҷиев А. П. Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. – Тошкент: Фан нашриёти, 1975. – 609 с.
6. Абдураҳмонов Ғ. А., Шоабдураҳмонов Ш. Ш., Ҳоҷиев А. П. Ўзбек тили грамматикаси. 2 том. – Тошкент: Фан нашриёти, 1976. – 559 с.
7. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқалари. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 84 с.
8. Кабиров Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 186 с.
9. Калонтаров Я. И. Луғати имлои забони адабии тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 333 с.
10. Маъруфова З. М. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-Том. А-Р. – М.: Ўзбекистон Фанлар академияси, 1981. – 631 с.
11. Маъруфова З. М. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-Том. С-Ҳ. – М.: Ўзбекистон Фанлар академияси, 1981. – 715 с.
12. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғатит-турк. – Ташкент, 1963. – 224 с.
13. Маҳмудов М., Ҷўраев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ, Ҷ.1. – Душанбе, 1997. – 287 с.
14. Мухторов З. М. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2016. – 428 с.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Москва, Н.: СЭ, 1969. – 952 с.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Москва, Н.: СЭ, 1969. – 949 с.

ТДУ:

**АЛОҚАИ КАЛИМАҲО
ВА ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ
НАҲВӢ БО ПЕШОЯНДИ “ДАР” ДАР
“БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ”-И
ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ**

*Гаффоров Абдушукур Одинашоевич,
д.и.ф., дотсенти кафедраи забон
ва адабиётҳои тоҷикӣ ДДОТ ба
номи С. Айни. Тел.: +992
901063068*

**ПЕРЕДАЧА СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЕ
ОТНОШЕНИЙ СИНТАКСИСЧЕСКИЙ
С ПРЕДЫДУЩИМ «ДАРОМ» В
«БАДОЭ-УЛ-ВАКОЭ»
ЗАЙНИДДИН МАХМУД ВОСИ**

*Гаффоров Абдушукур Одинашоевич,
д.ф.н., доцент кафедры
таджикского языка и
литературы ТГПУ им. С.Айни.
Тел.: +992 901063068*

**TRANSFER OF WORDS AND
EXPRESSION OF RELATIONS SYNTAXIS
WITH THE PREVIOUS "GIFT" IN
"BADOE-UL-VAKOE"
ZAYNIDDIN MAHMOUD VOSI**

*Gafforov Abdushukur Odinashoevich,
D. of P., Associate Professor of the
Department of the Tajik Language
and Literature of the TSPU named
after S. Aini. Tel.: +992 901063068*

Аннотация

Дар мақолаи мазкур сухан перомуни алоқаи калимаҳо ва ифодаи муносибатҳои наҳвӣ бо пешоянди “дар” дар “Бадоеъ-ул-вақоъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ меравад. Таҳқиқи наҳви осори гаронбаҳои давраи классикӣ дар замони ҳозира аз масоили басо мубрами забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад. Баҳусус, забони осори насри бадеии классикӣ, ки дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши бузург гузоштааст, баҳри ифшою рӯшанӣ андохтан ба хусусиятҳои зиёди равобитӣ калимаҳо ва алоқаи муносибатҳои наҳвӣ онҳо саҳми бузург хоҳад гузошт.

Бояд зикр намуд, ки вазифаи пешоянди “дар” дар асару мақолаҳои ҷудогона қайд гардида бошад ҳам, таҳлил ва тасвири вазифаи ин пешоянди сервазифа ва серистеъмоли забони адабии пешинаи форс-тоҷик пурра ва ҳаматарафа ба назар намерасад. Аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки роҷеъ ба вижагиҳои грамматикӣ пешоянди “дар” дар осори мансури асри XVI, баҳусус “Бадоеъ-ул-вақоъ” баъзе фикру мулоҳизаҳои ҳудро дар шакли мухтасар баён намоем.

Калидвожаҳо: алоқаи калимаҳо, пешоянд, муносибати наҳвӣ, муносибати ҳолӣ, маъноӣ макон, маъноӣ калима, муродифоти наҳвӣ.

Аннотация

В данной статье рассматривается связь слов и грамматических отношений с приставкой «дар» в произведении Зайниддина Махмуда Васифи «Бадое'-уль-вакуэ'». Изучение грамматики ценных произведений классического периода является сегодня одним из важнейших вопросов таджикского языкознания. В частности, язык классической прозы, сыгравший значительную роль в истории цивилизации таджикского народа, внесет значительный вклад в выявление и уточнение многих особенностей родства слов и их грамматических отношений.

Следует отметить, что хотя функция приставки «дар» упоминается в отдельных работах и статьях, анализ и описание функции этой многогранной и широко употребляемой приставки древнего персидско-таджикского литературного языка не представляются полными и исчерпывающими. Поэтому мы решили обобщить некоторые наши размышления о грамматических особенностях приставки «дар» в мансурских произведениях XVI века, особенно «Бадое-уль-вакое».

Ключевые слова: словесная связь, приставка, грамматическая связь, настоящее время, местозначение, значение слова, грамматический синоним.

Annotation

This article discusses the connection of words and grammatical relations with the prefix "gift" in the work of Zayniddin Mahmud Vasifi "Badoe'-ul-vakoe'". The study of the grammar of valuable works of the classical period is today one of the most important issues of Tajik linguistics. In particular, the language of classical prose, which played a significant role in the history of the civilization of the Tajik people, will make a significant contribution to the identification and clarification of many features of the relationship of words and their grammatical relationships.

It should be noted that although the function of the prefix "dar" is mentioned in separate works and articles, the analysis and description of the function of this multifaceted and widely used prefix of the ancient Persian-Tajik literary language does not seem complete and exhaustive. . Therefore, we decided to summarize some of our reflections on the grammatical features of the prefix "dar" in Mansur's works of the 16th century, especially "Badoe'-ul-vakoe'".

Keywords: *verbal connection, prefix, grammatical connection, present tense, place meaning, word meaning, grammatical synonym.*

Таҳқиқи наҳви осори гаронбаҳои давраи классикии забони адабии тоҷик дар замони ҳозираи инкишофи забони адабии тоҷик аз масоили мубрами забоншиносии тоҷик махсуб меёбад. Махсусан, таҳқиқи мавзуи алоқаи калимаҳо дар осори насри классикии тоҷик барои муайян кардани паҳлуҳои таҳқиқнашудаи ин аносири луғавӣ ва рӯшани андохтан ба хусусиятҳои зиёди робитаи калимаҳо ва муносибатҳои наҳвию тобишҳои маъноии онҳо нақши бузург хоҳад гузошт.

Омӯзиши хусусиятҳои алоқаи калимаҳо дар насри асри XVI баҳри кушодани розу ҳичобҳои забони классикӣ ва ғановати он ва муайян кардани мақоми “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар устувордошт, такомул ва рушди забони адабии тоҷикӣ мусоидат хоҳад кард.

Чунон ки маълум аст, таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва услубии осори бадеии Зайниддин Маҳмуди Восифӣ чандест, ки таваччуҳи забоншиносону адабиётшиносону чалб карда меояд. Дар натиҷаи кӯшиши таҳқиқгарони осори ӯ асарҳои зиёди илмӣ ба майдон омадаанд.

Чунон ки маълум аст, хангоми таҳқиқи ин ва ё он соҳаи забоншиносии давраи мавриди назар аҳли таҳқиқот барои тасдиқи фикр, асосан, ба забони осори ӯ “Бадоеъ-ул-вақоеъ” таъя менамоянд. Аз ин рӯ, таҳқиқи ҳаматарафаи хусусиятҳои забони “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар илми забоншиносии тоҷик зарур ва муҳим буда, барои омӯختан ва муайян намудани паҳлуҳои номакшӯф ва норавшани забони адабии ҳозираи тоҷик мусоидат хоҳад кард.

Бояд гуфт, ки яке аз қисматҳои то кунун ба қадри кофӣ омӯхта нашудаи забони адабии тоҷик навъ ва воситаҳои алоқаи калимаҳо дар таркиби ибора ва ҷумла мебошад. Дуруст аст, ки илми забоншиносии тоҷик дар ин соҳа аллақай муваффақиятҳои ба назар намоёнро соҳиб гаштааст. Бо вучуди ин, бисёр масъалаҳои назарӣ ва амалии алоқаи калимаҳо тавассути пешояндҳо дар таркиби ибора ва ҷумлаҳо, сайри таърихӣ, инкишофи қолабҳо, хусусиятҳои услубӣ ва дараҷаи истеъмоли он дар тӯли асрҳо аз назари таҳқиқ то андозае дур мондаанд.

Мо дар ин мақола доир ба баъзе хусусиятҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо бо пешоянди **дар** дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ мухтасаран мулоҳиза меронем. Як қисм аз ибораҳои “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-ро ибораҳои фаро мегиранд, ки ба воситаи пешоянди **дар** сураат ёфтаанд.

Пешоянди **дар** дар ибтидои ташаккули забони адабии тоҷик камистеъмол буда, он бештар дар шакли қадимаи худ –**андар** истифода мешудааст. Масалан, Л. П. Смирнова дар Язык «Тарих Систан» бештар истифода шудани шакли **андар**-ро ба қалам додааст

[15, 101], вале шакли **дар** ба тезӣ серистеъмол гардида, доираи истифодаи шакли **андар**-ро танг кард.

Пешоянди **дар** дар ифодаи муносибатҳои нахвӣ сермаъно аст. Б. Сиёев дар насри асри X, махсусан дар забони «Таърихи Табарӣ» дучор омадани ин пешояндро қайд кардааст [11, 119]. М. Н. Қосимова дар насри асри XI дар ифодаи макону сӯй ва бо пешоянди **ба** ҳаммаъно шудани онро нишон додааст [9, 190]. Р. Чураев дар насри асри XI серистеъмол будани пешоянди **дар**-ро зикр кардааст [5, 117].

Муҳаққиқи хусусиятҳои морфологии забони «Мачмуъ-ут-таворих» Г. Камолова дар ифодаи маъноӣ макон, замон, вазъият ва шуғл омадани пешоянди **дар**-ро дар асари мазкур ишора кардааст [8, 75].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пешоянди **дар** вобаста ба маъноӣ луғавии ҷузъҳои таркиби ибораҳои феълӣ муносибатҳои гуногуни нахвиرو ифода мекунад [6, 96].

В. С. Расторгуева дар асари «Очерки по таджикской диалектологии» дар хусуси пешоянди **дар** навиштааст: «пешоянди **дар**, асосан, барои ифодаи маъноҳои макон, самту сӯй, замон ва мақсад истифода мешавад [10, 56].

Оид ба сервазифагии пешоянди **андар** дар асрҳои 1X-X М. Н. Қосимова чунин мегӯяд: «Яке аз калимаҳои серистеъмол, ки дар забони асрҳои 1X-X мансуби ҳиссаҳои гуногуни нутқ буда, вазифаҳои мухталифи грамматикӣ дошт, калимаи **андар** аст. Чунон ки аз мисолҳо аён аст, дар осори асрҳои IX-X калимаи **андар** ҳам калимаи мустақил, ҳам пешванди калимасоз, ҳам пешоянду пасоянд будааст» [9, 273].

Пешоянди **дар** дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ бештар дар ифодаи муносибатҳои гуногуни ҳоли омада, дар баробари ин барои ифодаи муносибатҳои нахвии пурқунандагӣ ва муайянқунандагӣ хизмат кардааст.

I. Муносибатҳои ҳоли

Дар ифодаи муносибатҳои ҳоли пешоянди **дар** дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” хеле серистеъмол аст. Ин пешоянд муносибатҳои ҳолиро бо тобишҳои гуногуни маъноӣ ифода кардааст.

1.1. Ифодаи муносибати холии макон. а) Пешоянди **дар** дар асар қароргоҳ ва макони фоил ё мафъулро ифода кардааст. Ҷузъи асосӣ аз феълҳои амалу ҳолат ва ҷузъи тобеъ аз исмҳои макон ва калимаҳои, ки ба мафҳуми макон алоқаманданд, иборат аст. Мисолҳо: *Шабе дар мадрасаи Улугбек Мирзо нишаста будем* (303). *Худро дар саҳрое дид* (1260). *...дар Ҳирот амирзодае буд* (867).

Баъзе феълҳо, ба монанди *омадан*, *даромадан*, *андохтан*, *даровардан* ҳатман макони воқеъшавии худро талаб мекунад ва алоқаи байни макону амал дар ин ҳолат алоқаи ҳатмӣ мебошад. Ин гуна феълҳо нишон медиҳанд, ки фоил ба маҳалле раван аст ва ё ба маконе медарояд ва ё объектро ба ҷое мебарад:¹ *Қазвинӣ дар хонаи худ даромад* (1269). *Аз шаҳр рӯ ба он деҳа карданд ва дар боғи ӯ омаданд* (203). Он ҷамоатро ба куштан тарғибу таҳрис карда, *дар ин боғ дароварда...* (106).

Пешоянди **дар** чун муродифи пешоянди **ба** истифода шудааст. Дар ин хусус фикри Р. Гаффоров ҷолиби диққат аст: «...ифодаи ҳоли макон бо

пешоянди **дар** дар ифодаи маъноҳои мазкур ба забони адабии имрӯза хос нест. Ин ҳодиса махсуси забони классикист [4, 143].

Воқеан, дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” чунин муносибати маъноӣ бо пешоянди **дар** фаровон қорбаст шудааст. Мисолҳо: *Рӯзе Хоча Насири Тӯсӣ дар роҳе савора мерафт* (126). *Эшонро дар меҳмонхона даровардем* (1113). *Овардаанд, ки Султон Санҷари Мозӣ дар деҳа мегузашт* (126). Чун гоме чанд бирафт ва бозгашт ва *дар маҷлис омада* нишаст (253).

Дар ифодаи муносибати макон ба сифати ҷузъи тобеъ исмҳои маъноӣ ҷонишинҳое, ки ба макон алоқаманданд, низ истифода шудаанд. Ҷузъи асосӣ ҳам ғайр аз феълҳо бо зарфҳои андозаю миқдор ва калимаҳои ифодагари ҳолату мавҷудият

ифода шудааст, чунончи: Чун Соҳиб Аббод онро мутолиа кард, дид, ки аксари муншаот хоси ӯст, ки *дар он мактуб дарҷ кардааст (79). ...дар мулозимати шумо буд (1169). Тағбанде зоҳир шуд дар вай гиреҳе (86). Дар ин хона хонадухтарон бисёранд (1040).*

б) чой ва маҳалли воқеъшавӣ ва паҳншавии амалу ҳолат ва аломатро ифода кардааст. Дар ин вазифа ҳам дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” пешоянди **дар** серистеъмол аст. Ба сифати чузъи тобеъ, асосан, исмҳои макон ва ё ба макон алоқаманд ва чун чузъи асосӣ феълҳо ва баъзан исму сифатҳо ҳам мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Муқоиса шавад: Рӯзе *дар чаҳорбоғи Шохруҳия* он оли ҳазрат ба нӯки қорд харбуза нӯш мекард (1258). Шох Қосим *дар кӯча порае роҳ рафт* (1081). Мирзо *дар Астаробод ҳоким буд* (1205). *Дар ҳафт иқлим* ва ҳафт қалам бемонанд буд (1263). Рӯзе Имом *дар роҳе мегузаист* (48). Рӯзе Ҳаким Анварӣ *дар бозори Балх мегузаист* (48).

Агар чузъи тобеъ аз исмҳои ифодагари ғайри макон бошад пешоянди **дар** муносибати ҳолии макон бо тобиши объектиро ифода мекунад.

¹ Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чунин муносибати наҳвӣ бештар бо пешоянди **ба** сурат мегирад.

Чузъи асосии ибораҳо аз феълҳои гуногунмаъно ташкил ёфта, исмҳои ифодакунандаи номи ашё ба сифати чузъи тобеъ воқеъ мегарданд. Мисолҳо: Ногоҳ гирдбод пайдо шуду дастори Мавлоноро дар ҳам печида *ба ҳаво боло бурд* (254). Ҳар ду чомаро *дар об фуру бурданд* (1095). Ва ба ривояте дастораш *дар гарданаиш карданду* ба қабिलाи худ бурданд (21). Пас барҳосту бо иттифоқи Муҳаммад назди Имом Ҳусайн омаду *якдигарро дар қанор гирифтанду* он ғубор муртафеъ шуд (31).

в) бо феълҳои ҳаракат пешоянди **дар** сарчашмаи макон ва самти ҳаракатро ифода кардааст. Мисолҳо: Рӯзе Сурхаки Карбосфурӯш *дар бозори Малик мегузаист* (1223). *Дар бозори шакарфурӯшон мегузаистанд* (982). *Инояте дар хотир гузаронида бошад* (1268). *Дар гулхани ҳаммом пири мафлуки мариз ёфтаанд* (1020). *Сухан дар фазилати илму уламо мегузаист (402-403). Утабо дар мулоҷиати ӯ очиз шуданд (1055).*

1.2. Ифодаи муносибатҳои ҳолии замон

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ибораҳои феълӣ бо пешоянди **дар** дар ифодаи муносибатҳои ҳолии замони серистеъмоланд. Чузъи тобеи ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ басо гуногунанд, вале дар байни онҳо исмҳои ченаки вақт, номҳои фаслҳои солу моҳу ҳафта, исмҳои ифодагари ҳиссаи рӯзу шаб миқдоран зиёд ва серистеъмоланд. Ибораҳои феълӣ бо чузъи тобеи исмҳои ченаки воҳиди вақт, номи фаслҳои сол, давраи синну сол аз бобати маъно замони ба вучуд омадани амалу ҳодисаро ифода мекунад: *дар тобистон нӯшидан (623), дар шаб додан (871), дар рӯзи Наврӯз фармудан (897), дар рӯзи таъзия гузаистан (1120), дар як рӯз навиштан (171).* Мисолҳо: Маҳдумӣ *дар тобистон* ва зимистон қабои пурпунба *мепошиданд* (623). *Дар фасли баҳор ману ӯ бар боме будем (273). Дар ин асно шахсе тои Урмақӣ овард* (64).

Исмҳои ченаки воҳиди вақт аксаран бо калимаи дигар эзоҳ меёбанд. Исмҳои рӯз ва шаб, агар ҳиссаи шабонарӯз (ҳолат)-ро ифода намоянд, метавонанд бе эзоҳдиханда ба феъл тобеъ гарданд: *Инъиқоди он дарс дар шаб буд (315). Дар шабҳо шамъ ба дасти он маймун медиҳам (871).*

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ибораҳои феълӣ, ки чузъи тобеъашон масдар аст, машҳуранд ва онҳо муносибатҳои мухталифи наҳвиро ифода менамоянд, вале ин хели ибораҳо дар забоншиносии тоҷик ханӯз пурра таҳқиқ нашудаанд, «ҳол он ки омӯхтани ин хели ибораҳо аҳамияти калони назариявӣ ва амалӣ дорад» [12, 57].

Ин қабил ибораҳои феълӣ, ки чузъи тобеъашон масдар аст, дар таърихи забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар насри асри XVI низ истифода шудаанд, вале теъдоди чунин ибораҳо дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” камтар аст. Ин қабил ибораҳои феълӣ аз рӯйи сохташон бештар мураккабанд, чунки масдар, ки маъноӣ бисе умумӣ дорад, ҳатман эзоҳдиханда мегирад. Мисолҳо: *Дар баргаистан* ба пой болохонае *расидем* (1114). *Дар*

зиёфат кардан ва ба зиёфат рафтан шарте ва адабе чанд аст (87). Дар бозгаиштан ба чониби дигар нигоҳ мекард (903). Навқарон дар ҷӯб овардан эҳмол мекарданд (560).

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ибораҳои феълӣ ифодагари маъноӣ замони бо ҷузъи тобеи исмҳои ҳолат ва ҷараёни амал дучор меоянд. Ибораи феълӣ бо ҷузъи тобеи амалу ҳолат амалро нишон медиҳад, ки дар ҳамаҷон як муддати вақти муайян иҷроӣ амали як муддати вақти муайян иҷроӣ амали зикршаванда, яъне амали дигар ба вучуд омадааст. Мисолҳо: Қариб ба панҷоҳ байт дар он сайр гуфта буд (861). Мо дар умри худ се маҷлис тафарруҷ ва мувоҳида намудем (1162). ...дар роҳ газале фармуд (612).

Чун ҷузъи тобеъ дар ин қабил ибораҳои феълӣ калимаҳои аввал, ибтидо, охир, хотима ва амсоли инҳо низ омадаанд: Шуморо дар аввал ба ман ҳамин муомила боист кард (809). ...дар ибтидо гуломи Абӯалӣ будаам (811). ...дар охири маҷлис ...инҷом фармуд (1145).

Исми **пеш**, ки дар асл маъноӣ масоҳат дорад, дар ибора бо пешоянди дар муносибати замони нишон дода метавонад [3, 98]. Ва ин дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ҳам истифода шудааст: Туро ...умри ғариба дар пеш бисёр аст ((6).

Муносибати замони бо пешоянди дар бо исмҳои ҷараёни амалу ҳолат низ ифода меёбад. Мисолҳо: Қариб панҷоҳ байт дар он сайр гуфта буд (861). Дар умри худ се маҷлис тафарруҷ ва мувоҳида намудем (166). Дар умри худ мағлуб ва далели ҳеч кас нагардидаам (1132). Дар роҳ газале фармуд (612).

1.3. Ифодаи муносибатҳои ҳолии сабаб. Ифодаи муносибати ҳолии сабаб бо пешоянди дар дар таърихи забони тоҷикӣ таърихи дерин дошта бошад ҳам, муҳаққиқони забони муосири тоҷикӣ ин вазифаи пешоянди дар-ро зикр накардаанд. Дар грамматикаи академӣ ва китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олии бо пешояндҳои аслии **аз, ба, бо, бинобар** ва пешояндҳои изофии **барои** ташаккул ёфтани ҳоли сабаб қайд гардидааст [3, 295]. Ташаккули ибораҳои феълӣ ифодагари муносибати ҳоли сабаб бо пешоянди дар [бо шакли қадимтари он-андар] дар «Таърихи Систон» аз чониби Л. П. Смирнова ишора шудааст [15, 100].

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” пешоянди дар дар ибораҳои феълӣ бо исмҳои амалу ҳолат омада, сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолатро бо тобиши иловагии пурқунандагӣ нишон додааст. Ин гуна муносибати маъноӣ калимаҳо бо ин пешоянд барои забони ҳозираи тоҷикӣ ва шеваҳои он ҳам бегона нест [4,182].

Дар насри давраи таҳқиқ пешоянди дар бо исмҳои амалу ҳолат омада, сабаби воқеъ гардидани амалу ҳолатро ифода кардааст ва ин муносибати маъноӣ калимаҳо бо пешоянди мазкур дар забони адабии имрӯза ва шеваҳои он низ ба мувоҳида мерасад. Мисолҳо: Дар торикӣ роҳ галат карда, ба чониби дигар роҳ рафтем (1038). Ҳазор Юсуфи Мисриро дар орзуи рӯйи ӯ монанди Яъқуб дида сафед гардида буд (867). Маро дар ин гиря ва изтироб маъзур доред (710). Ду зан дар тифле даъво карданд (27). Мирзо волаву шайдои ӯ буда, дар ишқи вай зор-зор мегирист (649).

1.4. Ифодаи муносибатҳои ҳолии мақсад. Дар ифодаи муносибати ҳолии мақсад омадани пешоянди дар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (ғайр аз шеваҳои он) қайд нагардидааст. Таҳқиқгарони насри асри XVI Г. Камолова ва Б. Шарифов ҳам дар ифодаи муносибати ҳолии мақсад омадани ин пешояндро ба қалам наводаанд [8; 14]. Фақат дар таҳқиқоти А. Алиев, ки ба масъалаи хел ва воситаҳои алоқаи калимаҳо дар заминаи насри ин давра бахшида шудааст, чунин муносибатро ифода кардани пешоянди дар махсус таъкид гардидааст [2, 85].

Таҳқиқу таҳлили маводи бадастоварда нишон дод, ки пешоянди дар барои ифодаи муносибати ҳолии мақсад қорбаст шудааст. Ба сифати ҷузъи асосӣ бештар феълҳои ифодакунандаи амалу ҳаракатҳои гуногун ва чун ҷузъи тобеъ, асосан, исмҳои маъноӣ ва масдарҳо омадаанд. Мисолҳо: Салтанати худро дар халосии ту бад-эшон бахшам (933). Ман дар халосии он духтар тадбире кардам (1131). Дар итмоми он эҳтимом ва сабӣ тамом менамуд (555). ...дар дафъи вай тадбире мекунам (746).

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” муродиф шудан ё ба ҷойи якдигар омадани пешоянди **дар** бо пешояндҳои дигари асли, махсусан, пешоянди **барои** ҳодисаи маъмул буд. Пешоянди **дар** чун муродифи пешоянди **барои** муносибати ҳолии мақсадро хеле барҷаста ифода кардааст. Масалан: Ду зан *дар тифле даъво карданд* назди Ҳазрати Амир омаданд (107). Ман ба эъроз ҳоли худро пӯшидам ва *дар ихфои ҳол кӯшидам* (976).

Дар байни ҷузъҳои баъзе ибораҳои навъи боло ифодаи муносибати мақсад бо тобиши объектӣ ба назар мерасад: ... *дар ҳалоки худ мекушӣ* (1049). *Дар халосии мо саъй намоед* (1030). *Дар ин қасида машаққат кашидам* (959). *Дар куштани ин рофизии саъй намоям* (1056).

II. Муносибати пурқунандагӣ. Пешоянди **дар** дар доираи ибораҳои феълӣ дар ифодаи муносибатҳои гуногуни пурқунандагӣ дар забони адабӣ ва шеваҳои он серистеъмол аст [3; 6; 12; 1; 2; 4; 5; 15]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ин пешоянд дар ифодаи муносибатҳои пурқунандагӣ зиёд истифода шудааст. Ин қабил ибораҳои феълӣ вобаста ба маъноӣ ҷузъи асосӣ ва тобеъ муносибатҳои пурқунандагиро бо тобишҳои маъноӣ зайл ифода кардааст:

2.1. Ифодаи муносибати пурқунандагии объекти амал. Дар чунин ибораҳо ҷузъи асосӣ аз феълҳои гуногунмаъно ва ҷузъи тобеъ аз исмҳои амал, моддӣ ва маънӣ, масдарҳо иборат аст: ...*дар ҳалоки худ мекушӣ* (1049). ...*дар нуктадонӣ мӯй мешикофтанд* (829). ...*дар машқ машаққати беҳад намоем* (886). *Зоҳиран дар ин таом шубҳае набошад* (1216). *Дар куштани ман...ғалат карданд* (750)...*асари малол дар гулом бидид* (773).

2.2. Муносибати пурқунандагии мавзӯи муҳокима, шуғл ва аломат. Ба сифати ҷузъи асосӣ феълҳои гуногун ва чун ҷузъи тобеъ исмҳои ифодагари амалу ҳолат, номи шуғл омадаанд. Ин қабил ибораҳо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба таври фаровон ба кор рафтааст. Мисолҳо: Мусавӣ аст ва *дар авоили ҳол* ба талаби илм *машгул буд*, аммо ошиқӣ ўро аз он кор баровард (73). Падараш косагар буда, худ низ *дар авоил бад-он шуғл машгулӣ мекард* (74). *Дар таърифи шароб гуфта...* (728). *Дар фанни нард ва шатранҷ ягонаву фард буданд* (164). *Қуръонро дар оҳанге мехонд* (170).

2.3. Муносибати пурқунандагии восита ва тарзи иҷрои амал

Пешоянди **дар** дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» чун муродифи пешоянди **бо** дар ифодаи муносибати восита ва тарзи иҷрои амал зиёд истифода шудааст, вале таҳқиқгари хусусиятҳои морфологии ин асар Б. Шарифов теъдоди ин муродифотро хеле кам нишон дода зикр кардааст, ки “вай (пешоянди **дар**-А.Ғ.) синоними нисбатан пурра ва пурқуввати пешоянди **бо** ҳамагӣ як маротиба манзури назари мо гашт” [14, 186]. Таҳлили маводи асар собит намуд, ки пешоянди **дар** дар вазифаи пешоянди **бо** низ дучор меояд. Муқоиса шавад: Фарачӣ ва дастори худро *дар ҳам печида* (662). ... дасторҳо ва ғӯтахоро *дар ҳам бастем* (1081). ... рӯй маҳосини худро *дар остин пинҳон мекард* (1223). Онҳоро *дар қоғазии ҳарири Бағдодӣ печида*¹ (391). Магасро *дар коғаз печида* (830). Ўро *дар ҳамон қитъа печид* (828).

2.4. Муносибати пурқунандагӣ бо тобиши макон: *дар гардан андохтан* (1128), *дар зулфин дидан* (217), *дар занбар ниҳодан* (1020), *дар бағал ниҳодан* (1127), *дар тақора андохтан* (816). Мисолҳо:

Коғазеро *дар зулфин диданд* (217). Ўро *дар замбаре ниҳода* пеши подшоҳ оварданд (1020). Рӯймоли чиркиноро ду сар гирех карда *дар гардан андохтам* (1128). ...ангуштарӣ ва гӯшвора дар вай карда *дар бағал ниҳодам* (1127). Онҳоро *дар ҳамёнҳо* ва *харитаҳо кардам* (127).

Феъли «печидан» ба мазмуни феъли бавосита «печондан» истифода шудааст.

2.5. Ифодаи муносибати пурқунандагии самти амал ба предмет

Ҷузъи асосӣ бо феълҳои гуногун ва ҷузъи тобеъ бо исмҳои моддӣ ва ҷонишинҳои предметӣ қорбаст шудааст: даст дар по задан (1261), дар хок молидан (667), дар Мавлоно даровехтан (560), дар пӯст ғӯта хӯрдан (637).

Мисолҳо: Мир даст *дар риши ӯ зада* (615). Ҳар ду *дар якдигар мечаспиданд* (168).

Нисфи чӯбаш *дар нӯсти дарахт гӯта хӯрд* (637).

2.6. Ифодаи муносибати пурқунандагии таъйинот

Ифодаи пурқунандагии таъйиноти сӯйии амал бо пешоянди **дар** дар забони муосири тоҷикӣ зикр нагардидааст, ғолибан аз он ки ин муносибати маъноиро дар забони муосири тоҷикӣ пешоянди **ба** ба уҳда дорад. Профессор Раззоқ Ғаффоров барҳақ муътақид аст, ки “ифодаи сӯйии амал бо пешоянди **дар** ба забони адабии пешина хос буд” [4, 112].

Дарвоқеъ, дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” чунин ибораҳои феълӣ бо чунин муносибати нахвӣ хеле фаровон ба назар расид. Ба сифати чузъи асосии ин гуна ибораҳо феъли навъи *нигоҳ кардан* (*назар кардан*) ва чун чузъи тобеъ бештар исмҳои моддӣ ва ҷонишинҳои предметӣ истифода шудаанд: ...дар мурдаҳо нигоҳ мекард (1213). ... дар эшон назар кунанд (914). Тарбият дар ин шахс ҷӣ асар дошта бошад (1195).

2.7. Ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобиши муайянқунандагӣ

Пешоянди **дар** дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ҳамчун муродифим пешояндҳои таркибии **дар бораи**, **дар хусуси** дар ифодаи муносибати пурқунандагӣ фаровон истифода шудааст, вале Б. Шарифов ҳамин ҳолати истеммоли пешоянди “дар”-ро дар назар дошта, навиштааст, ки “ҳамагӣ як маротиба зикр ёфтааст” [4, 187]. Ғолибан Б. Шарифов истифодаи пешоянди **дар**-ро дар доираи ибораҳои феълӣ дар назар дорад.

Пешоянди **дар** чун муродифи пешоянди **дар бораи**, **дар хусуси** дар ибораҳои исмӣ зиёдтар ба мушоҳида расид. Ба сифати чузъи асосӣ, асосан, исмҳои амал, гуфтор ва чун чузъи тобеъ исмҳои макон ва масдарҳо омадаанд: *Гуфтор дар мунозираи ин камина* бо Хоча Юсуфи Маломатӣ, ки вазири хони аъзои Кучкунҷхон буд (57). *Гуфтор дар ҳикояти Тоҷунасаб, ки айёрае буд дар шаҳри Ҳирот* (970). *Гуфтор дар зикри Муфрад Қаландар* (633).

III. Муносибати муайянқунандагӣ

Дар як гурӯҳи ибораҳои “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, ки бо пешоянди **дар** сурат гирифтаанд, муносибати муайянқунандагӣ низ ифода гардидааст. Чунин ибораҳо камистеммоли буда, дар таркиби ибораҳои исмӣ ба назар мерасанд. Пешоянди **дар** дар доираи муносибати муайянқунандагӣ тобишҳои зайли маъноӣ зоҳир кардааст.

3.1. Ифодаи муносибати муайянқунандагӣ бо тобиши объектӣ

Дар ин қабил ибораҳо феълҳои гуфтору нутқ ба сифати чузъи асосӣ омада, исмҳои маънӣ ва узви инсон чун чузъи тобеъ воқеъ мегарданд.

Ба сифати чузъи асосӣ исмҳои моддӣ ва маънӣ омада бошад, дар байни чузъҳои ибораҳои бо пешоянди **дар** алоқамандшуда муносибати муайянқунандагӣ пурзӯр шуда, муносибати асосии ибора ба ҳисоб меравад. Мисолҳо: *Дар илми маъонӣ ва баёни китобе тасниф карда...* (961). *Дар мадҳу насиҳати Яъқуббек дар роҳ газале фармуд* (612). *Китобе дар макри занон ба дастӣ вай афтид* (950).

Ифодаи муносибати муайянқунандагӣ бо тобиши объект дар иборасе низ ба назар мерасад, ки ифодагари маъноҳои ҳолат ва мутобиқат мебошанд: ...*дашинае захр шуд...* *дар тезӣ ва тундӣ* (1297). *Нақше машҳур шуда буд дар оҳанги байте* (1074). *Савте баста дар мақоми чаҳоргоҳ* (1143).

3.2. Ифодаи муносибати муайянқунандагӣ бо тобиши дорой

Чузъи асосии чунин ибораҳо ҳамеша бо исмҳои моддӣ ва чузъи тобеъ ба исмҳои номи инсон ва исмҳои моддӣ ифода меёбанд. Мисолҳо: *Чузвдоне...дар бағал* (1116). ...*ҷомаи ғарибӣ дар бар* (1129). *Кантараи зарбофт дар бар* (649). *Пои ҳайрат дар гил* (628).

Чузъи тобеи ин ибораҳо дар насри ин давра, асосан, пас аз чузъи асосӣ меоянд. Пеш аз чузъи асосӣ омадани чузъи тобеъ дар қолаби ибораҳои боло, ҳамон навъе ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик мушоҳида мегардад, дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дида нашуд.

Ҳамин тариқ, таҳқиқи нахви осори гаронбаҳои давраи классикӣ, махсусан, “Бадоеъ-ул-вақоеъ” собит намуд, ки пешоянди “дар” дар ташкилу сурат гирифтани

ибораҳо серистеъмол ва сермахсул аст. Таҳлили маводи бадастомада нишон дод, ки дар осори давраи мавриди назар пешоянди “дар” дар таркиби ибораҳо вобаста ба мақом ва вазифаи истеъмолашон, асосан, ба мавқеи дар забони адабии ҳозираи тоҷик дошташ мутобиқат мекунад.

Хусусияти муҳимме, ки дар тарзи ифодаи ин пешоянд ба мушохида расид, ин муродиф шудани он бо пешояндҳои “ба” ва “бо” мебошад. Яке аз сабабҳои муродиф шудани пешоянди мазкур, ба фикри мо, эҳтимол дар он бошад, ки онҳо аз ҷиҳати маъно (семантика) ба ҳам наздиканд, яъне пешоянди **дар** маънои макон ва **ба** бошад, маънои сӯйро ифода мекунад. Ин тарзи ифода дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ вомехӯрад, яъне пешоянди **дар** ба таъкиди сӯй дар дохили макон ба ҷойи **ба** дар асарҳои Айнӣ ба таври фаровон мавриди қорбурд қарор гирифтааст ва ба ин васила ӯ дар ин масъала анъанайи забони адабии классиқиро бевосита давом додааст. Сабаби дигари ба вазифаи ҳамдигар омадани пешояндҳо ба сермаъноии онҳо низ вобаста аст. Аз таҳлили мавод маълум гардид, ки пешоянди “дар” дар насри ин давра дар ифодаи муносибатҳои ҳоли ва пурқунандагӣ дар таркиби ибораҳои феълӣ фаровон истифода шудааст. Дар ифодаи муносибати муайянкунандагӣ бошад, камистеъмол буда, бештар дар таркиби ибораҳои исмӣ вомехӯрад.

Манбаъ:

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоъ» (Бо муқаддима, тавзеҳ ва таҳияи А. Н. Болдирев). Ҷ. I-II (матни интиқодӣ). – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – 2065 с.

Адабиёт:

1. Абдурахимов С. Ибораҳои исмӣ забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1973. – 164 с.
2. Алиев А. Хел ва воситаҳои алоқайи калимаҳо дар «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ. – Душанбе, 1997. – 155 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. Ҷ. II. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
4. Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 3. – Душанбе: Дониш, 1979. – 272 с.
5. Джураев Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 172 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика ва морфология. Қ. I. (Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии). – Душанбе: Ирфон, 1973. – 450 с.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми II. (Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии). Нашри дууми такмилёфта. – Душанбе: Маориф, 1984. – 327 с.
8. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Мачмӯъ-ут-таворих». – Душанбе, 1984. – 92 с.
9. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI (дар асоси материали «Сиёсатнома», «Қобуснома» ва «Сафарнома»). – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
10. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии / Варзобский говор таджикского языка. Вып. I. М.: Издательство АН СССР. – М., 1952. – 206 с.
11. Сияев Б. Глагольные особенности таджикско-персидского литературного языка IX-X вв. (на материале “Та’рихи Табарӣ” Бал’ами): автореф. канд. дисс. – Душанбе, 1964. – 26 с.
12. Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1972. – 252 с.
13. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 308 с.
14. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ. – Душанбе: Дониш, 1985. – 232 с.
15. Смирнова Л. П. Язык “Тарихи Систан” (грамматическое описание). – Сталинабад, 1959. – 142 с.

УКД 82. 0 - 3121

**ВОҲИДҲОИ
ФРАЗЕОЛОГӢ
БО ВОЖАИ "ОБ"
ДАР ЗАБОНҲОИ
ТОЧИКӢ ВА РУСӢ**

Гулзода Наврӯз Давлатович,
н.и.ф., дотсенти кафедраи «Лингвистика» - и
филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи
М.В.Ломоносов дар ш. Душанбе. Почтаи
электронӣ: gulzod49@mail.ru; тел.: +992 935155601

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ЕДИНИЦЫ СО СЛОВОМ
«ОБ» -«ВОДА» В
ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ С
РУССКИМИ АНАЛОГИ**

Гулзода Навруз Давлатович,
кандидат филологических наук, ст. преподаватель
кафедры «Лингвистики» филиал МГУ им. М.В.
Ломоносов в г Душанбе. e-mail: gulzod49@mail.ru;
тел.: +992 935155601

**PHRASEOLOGICAL
UNITS WITH WORD
"ABOUT" - "WATER" IN
TAJIK LANGUAGE WITH
RUSSIANS**

Gulzoda Navruz Davlatovich,
candidate of philological sciences, art. Lecturer at the
Department of Linguistics, branch of Moscow State
University. M.V. Lomonosov in Dushanbe. e-mail:
gulzod49@mail.ru; mob.: 992 935155601

Аннотатсия

Мақола ба нақш ва мақоми калимаи "об" дар воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ бо муодили русӣ бахшида шудааст. Муаллиф ба маънои таърихии калимаи "ОБ" дар рушди таркиби луғавӣ ва сохтори грамматикӣ забони тоҷикӣ ва аҳаммияти он дар ташкили калимаҳои сершумори мураккаб, воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо - ҳамчун воҳиди лексикӣ сермаъно ишора мекунад. Дар мақола бештар намунаҳо аз эҷодиёти даҳони халқӣ ва осори шоирони адабиёти классикӣ оварда шудаанд. Инчунин, дар мақола пайгирӣ аз забони зиндаи халқ сарфи назар нашудааст. Дар мақола мавқеъ ва аҳаммияти обро ҳамчун яке аз ҷаҳор унсур на танҳо дар табиат ва ҳаёти ҳаррӯзаи инсоният, балки дар забон, махсусан дар калима ва иборасозӣ шарҳ медиҳад. Қайд карда шудааст, ки дар соҳатни калимаҳои сохта ва мураккаб аз он сабаб, ки "об" ҳамчун калимаи решагии фонди асосии забони тоҷикӣ ба шумор меравад, хеле ғаёб аст. Аммо вазиғаи он дар ташкили воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳо низ маҳдуд нест. Дар мувофиқат бо унвони мақола муодили воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣ мавриди шах қарор гирифтаанд

Калидвожаҳо: *об, забони тоҷикӣ, воҳиди фразеологӣ, забони русӣ, зарбулмасалу мақолҳо, қиёс, лаҳҷа, шева*

Аннотация

Статья посвящается о роль и место слова «об» - «вода» в фразеологические единицы таджикского языка с русскими аналогии. Автор указывает на исторический значение слова «об» в области развитие словарного состава и грамматический строй таджикского языка и ее важность в образованный многочисленными сложными слов, фразеологических единиц, пословицы и поговорки – как многозначная лексическая единица. В статье приведено более достаточно примеров из устного народного творчества и произведения поэты классической литературы. В статье также не игнорируется отслеживание живого языка народа. Объясняется положение и значение воды как одного из четырех элементов не только в природе и повседневной жизни человечества, но и в языке, особенно в словах и фразах. Отмечается, что слова «об» - «вода» очень активен в построении составленных и сложных слов в связи с тем, что «вода» является корневым словом основного фонда таджикского языка. Но его функция не ограничивается образованием фразеологизмов и пословиц. В соответствии с названием статьи обсуждался эквивалент фразеологизмов в русском языке.

Ключевые слова: *таджикский язык, русский язык фразеологизм, фразеологические*

Annotation

The article is devoted to the role and place of the word "about" - "water" in the phraseological units of the Tajik language with Russian analogies. The author points to the historical meaning of the word "about" in the development of the vocabulary and grammatical structure of the Tajik language and its importance in formed by numerous complex words, phraseological units, proverbs and sayings - as a polysemantic lexical unit. The article contains more examples from oral folk art and works of poets of classical literature. The article also does not ignore the tracking of the living language of people. Explains the position and meaning of water as one of the four elements, not only in nature and everyday life of mankind, but also in language, especially in words and phrases. It is noted that the words "about" - "water" is very active in the construction of composed and complex words due to the fact that "water" is the root word of the basic fund of the Tajik language. But its function is not limited to the formation of phraseological units and proverbs. In accordance with the title of the article, the equivalent of phraseological units in Russian was discussed.

Key-words: *Tajik language, Russian phraseological unit, phraseological units, water, proverbs and sayings, analogy, dialects*

Калимаҳо дар ҳама гуна забонҳо муъҷиза эҷод мекунанд. Вале агар аз нуқтаи назари мантиқ қазоват намоем, ба осонӣ пай бурдан имконпазир аст, ки мавқеи муҳимро дар ин муъҷизаофарӣ на калима, балки ҳуди ашъе, ки бо калима номгузорӣ шудааст, ишғол менамояд. Номе он ашъ ба шарофати ҳуди ашъ муъҷизаофар буданро касб кардааст. Ҳар ашъ ба доштани ном ниёзманд аст ин ниёзмандии ашъ боиси он гардидааст, дар забон вожаҳо пайдо шудаанд. Маъруфияти ном сарфи назар аз маъноӣ мусбат ва ё мафӣ доштани ба ашъ, аломату сифати он алоқаманд аст. Ҳар калима дорои хусусияти ба худ хос – серистеъмол, маҳдудистеъмол, сермаъно (аз ҷумла маъноӣ асли ва маъноӣ маҷозӣ), якмаъно, истилоҳ, қуҳна ва нав, таърихӣ соҳавӣ ва ғ. буда метавнад. Ана дар ҳамин замина бо истифода аз калимаҳо воҳидҳои нави забонӣ пайдо мешаванд.

Истифодаи бамавқеъ ва мувофиқи калима дар воҳидҳои ифразеологӣ, зарбулмасалу мақол, афоризмҳо ва анвои дигари воҳидҳои забонӣ боиси таъсирнокӣ, пуробурангӣ, фасоҳат ҳусни баён ҷолибияти нутқ хоҳад буд, аммо дар мавриди акс калима он сифати мусбати худро аз даст медиҳад.

Мавзуи баҳс дар мақолаи мазкур вожаи **“об”** аст. Мо наметавонем сарфи назар аз шарҳи маъноӣ асли ва маҷозии ин калима дар бораи вазифаи луғавии он истода гузарем.

Вожаи **“об”** дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аниқтараш фонди асосии луғавӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Маъруфияти ин калима дар забон аз сабаби муҳим будани ҳуди об дар ҳаёти инсон мебошад. Чунки тамоми зиндагии инсон аз истеъмол то шустушӯ ва дигар поккориҳо, киштукор, боғдорӣ, сохтмони неругоҳҳои оби барқӣ ба ин муъҷизаи табиат алоқаманд аст. Аломат ва сифатҳои фарқкунандаи об дар ҳаёти инсон боиси он гардидааст ба он арҷгузорӣ шавад, махсусан, тоҷикон обро эҳтиром мекунанд ва муқаддас мешуморанд. Начас ва олуи қардани об, беҳурмати нисбат ба он дар ҳама миллату халқҳо агар мамнуъ бошад, дар мардуми тоҷик ин анъана болотару намоёнтар аст. Ин гуна муносибати нисбат ба об дар забон, аниқтараш дар зарбулмасалу мақол, гуфтаҳои ҳақимона ва панду насихатҳо, таркибу ибора ва воҳидҳои фразеологӣ воҷеҳурем. Масалан, ифодаи **“об – рӯшноӣ” (вода – свет)** дар забони тоҷикӣ маъмул буда, далели равшани гуфтаҳои боло аст [8, 751]. Дар ҳоли ҳозир дар оби соф обҷозӣ қарданро пок шудан аз гуноҳон таъбир мекунанд. Мо ифодаи **“об – ҳаёт”**-ро аксар вақт дар гуфтугӯ мешунавем, аз ин мебарояд, ки мардум аз қадим боз муқаддасияти обро эҳсос қарда, бо ҳар гуна ифодаҳои онро ба иброн расонидааст, яъне,

об – зиндагист. Аз ҳамин сабаб, дар ҳамаи забонҳо воҳидҳои мухталифи забонӣ дар шакли таркибу ибораҳо бо ҷуъи луғавии “об” ба миён омаданд. Ин ҳодиса на танҳо дар забони гуфтугӯ, балки дар осори хаттӣ низ фаровон ба назар мерасад. Масалан, Фирдавсӣ дар “Шохнома”-и безаволи худ дар бораи офариниши олам суҳан ронда, аз ҷаҳор унсур, аз ҷумла, об ёдовар шудааст:

В-аз ӯ мояи гавҳар омад ҷаҳор,

Бароварда бе ранҷу берӯзгор.

Яке оташе баршуда тобнок

Миён боду об аз бари тираҳок.....

Ҳама бар шуд оташ, фуруд омад об,

Ҳамегашт гирди замин офтоб [11, 28].

Ва дар ҷойи дигар ҳамон дар ҳоб дидани обро чунин ба қалам кашидааст:

Чунон дид равшан равонам ба ҳоб,

Ки раҳшанда шамъе баромад зи об. [11, 42]

Чу омад ба бурҷи Ҳамал офтоб,

Ҷаҳон гашт бо фарру оину об [11, 46].

Бо калимаи “об” садҳо калима сохтан имконпазир аст: **обӣ, обгун, обшор, обак, обдон, обнок, обдор, обакон, обгина, обгарӣ, обгинагар** ва ғ. Дар навбати худ аз решаи “об” на танҳо калимаҳои сохта, балки аз калимаҳои дигар ва решаи “об” калимаҳои мураккаб сохтан бештар ба назар мерасад: **обрӯӣ, обанбор, обандоз, обандом, обафкан, оббанд, оббар, оббардор, оббардорӣ, оббаро, оббоз, оббозӣ, обгузар, обдав, обҷақорӣ, обрав, обпарто, обгузар** ва ғ. Дар калимаҳои мазкур чи тавре ки дида мешавад, вожаи “об” ба ҳайси ҷуъи аввал омадааст, вале на дар ҳама ҳолат калимаи асосӣ ё тобеъкунанда мебошад. Масалан, дар калимаҳои **обандом, обанбор, оббанд**, об калимаи тобеъ аст.

Вожаи “об” метавонад дар калимаҳои мураккаб ба ҳайси компоненти дуюм истифода шавад: **гирдоб, шодоб, сероб, яҳоб, сардоба, гулоб, машқоб, гулоб, сароб, сардоба, тезоб, ташноб, Сурҳоб, Хингоб, сафедоб, ангиштоб, мағзоба, хуноб, симоб** ва ғ. Дар мавриди дуюм аксаран “об” ба ҳайси ҷуъи асосӣ қорбааст шудааст. Масалан, дар калимаҳои **шодоб, сероб, яҳоб, хуноб, симоб, гирдоб** “об” ҷуъи асосӣ ба шумор меравад.

Барои исботи далели серистеъмол ва маъмул, дар калимасозӣ ва калимазамкунӣ фаъол будани вожаи “об” мисолҳои фавақ оварда шуданд. Дар мисолҳои фавақ калимаҳои **обандом, гирдоб, шодоб, обрӯӣ** омаданд, ки маънои маҷозӣ доранд, чунки об “андом”, “гирд” ё “шод” намешавад.

Вожаи “об” дар ташкили ибораҳои озоди синтаксисӣ ва таркибу воҳидҳои устувор низ фаъол ва серистеъмол ба назар мерасад: **оби равон, оби соф, оби хунук, оби ҷӯй, оби дарё, оби ширин, оби хӯрданбоб, оби ҳавз** ва ғ. Ин ибораҳо иборати озоди синтаксисӣ буда, ба маънои асли қорбааст мешаванд. Аммо дар таркибҳои **обу арақ** (обильный пот), **обу гил** (тело, плоть; натура, сущность), **обу оташ** (трудности), **обу ранг** (красота, изящество), **обу тоб** (закалка), **обу ҳаво** (1. погода; 2. климат) маъно маҷозӣ буда, ҷуъҳои бо пайвандаки –у пайвааст шудаанд. Таркибҳои **обу нон, обу адо, обу гил, обу ободонӣ** маъно маҷозӣ дошта, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ меоянд. Масалан, **обу адо шудан** (страдать, мучиться; терзаться), **обу ободонӣ** (*пог.* где вода, там и жизнь) дар ҳар ду забон маъмул ба шумор мераванд.

Дар баробари луғати соматикӣ (унвони узвҳои бадан), унвони ашъи табиат – калимаҳои маъно маҷозӣ муҳимдошта, ки сермаъно ба шумор мераванд, вожаи «об» низ ба ҳамин гурӯҳ, яъне калимаҳои сермаъно шомил аст. Масалан, дар калимаҳои ва ибораҳои **обрӯӣ, оби дандон, оби таҳорат, обу дон**, ва ғ. «об» дорои маъноҳои мухталиф, яъне сермаъно аст.

Забони русӣ яке аз забонҳои бонуфузи дунё буда, бо забони тоҷикӣ муносибати хешӣ дорад, чунки ҳар ду ба як оила - оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ шомил мебошанд.

Масъалаҳои забоншиносӣ

Аксар вақт мо шабоҳати луғавиро миёни ин ду забон дар зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ дида метавонем. Масалан, ифодаҳои русиро бо муодили тоҷикӣ муқоиса намоем, монандӣ аз ҷиҳати таркиб дар онҳо ба назар равшан мешавад. Барои муқоиса овардани ду таблитсаро лозим медонем:

Таблитсаи 1.

ШАКЛИ РУСӢ	МУОДИЛИ ТОҶИКӢ
«Волос долог (у бабы) а мум короток» [2, 203].	«мӯйдарози кӯтоҳақл»
«Один глаз на мельницу другой на кузницу» [2, 203].	«Чашмат ба ману хушат ба сӯйи дигаре»
Рука руку моет [2, 202].	Даст дастро мешиносад
Мудростй в голове, а не в бороде	Бузургӣ ба ақл аст на ба сол
Богатый-то с рублем, а бедный-то с лбом	Кисаи пуру каллаи холӣ
Денги что вода. Богатства – вода: пришла и ушла [2, 61].	Пул чирки даст аст.
Боль врача ищет [2, 60].	Нон гушнаро мекобад

Таблитсаи 2.

ШАКЛИ ТОҶИКӢ	ТАРҶУМАИ ВА АНАЛОГИЯИ РУСӢ
Об дар як чо истад, бӯй мегирад.	1. И камень лежа мохом обрастает; 2. Стоячая вода гниёт (киснет)
Оби ганда дар хандақ (3, 258)	Дурную траву– с поля вон.
Оби дари хона тира, духтари ҳамсоя хира (3, 258)	Досл. Вода протекающая возле дома мутна. 1. Все чужое мило, а своё всё гнило. 2. Рыба в море не имеет цены.
Оби рафта ба ҷӯй барнамегардад.	Ушедшая вода не возвратится в ручей
Об дар хонаву мо ташлабон мегардем.	Досл. Любимый рядом, а мы бродим по всему свету.
Обат барад, оби калонат барад. (3, 257)	Ан.) 1. Если уж упасть, так с хорошего коня 2. Уж падать, так с музыкой
Оби рафта ба ҷӯй барнамегардад.	Ушедшая вода не возвратится в ручей.
Об ба даҳон гирифтад	Воды в рот набрал (5, 74)

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологӣ «**обу лой кардан**» (*мутить вода*), **об аз сар лой** (*пог. рыба гниёт с головы*), **обу ободонӣ** (*пог. где вода, там и жизнь*), **оби дари хона тира** (*посл. рыба в море не имеет цены*), **обро надида мӯза нақаш** (*пог. не зная броду, не суйся в воду*) баъзе аз ҷиҳати маъно ва баъзе аз рӯйи таркиб ва шакл бо муодили русии худ монандӣ зоҳир мекунанд.

На ҳама воҳидҳои фразеологӣ ё зарбулмасалу мақолҳои як забон бо забони дигар аз ҷиҳати шакл пурра мувофиқат мекунанд. Ин ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ низ ҳукмфармо аст, яъне, на ҳама воҳидҳои забонии тоҷикӣ дар забони русӣ муодили пурраи шаклӣ ё таркибии баробар дошта метавонанд. Масалан, ибораҳои зерин дар забони русӣ муодили дошта метавонанд, аммо аз ҷиҳати сохт ва шакл фарқ мекунанд:

об аз боло лой - *пог. рыба гниёт с головы*

об аз сар лой - *пог. рыба гниёт с головы*

ба даҳон об гирифтад - *воды в рот набрать*

об аз таги ях рафтад - *вода идет под лед*

аз об арғамчин бофтад - *сплести веревку из воды*

об ба лаби чӯй баробар - *вода равна краю ручья*
 об аз рӯй бурдан - *вода с поверхности*
 аз об ғалбер бардоштан - *вынуть сито из воды*
 аз об гирифта ба хок - *задан из воды на землю*
 об дар хушкӣ намеистад - *вода не остается на суше*
 оби даҳон рафтан - *слюна идти*
 об кардан - *растопить*
 об аз сар гузаштан - *испытать воду*
 об карда хӯрдан - *растаял и съест*
 обро лой кардан - *мутить воду*
 даст намак надоштан - *недостаток соли*
 обу оташ - *вода и огня*
 обро пуф карда хӯрдан - *пыхтеть водой*
 об карда хӯрдан - *съест собаку в каком-л. деле; прекрасно знать своё дело;*
 шавад обӣ, нашавад лалмӣ - *пог. удастся – квас, не удастся – кислые щи*

Дар ҳама гуна забонҳо қиммати воҳидҳои фразеологӣ дар маъноии нухуфтаи мантиқӣ ва фалсафии онҳо зоҳир мегардад. Агар маъноии пӯшидаи фалсафӣ ва ё мантиқӣ набошад, аҳаммияти ин воҳидҳои фразеологӣ ночиз аст. Фразеологизмҳо дар забон дар тури садсолаҳо суфта шуда то замони мо расида омадаанд ва мусаллам аст, ки дар ин муддат аз ҷиҳати шакл тағйир ёфта суфтаву маънаван ҷолиб ва таъсирбахш шудаанд.

Об чун ҳамаи ашёи дигар дорои сифатҳои мусбат ва манфӣ аст. Масалан, агар ба сифатҳои мусбати об назар андозем, чуни ифодаҳои озодаи нахвири вомахӯрем; *оби соф, оби зулол, оби ширин, оби равон, оби ҷонбахш, оби хунук, оби болаззат, оби тоза* ва ғ. Дар баробари ин об метавонад дорои сифатҳои манфӣ бошад: *оби ботлоқ, оби талх, оби бадбӯӣ, оби шӯр, оби лойолуд, оби ифлос, оби чиркин, оби даҳон оби бинӣ* ва ғ. Дар заминаи маъноҳои манфӣ ва мусбат доштан воҳидҳои дигари забонии нав пайдо шудаанд.

Аҳаммияти воҳидҳои фразеологӣ аслан, вобаста ба маъноии фалсафии онҳо ифода мешавад. Чун воҳидҳои фразеологӣ дар тури асрҳо чи тавре, ки мегӯянд, суфтаву ҳамвор шуда, ба тағйироти шакливу сохт рӯ ба рӯ шуда, ашколи нав ба нави онҳо пайдо шуд, адибон аз ин воҳидҳои фразеологӣ мувофиқи завқ ва ҷаҳонбинӣ ва дарки фалсафии худ истифода намуданд ва ҳамин тавр дар таркиби луғавии забонҳо як қабати бонуфузи мустақил дар баробари калимаҳо ба вучуд омадааст. Масалан, шоир Низомӣ ибораи “*оби зулол*”-ро истифода намуда чунин мегӯяд:

*Об гарчи ҳама зулол хезад, (Хотъ и прозрачна вода,
 Аз хӯрдани беи малол хезад. О многого – принесешь беда)*

Об дар як ҷо истад, бӯӣ мегирад.

Ан: 1. И камень лежа мохом обрастает;

2. Стоячая вода гниёт (киснет);

Оби ганда дар хандақ [3, 258].

Ан: дурную траву – с поля вон.

Оби дари хона тира, духтари ҳамсоя хира [3, 258].

(Вода протекающая возле дома мутна)

Ан: 1. Все чужое мило, а своё всё гнило.

2. Рыба в море не имеет цены.

Ба ҳама ин маълум аст, ки оби дарёи рафта пас намеояд.

Оби рафта ба чӯй барнамегардад.

Ушедшая вода не возвратится в ручей.

Дар заминаи зарбулмасали мазкур гунаҳои зиёди мухталифи он пайдо шудаанд, ки ба таври гуногун ва бо сохту таркиби ҳархела садо диҳанд ҳам, маъно ҳамоно устувору

пойбарчо – эҳтиёт ва сарфа кардани вақт, ки баргардондани он имкон надорад, боқӣ мемонад.

Оби рехта бардошта намешавад.

Пролитую воду не соберёшь.

Вақти аз дастрафта боз ба даст наояд.

Упущенное время не возвратится.

Сухани аз даҳон баромадаро пинҳон натавон кард.

Слово сошедшее с языка утаить не сможешь.

Тир аз камон част – част,

Мурғ аз қафас раст – раст.

Вылетела стрела из лука – вылетела,

Спаслась птица из клетки – спаслась.

Адабиёт:

1. Даль Владимир. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Эксмо-пресс, 2000. – 617 с.
2. Калонтаров Я. И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии. – М.: Эксмо-пресс, 2000. – 617 с.
3. Калонтаров Я. И. Мудрость трёх народов. – Душанбе: Адиб, 1989. – 430 с.
4. Луғати мухтасари тоҷикӣ-русӣ. (Краткий таджикско-русский словарь). – Душанбе: Маориф, 1988. – 494 с.
5. Молоткова А. И. Фразеологический словарь русского языка: под ред. 3-е изд. – М.: Русский язык, 1978. – 543 с.
6. Муслимов М. Воҳидҳои фразеологии забони адабии муосири тоҷик бо унсурҳои луғавии арабӣ (Фразеологические единицы современного литературного языка с арабскими лексическими элементами). – Душанбе: ТНУ, 2009. – 188 с.
7. Рубинчик Ю. А. Основы фразеологии персидского языка.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 952 с.
9. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 952 с.
10. Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 477 с.
11. Хушенова С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 1971. – 190 с.
12. Шанский Н. М. и др. 700 фразеологических оборотов русского (700 Ибораи фразеологии забони русӣ). – М.: русский язык, 1982. – 111 с.

УДК 809.155.0-3 (575.3)

**ХУСУСИЯТҲОИ
СОҲТОРӢ ВА МАӢНОИИ
НОМҲОИ СУҒДӢ (ДАР ПОЯИ
МАВОДИ ДОСТОНИ
“РИВОЯТИ СУҒДӢ” – И
СОТИМ УЛУҒЗОДА)**

Мирзоев Сайфиддин Ҷаборович,
мудири шуъбаи забони Институти
забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
АМИТ, номзади илми филология, тел.:
+992 919803820, E-майл:
sayf_yagnob@mail.ru.

**ОСОБЕННОСТИ
СТРУКТУРА И ЗНАЧЕНИЕ
ИМЕНА СОГАДА (НА ОСНОВЕ
ДРУЖЕСТВЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ)
«СОГДИЙСКАЯ ЛЕГЕНДА»
СОТИМ УЛУҒЗОДА)**

Мирзоев Сайфиддин Ҷаборович,
заведующий отделом языка Института
языка и литературы имени Рудаки
НАНТ, кандидат филологических наук,
тел.: +992 919803820, E-майл:
sayf_yagnob@mail.ru.

**FEATURES
STRUCTURE AND MEANING
NAMES OF SUGHD (ON THE BASIS
OF FRIENDLY MATERIALS)
"SUGHD LEGEND"
SOTIM ULUGZODA)**

Mirzoev Sayfiddin Jaborovich,
Head of Tajik Language Department of the
Institute of Language and Literature
named after Rudaki, Candidate of
Philological Sciences, Ph.: +992 919 80 38
20, E-mail: sayf_yagnob@mail.ru.

Аннотатсия

Омӯзиш ва баррасии номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои ашхос, бавижа номҳои асилу бунёди миллӣ ва таърихи куҳандошта яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳимму пурарзиш дар забоншиносии тоҷик ба ҳисоб мераванд. Чунки номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои ашхос хусусиятҳои миллии ҳар халқу миллатро инъикос намуда, баёнгари давраҳои гуногуни таърихӣ ва рушду густариши забон мебошанд.

Номҳои чуғрофиву одамон то асрҳои VIII-XII аз забонҳои форсии миёна, бавижа суғдӣ дар бархе аз асарҳои таърихӣ боқӣ мондаанд, ки маводи онҳо пажӯҳиши махсусро талаб мекунад.

Мақсади пажӯҳиш хусусиятҳои маъноӣ ва сохтори номҳои одамон дар осори баъзе адибони алоҳида мебошад, ки маҳз дар осори худ аз номҳои миллӣ ва суннатӣ истифода намудаанд. Ба ҳамин мақсад, дар ин мақола таҳлил ва таҳқиқи номҳои суғдӣ аз “Ривояти суғдӣ”-и яке аз нависандагони шинохтаи тоҷик Сотим Улуғзода ба риштаи пажӯҳиш даромадааст.

Калидвожаҳо: номҳои ашхос, номшиносӣ, номҳои суғдӣ, забонҳои эронии бостон ва миёна, номвожаҳои таърихӣ, пешванд, матнҳои суғдӣ, калимаҳои мураккаб.

Аннотация

Изучение и рассмотрение географических названий и имен людей, особенно имен национального происхождения и древней истории, является одним из основных и важных и ценных вопросов в таджикском языкознании. Потому что географические названия и имена людей отражают национальные особенности каждого народа и нации и выражают разные исторические периоды и развитие языка.

Географические названия и люди из среднеперсидских языков, особенно согдийских, сохранились в некоторых исторических трудах вплоть до VIII-XII вв., материалы которых требуют специального исследования.

Целью исследования являются семантические и структурные особенности имен людей в произведениях отдельных писателей, использовавших в своих произведениях национальные и традиционные имена. С этой целью в данной статье в исследование включены анализ и исследование согдийских имен из «Согдийской легенды» одного из

известных таджикских писателей Сотима Улугзода.

Ключевые слова: *имена людей, существительные, согдийские имена, древние и средневековые иранские языки, исторические имена, префиксы, согдийские тексты, сложные слова.*

Annotation

The study and consideration of geographical names and names of people, especially the names of national origins and ancient history is one of the main and important and valuable issues in Tajik linguistics. Because geographical names and names of people reflect the national characteristics of each people and nation and express different historical periods and the development of the language.

Geographical names and people from the Middle Persian languages, especially Sogdian, remained in some historical works until the VIII-XII centuries, the materials of which require special research.

The purpose of the study is the semantic and structural features of people's names in the works of some individual writers, who used national and traditional names in their works. For this purpose, in this article, the analysis and research of Sogdian names from the "Sogdian legend" by one of the well-known Tajik writers Sotim Ulugzoda is included in the research.

Keywords: *names of people, nouns, Sogdian names, ancient and medieval Iranian languages, historical names, prefixes, Sogdian texts, compound words.*

Омӯзиш ва пажӯҳиши номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои ашхос яке аз масъалаҳои муҳимму боарзиш дар забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои ашхос хусусиятҳои миллии ҳар халқу миллатро инъикос намуда, баёнгари давраву замонҳои гуногуни таърихӣ ва рушду густариши забон мебошад.

Номшиносӣ методҳои маҳсуси таҳлилу таҳқиқ ва роҳу воситаҳои мушаххаси худро дорад, ки барои мутахассисони соҳа муҳиму судманд аст. Чунончи, метавон онҳоро аз ҷиҳати сохтору шакл, маъно, баромадашон, мансубият, доираи истифода ва густариш ва ғайраҳо мавриди баррасӣ қарор дод.

Мусаллам аст, ки номвожаҳо, чи чуғрофӣ, чи номҳои ашхос дар чараёни давраҳои мадидаи таърихӣ дар асарҳои ҷудогонаи таърихиву чуғрофӣ ҳифз гардидаанд. Бинобар ҳамин, чунин навъи осор барои наслҳои имрӯзаву оянда ва минбаъдаи мо дар бораи халқҳои забонҳои аз байнирафта, харитаи ин ё он мавзӯ ва маҳал, сарвати табиӣ онҳо, пешаву ҳунарҳои гузаштагон, тарзи ҷойгиршавии аҳоли ва мардумони онҳо, инчунин номҳои миллии ашхос маълумот дода метавонанд.

Номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои касон дар асрҳои VIII-XII аз забонҳои суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ аз давраи то исломӣ дар баъзе асарҳои таърихӣ боқӣ мондаанд, ки маводи онҳо омӯзиш ва таҳқиқоти дақиқу мушаххасро талаб мекунад.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва баррасии луғот, сохти грамматикӣ ва номвожаҳои чуғрофӣ ва номи миллии одамон аз осори адибони адабиёти классикӣ бисёр муҳим аст.

Бо вучуди он ки дар ин бора таҳқиқотҳои ҷудогона ва рисолаҳои докториву номзадии зиёде ба анҷом расида бошанд ҳам, вале бархе аз ҷиҳатҳои онҳо кам омӯхта шуда ва ё аз нигоҳи муҳаққиқони номшинос берун мондаанд.

Ҳадафи таҳқиқот вижагиҳои сохторӣ ва маъноии номҳои ашхос дар осори нависандагони алоҳида мебошад. Бо ҳамин мақсад таҳлил ва таҳқиқи номҳои суғдӣ осори яке аз нависандагони шинохта ва маъруфи тоҷик Сотим Улугзода ба риштаи пажӯҳиш кашида мешавад. Номҳои қадима, маҳсусан номҳои пеш аз исломӣ дорои хусусиятҳои хоси миллии ва забонӣ доранд, ки сохторашон ҳам хеле ҷолиб аст.

Сотим Улугзода яке аз адибони шинохтаву маъруфи адабиёти замони Иттиҳоди Шуравӣ буда, асосан бо осори насриаш байни аҳли илму адаб, хосатан мардуми тоҷик ва халқиятҳои дигар шухрат ва меҳру муҳаббати вижа пайдо намудааст. Ў бо осори баландмазмунаш тавонистааст дар қалби мардум ҷой гирад ва мо ин матлаби

нависандаро хангоми мутолиаи асарҳояш ба хубӣ дарк мекунем.

Дар осори илмии номшиносӣ, бавижа номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои суғдӣ то ба ҳол рисола ва ё асари илмие рӯйи қор наомадааст, ки ба масъалаи сохторӣ ва маъноии номҳои суғдӣ бахшида шуда бошад. Ҳол он ки чунин нави номвожаҳоро дар бархе аз асарҳои ӯ ва осори таърихӣ дигар ба таври дилхоҳ пайдо кардан мумкин аст.

Сотим Улуғзода ҳам мисли устодони бузурги сухани адабиёти классикӣ ва давраи нав, аз ҷумлаи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҳофиз, Саъдӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Садриддин Айний, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Мирзо Турсунзода, Лоик Шералӣ, Муъмин Қаноат, Абдулҳамид Самад ва дигарон забони тоҷикиро бо истифода аз гӯйишҳои зиндаи маҳаллӣ ва истифодаи номвожаҳои таърихӣ то ҷойи имкон мувофиқи талаботи сиёсати даври замон шевоу гуворо, мавзун ва дилчасп намудааст. Чунин хусусият хангоми кироати асарҳои нависанда ба таври возеҳ маълум мегардад.

Забони асарҳои ин нависандаи нозукбин барои тамоми тоҷикон фаҳмо буда, бидуни мушкилот ба мазмуну мафҳуми луғоту ҷумлаҳо сарфаҳм мераванд, вале аз ҷиҳати шаклу маъно баъзе калимаҳо, хосатан номвожаҳои чуғрофӣ ва номҳои ашхоси куҳанбунёди пеш аз исломӣ аз забони тоҷикӣ тафовут доранд, ки барои ба фаҳмии онҳо расидан донишмандони забонҳои эронӣ бостон ва миёна лозим аст.

Аз мутолиаи бархе аз асарҳои С. Улуғзода маълум мешавад, ки ӯ дар интиҳоби номвожаҳои таърихӣ аҳамияти махсус додааст. Дар ҳақиқат, агар ба номҳои таърихӣ осори ӯ, бавижа “Ривояти суғдӣ” дақиқбинона назар афканем, ба таври мушаххас мебинем, ки нависанда дар интиҳоби номҳои миллии суғдӣ маҳорати хеле баланд нишон додааст ва ин гуна вижагӣҳоро дар осори нависандагони дигари давраи адабиёти нав дидан мумкин нест.

Омӯзиш ва пажӯҳиши ҳамачонибаи номвожаҳои чуғрофӣ, ки номҳои одамон ҳам ба ин қисмат марбут аст, асосан пас аз солҳои 50-уми асри ХХ оғоз гардида то ба имрӯз идома дорад. Дар бораи топонимҳои маҳалҳои тоҷикнишин О. И. Смирнова, А. З. Розенфелд, А. А. Хромов, Р. Х. Додхудоев, Т. Н. Пахалина, И. М. Стеблин – Каменский, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, М. Шодиев, Д. Ҳомидов, Б. Тӯраев, О. Маҳмадҷонов ва дигарон асару мақолаҳои зиёде ба нашр расонидаанд.

Дар забоншиносӣ илми ономастика мавҷуд аст, ки аз ду қисмати бо ҳам робитадошта – антропонимика ва топонимика иборат мебошад. Қисмати антропонимика ба омӯзишу пажӯҳиши номҳои одамон сару қор дорад, ки мавзӯи таҳқиқоти мақолаи мо ҳам, маҳз ба ҳамин масъала алоқаманд аст.

Масъалаи омӯзиши номҳои одамон дар номшиносии тоҷик ба таври дақиқ баррасӣ нашудааст. Бо вучуди ин, бархе аз паҳлуҳои ин мавзӯ дар асарҳои рисолаҳо ва мақолаҳои пажӯҳишгарони тоҷик, дар мисоли О. Ғафуров (1978, 1987), Ш. Ҳайдаров (1986), Р. Шоев, 1997) мавриди таҳқиқ қарор ёфтааст.

Достони “Ривояти суғдӣ” аз қиссаҳои таърихӣ хурдҳаҷми С. Улуғзода мебошад, ки ӯ яке аз фочаҳо ва қаҳрамоноҳои аҷдодони халқи тоҷик – суғдиҳоро ҳикоят мекунад. Ин асар аз ҷиҳати ҳаҷм он қадар қалон ҳам набошад, вале аз рӯйи мазмун доираи хеле васеъ дорад. Воқеаи асосии ин асари таърихӣ ба масъалаи асирони суғдиҳо ба ғуломӣ гирифтӣ кардани арабҳо мебошад, ки аз маликаи Бухоро гаравгон гирифта шуда буданд (ба ривояти Наршаҳӣ – 80 нафар) ва аз ҷониби ин ғуломону гаравгонҳои суғдӣ кушта шудани Саид бинни Усмон мебошад, дар навиштаҳои таърихӣ сабт гардидааст. Ин давраро, яъне замони истилои арабро (асри VIII) метавон яке аз мудҳиштарину даҳшатноктарин давраро дар рушду инкишофи таърихӣ аҷдодони мо ба қалам дод. Аҷнабиён бо идеалогияи худ ҳам мафқӯраи ниёғони мо, ҳам забонашонро ва ҳам номҳои миллиашонро аз байн бурданд.

Дар ин повести таърихӣ мо понздаҳ номи суғдиҳо пайдо кардем, ки ҳамаи онҳоро дар як мақола таҳлили доманадору ҳамачониба кардан ғайриимкон аст. Бинобар ҳамин, мо бархе аз онҳоро аз рӯйи имкон аз ҷиҳати хусусиятҳои сохториву маъноияшон

ба риштаи таҳқиқ кашидем.

Сотим Улуғзода низ яке аз нависандаҳои соҳибзавқест, ки дар осори худ аз ҳазинаи гаронбаҳо ва боарзиши таърихи халқи тоҷик истифода намудааст ва бад-ин сабаб дар дилу дидаи мардуми мо саҳт ҷой гирифтааст.

Дар “Ривояти суғдӣ” С. Улуғзода номҳои зерини суғдиро ба қор бурдааст, ки хеле ҷолибанд ва ҳис мекунад ин номҳои миллии махсусамон мебошанд: **Виркан**, **Нӯфар**, **Реваҳшиён**, **Наниманча**, **Ёдхишетақ**, **Махшера**, **Мағутап**, **Вағн**, **Ихшид**, **Туғшода**, **Шеркавич**, **Махбудан**, **Вағшфарн**, **Ромтиш**, **Вағдварз**.

Аз ин понздаҳ номвожаи ёдшуда, сенздаҳтояш номҳои мардона ва дутояш номҳои занона мебошад. **Наниманча** ҳамсари **Виркан** ва **Махшера** хоҳарзодаи **Реваҳшиён**, яъне падари **Виркан** ё ин ки духтари амаи **Виркан** мебошанд.

Аз таърих ва гардиши айём бароямон аён аст, ки таърих ба мардуми тоҷик ва аҷдодонаш хеле кам меҳрубонӣ намудааст. Ин миллати бофарҳангу тамаддунофар ва хеле куҳанбунёд дар дарозии умри чандинасраи хеш аз гардиши айём ва ҷарҳи гардун ҷабру ҷафоҳои зиёде дидаанд. Аз ин хотир, дар давраҳои гуногуни таърих халқи тоҷик ва аҷдодонамон саҳифаҳои бешуморе мавҷуд аст, ки пур аз ғоча ва пур зи дарду алам. Ин ғочаҳои фалокатбор забонҳои қадимаамон, номҳои миллатамон ва дар маҷмӯъ тафаккури тамаддунофари миллати моро аз байн бурд. Бо вучуди ин ҳама ҷабру ҷафоҳо бештари саҳифаҳои таърихиамон аз қорнамоиҳои беназири аҷдодонамон ҳикоят мекунад, ки қарамонии **Виркан**, **Наниманча**, **Ромтиш** ва дигарон аз он шаҳодат медиҳанд.

Дар забони суғдӣ вожаи **фарн** дар сохтани номҳои хоси ин забон, махсусан номҳои мардона нақши муҳимро ба ҷо меоварад. Дар достони мавриди паҷуҳиш ду ном истифода шудааст, ки бо вожаи **фарн** таркиб ёфтаанд. Маънои ин калима “фар, шуқуқ, хушбахтӣ” мебошад, ки дар фарҳангҳои суғдии мавҷуда дар шаклҳои **frn [farn]** ва **prn [farn]** сабт гардидааст [Gharib, 1995, 3914, 7182; Rahim Asha, дастнавис, 104].

Бо ин калима исмҳои **Нӯфарн** ва **Вағшфарн** мавҷуд аст, ки қарамонҳои достонанд. Ҷузъи аввали **Нӯфарн**, **nw' [nī]** буда, пешванди исмсоз ва сифатсоз аст. Ин пешванд аз **farn** “шуқуқ” калимаи “бошуқуқ”-ро сохтааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки пешванди суғдии **nī-** бо пешванди бо-и забони тоҷикӣ ҳамвазифа будааст.

Номи яке аз қарамонҳои асосии достони “Ривояти суғдӣ” – и С. Улуғзода бо номи **Наниманча** маъруфият дорад, ки аз ҷиҳати сохт исми мураккаб буда, аз ду ҷузъи мустақилмаъно нани ва манча таркиб ёфтааст. Бахши аввали калима нани мебошад, ки дар матнҳои суғдӣ ва “Фарҳанги суғдӣ” дар шакли **nnu [nani, nanai]** сабт гардида, маънои “бонуи зебо, зани соҳибҷамол”-ро ифода мекунад.

Ҷузъи дуюм **манча** дар фарҳанги номбурда дар шаклҳои **m'ncyk** ва **m'ncyg [mānčik]** ба мушоҳида мерасад, ки ба маънои “огоҳ, огоҳона, зехнӣ” [Gharib, 1995, 5196, 5197] шарҳ дода шудааст.

Ҳамин тавр, дар якҷоягӣ калимаи **Наниманча** – ро метавон “бонуи зебои бохуш, зани соҳибҷамоли хушзехн, олиҳаи огоҳ, бонуи хушзехну зебо” маънӣ қард.

Аз ҷиҳати баромад ҳарду ҷузъ ҳам ба забони суғдӣ мутааллиқанд. Метавон гуфт, ки ин номи занона ва миллии суғдӣ ба ҳисоб рафта, хоси ин забони қадима аст. Мутаассифона, чунин навъи номҳои зебо ва ҷолиби хос пас аз ғасби сарзамини паҳновари Суғд, махсусан шаҳрҳои Самарқанду Бухоро аз ҷониби арабҳо оҳиста – оҳиста аз ривоч афтада ба ёди фаромӯшӣ рафтанд ва ҷойи онҳоро номҳои арабӣ гирифтанд.

Арабҳо дар шаҳрҳои ишғолқардаи худ сипоҳиёнашонро ҷойгир мекарданд. Инчунин сипоҳсолорон хонаводаҳои онҳоро дар миёни аҳолии бумӣ бо ҷойи зист таъмин менамуданд, ки ба ин восита ба вазъи мардум назорат мешуд. Чунин раванд боиси ивази номҳои миллии суғдӣ ба номҳои нав, яъне номҳои арабӣ гардид ва то имрӯз таъсири худро аз даст наводааст.

Ба ҳамин минвол, на танҳо номҳои миллии одамонро оҳиста – оҳиста аз байн

бурданд, балки дар асири даҳ бархе аз кӯчаву хиёбонҳо, дарвозаву маҳаллаҳо, масҷидҳои Бухоро ба номҳои қабिलाҳои араб ва сипоҳсолорони онҳо номгӯзорӣ шуда буданд (Хромов, 2020, 15)

Қаҳрамони асосӣ ва калидии достони “Ривояти суғдӣ” **Виркан** мебошад. Лозим ба зикр аст, ки аксарияти номҳои суғдӣ мураккаб буда, аз ду калима ба вучуд омадаанд ва ин яке аз хусусиятҳои хоси забони суғдӣ дар номгӯзорӣ мебошад. Аз ин рӯ **Виркан** ҳам аз чунин вижагӣ истисно нест.

Исми **Виркан** аз ду вожа ва ҳиссаҳои гуногуни нутқ аз исми **вир (вар)** ва феъли **кан** таркиб ёфтааст. Чузӣ аввал дар “Фарҳанги суғдӣ” ба гунаи **wr [war]** ба маънои “суд, баҳра” [Gharib, 1995, 10127] ва баҳши дуюм ба сурати **kn [kan]** ба маънои “кандан” [ҳамон ҷо, 4742] омадааст, ки метавон онҳоро дар ҳамроҳӣ чунин маънӣ кард: “судоваранда; касе, ки фоида оварад, химоякунандаи манфиати (худ ва ё касе)”.

Виркан – ро мешавад ба маънои дигар низ тавзеҳ дод, ки чузӣ аввал дар матнҳои суғдӣ дар шакли **wyr [wir]** ба маънои “марди ҷассоратдор, боғайрат” маънӣ кард, ки айнан чунин хислатро С. Улуғзода дар симои қаҳрамони достони худ нишон додааст.

Виркан писари Реваҳшиён ва шавҳари Наниманча буда, пас аз фирори зиндон ва бо зарбаи шамшери ӯ кушта шудани Саид бинни Усмон дар набард бо сипоҳиёни араб ба қатл мерасад.

Исми ҷолиби дигари дoston Мағупат (мағу+пат) мебошад, ки аз ду чузӣ мустақилмаъно **мағу** ва **пат** ба вучуд омадааст. Чузӣ аввал **мағу**, ки дар матнҳои суғдӣ бо калимаи Худо ҳам дар шакли **m’9w B9yу [māxu Ba9i]** омадааст, маънои “Худои Моҳ” – ро ифода мекунад [Gharib, 1995, 5176]. Қисми дуюми калима **пат** мебошад **p’t’ [pat]**, ки маънои “навбат, дафъа, бор” – ро доштааст [ҳамон ҷо, 6522]. Дар якҷоягӣ ба маънои ин калима “мурғи бузург, нигоҳдорандаи оташи муқаддас” тавзеҳ дода шудааст, ки метавон як мафҳуми дигарро илова кард: навбатдори оташи муқаддас.

Моҳбудон низ яке аз номҳои дoston аст, ки аз ҷиҳати сохт мураккаб мебошад ва аз ду баҳш **моҳ** ва **будон** таркиббандӣ шудааст. Баҳши аввал **моҳ** маънои “моҳ” – ро дорад ва баҳши дуюм **будон** дорой маънои “муаттар қардан, хушбӯ қардан” будааст. Дар якҷоягӣ метавон маънои ин калимаро “моҳи равшан, моҳи рӯшноибаҳш, моҳи рӯшноидиҳанда” шарҳ дод, ки аз ҷиҳати мантиқ саҳеҳтар мешавад, чунки моҳ шаби торро равшан мекунад, на хӯшбӯӣ. Дар “Фарҳанги суғдӣ” ин калимаҳо алоҳида – алоҳида **m’x [māx]** “моҳ”, **Bwδ [Boδ]**, **bwd** “муаттар қардан” [5253, 2879, 2880] маънӣ шудаанд.

Маҳшера ҳам яке аз номҳои занонае мебошад, ки хеле ҷолиби таваҷҷуҳ мебошад ва ба андешаи мо шояд дар қолаби ҳамин ном номи тоҷикии Моҳчеҳра ба вучуд омадааст ва маънои “монанд ба моҳ, моҳрӯ, моҳсурат; зебо, хушрӯ” – ро дорад.

Маҳшера калимаи мураккаби омехта буда, аз се чузӣ, ду баҳши мустақилмаъно ва пасванди калимасозӣ – а таркиб ёфтааст. Ин ном аз исм, сифат ва пасванд сохта шудааст, ва аз ду зинаи калимасозӣ гузаштааст. Дар зинаи аввал аз решаи ин калима **мах**, ки маънои “моҳ” – ро дорад, бо пайваст гардидани калимаи **шер маҳшер** рӯи қор омада, маънои “моҳи хуб, зебо” – ро касб намудааст. Чузӣ дуюм **шер** дар забони суғдӣ ба маънои “хуб, оӣ” дар бештари матнҳои суғдӣ истифода гардидааст. Дар зинаи дуюм ба калимаи мураккаби **махшер** пасванди –а ҳамроҳ шуда номи шахсро сохтааст, ки яке аз хусусиятҳои калимасозии ин пасванд дар забони суғдӣ тафовути ҷинсиат мебошад. Дар маҷмӯъ **Маҳшера** – ро мешавад “моҳлиқо, зебо, ба мисли моҳ” маънӣ кард: **šyr-’[šir]** “хуб, оӣ” (9403) (дар бештари матнҳо), тавзеҳи **мах**, ки қаблан маъниаш дода шуда буд, барои тақрор нашудани он сарфи назар қардем.

Номи ҷолиби дигар ин номи писари Виркан, набераи Реваҳшиён **Шеркавич** аст. Ин калима ҳам мураккаби омехта буда, аз се чузӣ **шер // шир** “хуб, нек”, **кави** “ғӯл, қаҳрамон, паҳлавон” мебошад, ки дар матнҳои монавӣ дев ва дар матнҳои масеҳӣ ба маънои қаҳрамон омадааст ва чузӣ сеюм пасванди – ч номсоз аст. чузӣ дуюм **gwy**

[kawi] дар авестой низ **kavi kawi** ε < **Av.kavi** бо эҳтимоли комил метавон гуфт, ки сарчашмаи вожаи “қавӣ” буда метавонад.

Аз решаи ин калима маълум мешавад, ки **қавӣ** арабӣ набуда, чуноне дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (1969, ҷ. 2, 664) ба арабӣ буданаш ишора ишора шудааст, саҳеҳ нест. Модом, ки дар забонҳои авестой ва суғдӣ дар шакли **kawi** ба кор мерафтааст, аз ин ҷо маълум мешавад, ин калима аз забонҳои қадимаи мо ба арабӣ иқтибос шуда, пас онҳо (бар ивази ҳарфи “ка” – и тоҷикӣ “коф” – и худро) ин калимаро ба қоидаи талаффузи худ мувофиқ кунонида, дар шакли **қавӣ** ба мо баргардониданд.

Хулоса

1. Бо вучуди он ки достони “Ривояти суғдӣ” аз ҷиҳати ҳаҷм хурд

бошад ҳам, ганҷинаи нодири илму адаби тоҷик ба шумор меравад. Ин дoston яке аз намунаҳои осори таърихӣ мебошад, ки ҷойи муҳимро барои худ касб намудааст. Маълумоти ин асар дар омӯзиши соҳаҳои гуногуни илм, аз ҷумла таърих, ҷуғрофия, мардумшиносӣ, забоншиносӣ, номшиносӣ (номвожаҳои суғдӣ ҷуғрофӣ ва одамон) ва амсоли онҳо аҳамияти муфиду судманд дорад.

2. Аз таҳлил ва таҳқиқи номҳои суғдӣ натиҷагирӣ кардан лозим аст, ки онҳо метавонанд дар ташаккули номгузори забони муосири тоҷикӣ ҷойгоҳи махсуси худро касб намояд.

3. Ҳангоми баррасии бархе аз номҳои суғдӣ дoston ошкор гардид, ки

ба забони арабӣ низ роҳ ёфта буданд, вале дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати баромад ишора ба арабӣ шудаанд. Масалан, Шеркавич, ки ҷузъи дуҷум **kavi** дар суғдӣ ва авестой маънои “қавӣ, паҳлавон, боқувват” – ро доштааст. Яъне бидуни шакл метавон гуфт, ки калимаи **қавӣ** аз **kavi // kawi** – и забонҳои қадимаи эронӣ сарчашма гирифтааст.

Адабиёт:

1. Гафуров О. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 165-167.
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 2. – 952 с.
3. Хромов А. Суғдиён: пажӯҳише дар таърих, фарҳанг ва вазъияти иҷтимоӣ. Душанбе: Дониш, 2020. – 86 с.
4. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
5. Шоев Р. Ономастика “Самак айёр”. АКД. – Душанбе, 1997. – 30 с.
6. Gharib B. Sogdian Dictionary (Sogdian – Persian – English) / Tehran: Farhangian, 1995. – 11615.
7. Rahmat Asha. Sogdian Dictionary (дастнавис). – 308 р.

ТДУ 809. 155. 0

ТАҲЛИЛИ
 БАРХЕ АЗ
 ВОЖАҲОИ
 МУРАККАБИ
 МАСНАВИИ
 “ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО”-И
 АБДУРРАҲМОНИ
 ҶОМӢ

Мирзоев Сайфиддин Ҷаборович,
 мудирӣ шуъбаи забони Институти
 забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
 АМИТ, н.и.ф., тел.: +992 919803820
Умарова Ф.
 магистранти соли дуюми Институти
 забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
 АМИТ

АНАЛИЗ
 НЕКОТОРЫХ
 СЛОЖНЫХ
 СЛОВ ПОЕМЫ
 «ЮСУФ И
 ЗУЛЕЙХО»
 АБДУРРАХМАНА
 ДЖАМИ

Мирзоев Сайфиддин Джаборович,
 заведующий отделом языка Института
 языка и литературы имени Рудаки
 НАНТ, к.ф.н., тел.: +992 919803820
Умарова Ф.,
 магистрантка второго курса
 Института языка и литературы имени
 Рудаки НАНТ

ANALYSIS
 OF SOME
 COMPOUND
 WORDS OF THE
 POEM "YUSUF AND
 ZULEIHO" BY
 ABDURRAKHMAN
 JAMI

Mirzoev Sayfiddin Jaborovich,
 Head of Tajik Language Department of the
 Institute of Language and Literature
 named after Rudaki, C.P.S., Ph.: +992
 919803820
Umarova F.,
 Master of the second year of the Institute
 of Language and Literature named after
 Rudaki NIAT

Аннотатсия

Калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидани захираи луғавии забон мебошад, ки Ҷомӣ дар ин чода монанди адибони дигари сухан нақши муҳим дорад. Дар ин мақола бархе аз калимаҳои мураккабе мавриди пажӯҳиш қарор мегиранд, ки Ҷомӣ онҳоро дар маснавии “Юсуф ва Зулайхо” истифода кардааст. Калимаҳои мураккаби дoston аз рӯи таркиби морфологӣ ба гурӯҳҳои алоҳида дастабандӣ шуда, таҳлил ва таҳқиқ гардидаанд. Чунончи вожаҳое, ки ҳарду ҷузъашон номианд. Гуруҳи дигар аз ҳиссаҳои номии нутқ ва асоси замони ҳозираи феъл таркиб ётаанд ва қисмати дигар калимаҳое, ки ба воситаи миёнвандҳои “у” ва “о” пайваст гардидаанд. Ҳамин тавр, як қисмати муҳим ва бузурги достони “Юсуф ва Зулайхо”- ро калимаҳои мураккаб ташкил медиҳанд, ки бархе аз онҳо дар ин мақола таҳлил ва таҳқиқ гардидааст. Маводи дар ихтиёрдоштаи мо беш аз 1100 калимаи мураккабро дар бар мегирад, ки баъзе аз онҳо дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ сабт нагардидаанд.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, забони тоҷикӣ, вожаҳои мураккаб, гуландом, гулбарг, яқояк, лаболаб, давродавр, ҷустуҷӯӣ, такутоз.

Аннотация

Словообразование является одним из основных способов обогащения лексических ресурсов языка, в котором Джамии, как и другие речевики, играет важную роль. В этой статье рассматриваются некоторые из наиболее сложных слов, которые Джамии использовал в поэме «Юсуф и Зулейхо». Сложные слова рассказа группируются, анализируются и изучаются по их морфологической структуре. Так же, как слова с обоими именами. Другая группа состоит из именных частей речи и основы настоящего

времени глагола, а другая часть слов, соединенных суффиксом «у» и «о». Таким образом, важную и значимую часть рассказа «Юсуф и Зулейхо» составляют сложные слова, которые из некоторых анализируются и изучаются в данной статье. Имеющийся в нашем распоряжении материал содержит более 1100 сложных слов, часть из которых не зафиксирована в таджикских словарях.

Ключевые слова: словообразование, таджикский язык, сложные слова, гуландом, гулбарг, якояк, лаболаб, давродавр, такутоз.

Annotation

Word formation is one of the main ways of enriching the lexical resources of the language, in which Jami, like other speech languages, plays an important role. This article looks at some of the more difficult words that Jami used in Yusuf and Zuleiho. Compound words of the story are grouped, analyzed and studied according to their morphological structure. Just like words with both names. Another group consists of nominal parts of speech and the stem of the present tense of the verb, and the other part of the words connected by the suffix "y" and "o". Thus, an important and significant part of the story "Yusuf and Zuleiho" is composed of compound words, some of which are analyzed and studied in this article. The material at our disposal contains more than 1100 compound words, some of which are not recorded in Tajik dictionaries.

Keywords: word formation, Tajik language, compound words, gulandom, gulbarg, yakoyak, labolab, davrodavr, takutoz.

Ҳангоме таърихи ҷомеаи башари мутолиа мекунем, чунин ба мушоҳида мерасад, ки яке аз нахустин саҳифаҳои таърихи адабиёти ҳар халқу миллат аз афсонаву ривоятҳо, ҳикояҳо иборат аст. Инчунин дostonҳое мавҷуданд, ки онҳо ба тарзи зисту зиндагӣ, урфу одат, қору пайкор, муборизаҳо ва монанди инҳо ба рушду такоммули он халқу миллатҳо робитаи мустақкам доранд.

Бархе аз чунин афсонаву ривоятҳо агар дар доираи муайяни як халқ ва ё миллат маҳдуд монад, қисмати дигаре бо вучуди он ки аз ҷониби халқи муайяне офарида шуда бошад ҳам, дар тайи раванди густариши таърихи худ аз ҷорҷӯбаи ин халқ берун рафта, байни халқҳои дигар низ маҳбубияти махсусро барои худ касб менамоянд. Сабаби асосии ин навъи афсонаву дostonҳо дар он аст, ки онҳо инъикоскунандаи орзуву андешаҳои умумибашарӣ ба ҳисоб рафта, ба завқу саликаи маънавии ҳар халқу миллат мувофиқат мекунанд.

Яке аз чунин мавзӯҳо, ки аз ҷиҳати мазмун ва андешаҳои бисёр ҷолиби худ дар фолклор ва адабиёти халқҳои зиёде инъикос ёфтааст, дostonи маъруфи “Юсуф ва Зулайхо” мебошад.

Ин дoston бори нахуст аз фолклори яҳудӣ ба китоби Таврот ворид гашта, дар дунё паҳн шудааст. Бо вучуди он ки қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” бори аввал дар Таврот ба риштаи таҳрир даромада бошад ҳам, сабаби ба мавзӯи мавриди алокаи халқҳои ҷаҳон гаштани он аз он иборат мебошад: дар он ҳодисаҳои мавҷуд аст, ки онҳо ба зиндагиву сарнавишти одамон, пайвандҳои ҳонаводагӣ, масъалаҳои сиёсӣ (давлату давлатдорӣ), иҷтимоӣ, иқтисодӣ марбутанд. Агар ин гуна намебуд, ҳамаи афсонаву ривоятҳои китоби Таврот мисли қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” шухрати ҷаҳонӣ пайдо мекарданд. Агар ба мазмуну мундариҷаи аслии дoston ба таври дақиқ назар афканем, хоҳем дид, ки дар муқобили руҳи башариву ҳаётӣ ва дар бораи давлату давлатдорӣ, ҷамъият, ҳонавода, умуман дар он муносибатҳои инсонӣ вучуд дорад, саҳнаҳои динии он ҷузъӣ ва қамаҳамияттар мебошанд. Мусаллам аст, ки ин дoston офаридаи халқ буда, он ба зехну завқи мардум робитаи қавӣ дорад, аз ин ҷиҳат хеле ҷолиб аст.

Шоирони ховарзамин дар бораи масъалаҳои ишқӣ аз дигарон камтар шеърҳои дostonҳо наофаридаанд. Бинобар ҳамин, маснавиҳои ишқии зиёде офарида шудааст, ки яке аз онҳо “Юсуф ва Зулайхо” мебошад. Дар Ховари Миёна ва Наздик беш аз панҷох

устоди сухан киссаи “Юсуф ва Зулайхо” ро ба риштаи назм даровардаанд, ки яке аз онҳо Абдурахмонӣ Қомӣ аст.

Маълум аст, ки дар адабиёти халқҳои Шарқи Миёна ва Наздик аз Юсуф чун рамзи зебӣ ва аз Зулайхо чун намунаи ишқ ёд мешаванд, аз ин ҷиҳат онҳо хусусияти анъанавӣ гирифтаанд, Қомӣ ҳам достони хешро бар пояи ин хусусиятҳои умдаи Юсуф ва Зулайхо бунёд кардааст ва худи ӯ ба ин ҳақиқат чунин ишора мекунад:

Чу тутӣ таъро созам шакархо,
Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо.

Аз мазмуни ин мисраъҳои шеърӣ чунин ба мушоҳида мерасад, ки ҳадафи асосии шоир сухан ба миён овардан аз ҳусни Юсуф ва ишқи Зулайхо будааст. Аз ин рӯ, Қомӣ пеш аз оғози тасвири ҳодисаҳо ба тавсифи ин хусусияти умдаи қаҳрамонҳои худ мепардозад:

*Зи маъшуқон чу Юсуф кас набуда,
Қамолаш аз ҳама хубон фузуда.
Зи хубон ҳар киро сонӣ надонанд,
Зи аввал Юсуфи сонии хонанд.
Набуд аз ошиқон кас чун Зулайхо,
Ба ишқ аз ҷумла буд афзун Зулайхо.
Зи тифлӣ то ба пирӣ ишқ варзид,
Ба шоҳиву асирӣ ишқ варзид.
Пас аз пириву уҷзу нотагонӣ,
Чу бозаи тоза шуд аҳди ҷавонӣ.
Ба ҷуз роҳи вафои ишқ наспурд,
Дар он зоду дар он буду дар он мурд.*

Дар омӯзиш ва пажӯҳиши осори А. Қомӣ то як андоза асару мақолаҳо ба анҷом расида бошад ҳам, роҷеъ ба осори манзуми ӯ таҳқиқоти алоҳида ва муқаммале рӯйи қор наомадааст, ба истиснои баъзе ишораҳои муҳтасар. Дар таҳқиқи бархе аз масъалаҳои забоншиносии осори Қомӣ ва таҳияи фарҳанги осораш муҳаққиқон В. А. Капранов [4], Д. Карамшоев [5], С. Мачидова [6], С. Ҳалимов [12], Ж. Гулназарова [2], А. Нуоров [8] ва дигарон нақши муҳимро ба ҷо овардаанд. Дар бораи роҳу усулҳои калимасозӣ, махсусан калимаҳои мураккаб аз асарҳои китобҳои Ш. Рустамов [10], С. Раҳматуллозода [9], С. Мирзоев [7] ва аз ФТЗТ [11], ЗАҲТ [3] истифода гардид. Манбаи асосии таҳқиқот калимаҳои мураккаби достони “Юсуф ва Зулайхо”-и А. Қомӣ [1] мебошад.

Яке аз воситаҳои асосӣ ва муҳимтарин, ки бузургиву шухрати А. Қомиро то ба ҳол нигоҳ доштааст, забони содаву равони осори ӯ, махсусан осори назмиаш мебошад. Нақши муҳими шоир дар соҳаҳои гуногун, бавижа дар рушду густариши забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ хеле бузург аст. Забони асарҳои Қомӣ, махсусан осори назми ӯ, мисли забони суханварони дигари адабиёти классикӣ, аз ҷумлаи Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Ҳофиз, Саъдӣ ва дигарон қатъи назар аз таърихи рушду такомул ва тӯлониашон ба забони тоҷикӣ хеле наздиканд. Аз ин ҷиҳат, ҳонандаи тоҷик асарҳои чунин нобиғаҳои суханварро бидуни душворӣ хонда мефаҳманд.

Чуноне аз давраҳои гуногун ва дуру дарози забон бароямон маълум аст, дар асри XV, ки Қомӣ дар он замон умр ба сар мебард, тарзи баён ва услуби душвору мураккаб ба расмият даромада буд. Ба ҳамин минвол, равияи душворбаёнӣ ва мураккабнависӣ дар ин давра мақоми худро мустақкам намуд ва қариб ҳамаи соҳаҳои забон, аз ҷумла, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ, услуб ва ғайраҳо фаро гирифт.

Бо вучуди он ки Қомӣ ба услуби анъанавии мушкилбаёнӣ давр хотима дода натавониста бошад ҳам, вале то ҷое тавонистааст, ки барои оммафаҳм намудани забони давраи худ нақшгузор бошад.

Воҷасозӣ яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардонидани захираи луғавии забон мебошад.

Ҷомӣ дар ин самт, мисли адибони дигари суҳан, нақши муҳим дорад. Шоир саъй ва кӯшиш намудааст, ки ҳангоми сохтани вожаҳои мураккаб, маҳусан дар асарҳои назмиаш ғановатмандии забони тоҷикиро то ҷойи имкон истифода барад. Аз ин ҷиҳат, ҷуноне аз мутолиаи осори назмии Ҷомӣ дармеёбем бештари таркибҳои вожаҳои мураккаб тоҷикӣ мебошанд ва ин навъи калимаҳо чи дар забони адабӣ ва чи умумихалқӣ маъмуланд.

Калимаҳои мураккаби достони мавриди пажӯҳиш, яъне “Юсуф ва Зулайхо”-ро метавон аз рӯйи таркиби морфологиашон ба ҷунин гуруҳҳо дастабандӣ кард:

1. Вожаҳои, ки ҳарду ҷузъ ҳиссаҳои номӣ мебошанд:

Сияҳбодом (213), хуршедпоя (212), гармбозор (214), андуҳхона (212), фирӯзхешт (204), зарринтоҷ (87), номэзид (94), хуршедсоя (97), зебоканиз (115), суманруҳсор (118), лаълминқор (123) ва амсоли инҳо.

2. Калимаҳои, ки аз ҳиссаҳои номӣ ва асосҳои замони ҳозираи феъл сохта шудаанд. Лозим ба зикр аст, ки теъдоди вожаҳои мураккаб аз ҳисоби ҳиссаҳои номӣ ва асосҳои феълӣ сохташуда низ хеле зиёд аст. Тибқи қонун ва қоидаи муқаррарии забони тоҷикӣ ҷузъҳои номӣ дар аввал ва феълӣ пас аз он меоянд: хонарӯб (48), фитнаангез (51), дилкаш (52), нуктапардоз (54), шакарханд (56), дилбар (58), гавҳаррез (62), сахархез (66), дилҷӯй (67), қачрав (73), ҷаҳонафрӯз (82), саркаш (85), ҷонсӯз (98), фитнаҷӯ (102), фусунсоз (108), нағмапардоз (113), шакаррез (116), ҳунаркӯш (121), гаронхез (145) ва ғайраҳо.

3. Калимаҳои мураккабе, ки ба воситаи миёнвандҳои “у” ва “о” пайваст гардидаанд. Ин навъи вожаҳои мураккаб аз ду қисми номбурда камтар ба мушоҳида мерасад: такутоз (53), яқояк (55, 218), рӯфтгурӯб (114), рангоранг (146), лаболаб (46, 163), саропо (167), дамодам (11), давродавр (14), ҷустуҷӯй (17) ва монанди инҳо:

Ғуломон масти ҷавлон дар такутоз,

Канизон ҷилвагар аз ҳавдаҷи ноз. (саҳ. 53)

Ту хуфта гофили ӯ истода,

Яқояк меситонад он чи дода. (саҳ. 218)

Ин навъи калимаҳои мураккабро дар навбати худ метавон ба чанд гуруҳ дастабандӣ кард:

а) аз асосҳои замони гузашта ва ҳозираи феъл тавассути миёнванди “у”:

Ба зерӣ ҷома ҷустуҷӯй кардӣ,

Пас аз он гаҳ дар дигар кас рӯй кардӣ. (саҳ. 17)

Ба рӯфтгурӯби боғ аз хубу нохуб,

Кашиде сояе ҳар шоҳи ҷорӯб. (саҳ. 114)

Дар ин мисолҳо калимаҳои **ҷустуҷӯй** ва **рӯфтгурӯб** корбаст гардидаанд, ки аз ҷиҳати баромад ҳамаи ҷузъҳо мутааллиқ ба забони тоҷикианд ва ба андешаи мо ҳоҷат ба шарҳу эзоҳи онҳо нест. Чунки ин калимаҳо умумитоҷикӣ буда, истифодаи фаровон доранд, яъне **ҷустуҷӯй** маънои “кофтуков” ва **рӯфтгурӯб** рӯфтани хона ва ҳавли бо ҷорӯб мебошад, ки шакли дигари он **рӯбучин** аст. Ҳамин тавр, вожаҳои мавриди андеша аз асоси замони гузаштаи феълҳои **ҷуст** ва **рӯфт**, асоси замони ҳозираи феълҳои **ҷӯй** ва **рӯб** тавассути миёнванди “у” пайваст шудаанд. Тибқи қоида ва қолаби калимасозии забони тоҷикӣ асоси замони гузашта дар ҷузъи аввал, миёнванди ҷузъи дуюм ва асоси замони ҳозира дар ҷузъи сеюм қарор доранд.

б) калимаҳои такрор, ки ба воситаи миёнванди “о” пайваст гардидаанд. Ин навъи калимаҳои мураккаб бештар аз исму исм ва шумораву шумора ба вучуд омадаанд:

Яқоякро салому марҳабо гуфт,

Ҷу гул дар рӯяшон аз ханда бишқуфт. (саҳ. 55).

Ба сад афғону дард он рӯз то шаб,

Даруне гунҷавор аз ғам ла болаб. (саҳ. 46)

Ба пириву ҷавонӣ нест чун ишқ,

Дамод бар ман дамодам ин фусун шиқ. (сах. 11)

Ба давродавр агар бинад хатое,

Наёрад бар сари ман мочарое. (сах. 14.)

Зи шарбатҳои рангоранги софӣ,

Чу нур аз акс дар зулматшикофӣ. (сах. 146)

Ки аз чонон мураттаб бод комат,

Зи лаъли ӯ лаболаб бод чомат. (сах. 163)

Дар ин мисолҳо Чомӣ калимаҳои **якояк**, **лаболаб**, **дамодам**, **давродавр**, **рангоранг**-ро ба кор бурдааст, ки дорои чунин маъноҳо мебошанд:

Якояк “Ҳар як, як ба як”, **лаболаб** “лабрез, пур, лаб ба лаб”, **дамодам** ҳар лаҳза, дам ба дам, пай дар пай”, **давродавр** “гирду атроф, гирдогирд”, **рангоранг** “харранга, ба хар ранг.

В) калимаҳои зидмаъно, ки бо миёнванди о таркиб ёфтаанд:

саропо.

Вожаҳои мураккабе, ки аз чузъҳои гуногун сохта шудаанд, аз рӯи хиссаҳои нутқ онҳоро метавон ба чанд гурӯҳ тақсим кард:

1. **Исму исм:**

Ки дар мағрибзамин шоҳе баномус,

Ҳамезад кӯси шоҳӣ, ном Таймус. (сах. 19.)

Ин ҷо вожаи **мағрибзамин** истифода шудааст, ки аз ду чузъи мустақилмаъно **мағриб** ба маънои ғарб ва **замин** иборат мебошад. Дар якҷоягӣ маънои давлатҳои дар тарафи ғарб қарордошта (ҷониби офтобнишин)-ро дорад, ки муқобили машриқзамин аст. Аз ҷиҳати баромад чузъи аввал ба забони арабӣ ва чузъи дуюм ба забони тоҷикӣ марбутанд.

Қадам дар лутф низ аз соқ кам нест,

Чу ӯ дар лутф кас соҳибқадам нест. (сах. 22.)

Дар ин мисраи шеърӣ шоир вожаи **соҳибқадам**-ро мавриди истифода қарор додааст, ки аз ду реша **соҳиб** ва **қадам** сохта шудааст. Ҳарду чузъ ҳам аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Бо вучуди арабӣ буданашон дар забони тоҷикӣ маъмул гаштаанд, яъне **қадам** пой, андозаи пой аз сарангуштто пошна ва фосилаи байни ду пой ҳангоми роҳ гаштан, ки муодили тоҷикиаш **гом** мебошад. Чузъи аввал **соҳиб** дорандаи чизе аст, ки чузъи пешини бархе аз калимаҳои мураккаб буда, маънои дорандагиро (соҳибиятро) ифода мекунад. Дар ин ҷо ҳам **соҳибқадам** дорои маънои дорандаи гом (қадам) аст, ки дар асл ин калима аз иборати изофии **соҳибӣ қадам** ба шакли вожаи мураккаб даромадааст ва ба қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Даҳонаш бо рафиқон дар шакарханд,

Дилаш чун найшакар дар сар гиреҳ банд. (сах. 28)

Тане нозуктар аз гулбарг сад бор,

Чӣ сон хоб оядам бар бистари хор. (сах. 29)

Сару тан шустам аз мушқу гулобат,

Гулоби мушқбӯ қардам хитобат. (сах. 32)

Замин бўсид, к-эй сарви гуландом,

Ки ҳам сабрам зи дил бурдӣ, ҳам ором. (сах. 36)

Ҳама pistaдаҳону норпистон,

Узору бар гулистон, бар гулистон. (сах. 51)

Ба ҳамин минвол, як қисмати муҳим ва бузурги маснавии “Юсуф ва Зулайхо”-ро вожаҳои мураккаби исму исмӣ ташкил медиҳанд, ки дар як мақола ғунҷондани онҳо ғайриимкон аст. Он калимаҳое, ки дар мисраҳои шеърӣ зикргардида, дар мисоли **найшакар** “навъи най, ки аз шираи он шакар ва қанд омода мешавад”, **гулбарг** “барги гул, гулоб оби хушбӯи гули сурх, атри гули садбарг”, **мушқбӯ** “хушбӯӣ, дорои бӯӣ

форам”, гуландом “зебо нозанин, нозукбадан (бештар дар мавриди занҳо ба кор меравад)”, **пистадаҳон** “даҳони хурду зебо, ки ин калима ҳам ба сифати занҳо марбут аст”, **норпистон** “анорсина, дар мавриди зан ё духтаре гуфта мешавад, ки пистонҳои баромада ва гирди анормонанд доранд” ҳама чузъҳо аз рӯи баромад ба забони тоҷикӣ алоқаманданд.

2. **Сифату исм:** ин навъи калимаҳои мураккаб низ дар маснави “Юсуф ва Зулайхо” ба қадри дилхоҳ ба мушоҳида мерасанд, ки барои таквияти андешаҳои худ метавон бархе аз онҳоро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дод:

Ба рӯ ҳар ҷониб аз ҳоле нишоне,

Чу зангибаччагон дар гулситоне. (саҳ. 20.)

Дар ин мисраҳои шеърӣ Қомӣ калимаи **зангибачча**-ро ба кор бурдааст, ки аз **зангӣ** ва **бача** таркиб ёфтааст. Вожаи мавриди андеша дар асл ибори изофӣ **бачаи зангӣ** буда, дар баъзе мавридҳо, махсусан дар назм барои риояи вазни шеърӣ ва қолаби калимаи мураккаб дароварда мешавад ва чунин қоида дар мисраҳои шеърӣ шоир риоя шудааст. Аз нигоҳи баромад ҳарду чузъ тоҷикӣ мебошанд ва қисми аввали калима, яъне зангӣ **сифат** ва **бачча** исм аст. **Зангӣ** маънои сиёҳ-ро дорад, ки дар забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он маъмул аст. Ин калима асосан дар мавриди одамони сиёҳпӯст истифода мешавад. **Зангибачча** дар фарҳанги осори Қомӣ ва фарҳангҳои тоҷикӣ ба қайд гирифта нашудааст.

Чӣ ширин аст айши талхқоме,

Ки медонад зи коми хеш номе. (саҳ. 34)

Хуш он кас к-аз ҳаёлу хоб бигзаит,

Сабукбор аз чунин гирдоб бигзаит. (саҳ. 51)

Равон гаштанд гӯӣ навбаҳоре,

Рух овард аз диёре бар диёре. (саҳ. 53).

Мурассаъ з-ин ба пой ҳар дарахте,

Шуда маснад барои некбахте. (саҳ. 60)

Вожаҳои мураккаби **талхқом**, **сабукбор**, **навбаҳор**, **некбахт** ва амсоли инҳо, ки дар достони “Юсуф ва Зулайхо” ба таври фаровон ба кор рафтаанд, дар забони тоҷикии имрӯза низ маъмул ва баёни мафҳуми онҳо душвор нест, ки калимаҳои сирф тоҷикианд. Масалан, **талхқом** (**талх** он чи ки тамъи тунд ё тез дошта, муқобили ширин аст); **қом** яке аз узвҳои бадан, даҳон, дохили даҳон) ва дар якҷоягӣ ба маънои зиндагии нохуш ё ба орзу нарасидан фаҳмида мешавад.

Сабукбор (**сабук** муқобили **вазнин**), яъне касе, ки бори сабук дорад. **Навбаҳор** (**нав** муқобили кӯҳна аввали фасли баҳор ва некбахт **нек** муқобили **бад**), хушбахт нектолеъ.

Ҳамин тавр, аз достони Юсуф ва Зулайхо беш аз 1100 калимаи мураккаб ро ба қайд гирифтём, ки бархе аз онҳо дар фарҳангҳои забони тоҷикӣ сабт нагардидаанд: андӯххона (212), гармбозор (214), гулгунхатафкан (210), ғамафзо (211), кароматхона (205), нисорафшон (199), риштаандӯз (211), сияхбодом (213), фирӯзхишт (204), хуршедпоя (212) ва монанди инҳо.

Аз ин ҷиҳат, гуногунрангии вожаҳои мураккаби таркиби луғавии достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Қомӣ нишонаи ташаккули забони тоҷикӣ дар асрҳои XIV-XV мебошад. Аз ин нуқтаи назар осори Қомӣ, аз ҷумла достони “Юсуф ва Зулайхо” низ яке аз сарчашмаҳои муҳимму боарзиш ва судманди ташаккули забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад ва барои такмили фарҳангҳои минбаъда мусоидат мекунад.

Адабиёт:

1. Абдурахмони Чомӣ. Осори мунтахаб. Ҷилди чорум. Юсуф ва зулайхо. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 232 с.
2. Гулназарова Ж. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джами). – Автореф. дисс. док. фил. наук. Душанбе, 2020. – 48 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми I. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
4. Карамшоев Д. Муносибати Чомӣ ба забон. Абдурахмони Чомӣ (Маҷмуаи материалҳои ҷашни 550-солагии). – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 127-143.
5. Мирзоев С. Суннатҳои маҳаллӣ ва сурудҳои яғнобӣ. – Душанбе: ҶДММ Контраст, 2012. – 167 с.
6. Нуров А. Фарҳанги осори Чомӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1983. – 536 с.
7. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм. – Душанбе: Дониш, 2019. – 225 с.
8. Рустамов Ш. Исм категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). – Душанбе: Дониш, 1981. – 216 с.
9. Турсунзода М. Осори мунтахаб. Ҷилди II- силсилаи шеърҳо ва дostonҳо. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 335 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе-Машҳад: ҶММ Ксероксленд ва Сухангустар, 2008. – 950 с; Ҷилди II. – 945 с.
11. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ). Ҷилди II. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 802 с.

УДК 809.155.0-3 (575.3)

ИФОДАҲОИ
МАРДУМӢ ДАР КАЛОМИ
МАВЛОНО ҶАЛОЛУДДИНИ
БАЛҲИИ РУМӢ

*Саидолим Комилҷон Саидмирзо,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи назария
ва амалияи забоншиносии ДДОТ
ба номи С. Айни*

ВЫРАЖЕНИЯ
ЛЮДИ В СЛОВЕ МАВЛОНО
ДЖАЛАЛУДДИНИ
БАЛХИ РОМИ

*Сайдолим Комилҷон Саидмирзо,
к.ф.н., старший преподаватель кафедры
теории и практики языкознания, ТГПУ
имени С. Айни*

EXPRESSIONS
PEOPLE IN THE WORD
MAVLONO JALALUDDINI
BALKHI ROMI

*Saidolim Komiljon Saidmirzo,
Ph.D., Senior Lecturer, Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSTU
named after S. Aini*

Аннотатсия

“Маснавии маънавӣ” бо он ки фарогири масоили ирфониву ахлоқист, ҳамчунин, дар он калимоту ибораҳо ва таъбирҳои мардумӣ ва гуфтугӯие ҷой доранд, ки шоир онҳоро зимни баёни афкори созандаи худ истифода карда, бад-ин васила, забони ин асари ҷовидонашро пуробурангу ҷаззоб сохтааст. Ҳангоми мутолиаи «Маснави» аён мегардад, ки забони назми Мавлоно ҳамсони забони зиндаи гуфтугӯии шевагии хосси тоҷикони Мовароуннаҳр аст ва ин вижагӣ замоне дар ин қаламрав сукунат доштани Мавлоноро собит месозад. Корбурди вожаҳои хосси забони зиндаи мардум: истилоҳоту таъбирот, таркиботи гуфтугӯӣ дар таърихи адабиёти мо ҳанӯз аз марҳалаҳои ибтидоӣ он шуруъ гардида, то кунун идома дорад. Аксари вожаҳо, ба ғайр аз маъниҳое, ки дар фарҳангу луғатномаҳо оварда шудаанду дар забони адабӣ маъмуланд, боз дар забони зиндаи тоҷикони Мовароуннаҳр тобишҳои маъноии хосси худро доранд. Мавлоно ҳам дар “Маснави” ва ҳам дар “Девони кабири Шамси Табрези”, аз вожаҳои махсуси забони зиндаи гуфтугӯӣ ва шевагии тоҷикӣ, ки аксари онҳо имрӯз ҳам дар мо мавриди корбурд қарор доранд, истифода кардааст. Таҳқиқи вожаҳои мардумӣ-гуфтугӯӣ дар ашъори Мавлоно, бахусус, дар «Маснави» доманаи густурда дорад ва дар доираи муҳтавои онон метавон даҳҳо мақолоту рисолаҳо навишт.

Калидвожаҳо: *маснави, ифода, нағз, ганда, зишт, зебо, нағс, аждаҳо, бут, хулқ, масал, ирфон, инсон, камолот, маънавиёт, ҷомеа*

Аннотация

Хотя «Маснави маънави» (Назидательное двустишие) освещает мистические и нравственные вопросы, в нем также присутствуют слова, фразы и народные толкования, которые использует поэт в выражении своих творческих идей, и поэтому язык этого вечного произведения полон красок и очарования. При чтении «Маснави» становится ясно, что язык поэзии Мавлоно подобен живому диалекту типичного диалекта таджиков Мавераннахра, и эта особенность доказывает, что Мавлоно когда-то жил на этой территории. Использование специфических слов живого языка народа: терминология, толкование, разговорный строй в истории нашей литературы происходит с момента ее возникновения и продолжается по сей день. Большинство слов, кроме значений, приведенных в словарях и распространенных в литературном языке, имеют также свои смысловые оттенки в живом языке таджиков Мавераннахра. И в «Маснави», и в «Девони Шамси Табрези» Мавлоно использовал специальные слова живого таджикского разговорного и диалектного языка, многие из которых до сих пор используются в нашей стране. Изучение разговорных слов в поэзии Мавлоно, особенно в «Маснави», имеет широкий размах, и по их содержанию можно написать десятки статей и трактатов.

Ключевые слова: *выражение, добро, безобразно, красиво, похоть, дракон, идол, характер, притча, мистика, человек, совершенство, духовность, общество.*

Annotation

Although "Masnavi manavi" (Instructive couplet) illuminates mystical and moral issues, it also contains words, phrases and folk interpretations that the poet uses to express his creative ideas, and therefore the language of this eternal work is full of colors and charm. When reading "Masnavi" it becomes clear that the language of Mavlonov's poetry is like a living dialect of the typical dialect of the Tajiks of Maverannahr, and this feature proves that Mavlonov once lived in this territory. The use of specific words of the living language of the people: terminology, interpretation, colloquial structure in the history of our literature has been going on since its inception and continues to this day. Most words, in addition to the meanings given in dictionaries and common in the literary language, also have their own semantic shades in the living language of the Tajiks of Maverannahr. In both Masnavi and Devoni Shamsi Tabrezi, Mavlonov used special words of the living Tajik spoken and dialect language, many of which are still used in our country. The study of colloquial words in Mavlonov's poetry, especially in "Masnavi", has a wide scope, and dozens of articles and treatises can be written based on their content.

Keywords: *expression, good, ugly, beautiful, lust, dragon, idol, character, parable, mysticism, man, perfection, spirituality, society.*

"Маснави маънавӣ" дармони синаҳои дардманд аст ва зудояндаи зангҳои андӯх ва... фарвонкундаи рӯзиҳои маънавӣ ва мучиби поксозии хӯи одамиён, «ба шари он ки дар дасти паёмгузори бузургвору некӯкор бошад» [1], ки нагузоранд «чуз покони касе ба он даст бизанад» [2] ва бадонанд, ки «ин фурудомада аз сӯи Парвардгори ҷаҳониён аст»:

*«Маснави» баҳрест қаъраи нопадид,
Фаҳми ҳар гаввос дар вай кай расид?
«Маснави»-и мо чу Қуръони мудалл,
Ҳоди баъзеву баъзеро музалл.
Мо Каломи Худ фуру овардаем,
Баҳри афҳоми халоиқ кардаем
То Қиёмат боқияи дорем мо,
Ту матарс аз насхи дин, эй Мустафо [3]*

«Маснави» бо он ки фарогири масоили ирфониву ахлоқист, ҳамчунин, дар он калимоту ибораҳо ва таъбирҳои мардумӣ ва гуфтугӯие ҷой доранд, ки шоир онҳоро зимни баёни афкори созандаи худ истифода карда, бад-ин васила, забони ин асари ҷовидонаашро пуробурангу ҷаззоб сохтааст.

Ҷангоми мутолиаи «Маснави» аён мегардад, ки забони назми Мавлоно ҳамсони забони зиндаи гуфтугӯии шевагии хосси тоҷикони Мовароуннаҳр аст ва ин вижагӣ замоне дар ин қаламрав сукунат доштани Мавлоноро собит месозад.

Корбурди вожаҳои хосси забони зиндаи мардум: истилоҳоту таъбирот, таркиботи гуфтугӯӣ дар таърихи адабиёти мо ҳанӯз аз марҳалаҳои ибтидои он шуруъ гардида, то кунун идома дорад. Аксари вожаҳо, ба ғайр аз маъниҳое, ки дар фарҳангу луғатномаҳо оварда шудаанду дар забони адаби маъмуланд, боз дар забони зиндаи тоҷикони Мовароуннаҳр тобишҳои маъноии хосси худро доранд. Мавлоно ҳам дар "Маснави" ва ҳам дар "Девони қабири Шамси Табрези", аз вожаҳои махсуси забони зиндаи гуфтугӯӣ ва шевагии тоҷикӣ, ки аксари онҳо имрӯз ҳам дар мо мавриди корбурд қарор доранд, истифода кардааст.

Р. Николсон дар мавриди сабки сареҳи нимамуҳовараи дostonҳои «Маснави» хотирнишон сохтааст, ки «ин шева ҳар ҷо мавзӯи иқтисо қунад, боло мегираду сангин мешавад» [4].

Ба андешаи А. Арберри, «яке аз барҷастатарин вижагиҳои сабки суҳансароии Ҷалолуддини Балхӣ ҳамин баҳраҷӯӣ аз алфоз ва сохтаҳои дастурии забони омма аст, ки ба нудрат ба сурати дигаре то замони аҳли калами навгаро ва имрӯзин дар паҳнаи адаби форсӣ зоҳир шудааст. Ин гуна даромехтани забони гуфтугӯӣ ва адаби ба ҳар чӣ бар забони Мавлоно меояд, тавони хориқулӯдат мебахшад ва ба сурати муассир бар устувории ривоёти худҷӯш ва шифоҳӣ муҳри таъйид мезанад» [5].

Мақсуди Мавлоно ҳам аз таълифи ин асар дарёфт ва баёни ҳақиқати ақлонӣ бо забони таҳайюлии халлоқ аст, ки метавонад мардумро барангехта, хушбахтиву осоиши онҳоро тазмин намояд ва ба фаъолияти судманду созанда роҳнамоӣ кунад.

Масалан, вожаи "ганда"-ро ба ҷои "бад", "зишт", вожаи "нағз"-ро ба ҷои "хуб"-у "нек" истифода кардааст. Вожаи "ганда" аз ганд бармеояд, маънии аслиаш кулаҳ ва гиреҳ аст ва дар маънии дувум бадбӯ, афин, гандида ва фосид аст.

Тавачҷӯҳ мекунем ба матни «Маснавӣ»:

Нафси аввал ронд бар нафси дувум,

Моҳӣ аз сар ганда гардад, не зи дум.

Моҳиёнро баҳр нагзорад бурун,

Хокиёнро баҳр нагзорад дарун [7].

Ё ҷои дигар мефармояд:

Чун биёмад он дувум дар пеши шоҳ,

Буд ӯ гандадаҳон, дандонсиёҳ.

Гуфт: Донистам туро аз вай, бидон,

Аз ту ҷон гандасту аз ёрат даҳон [8].

Ин вожа дар ғазалиёти низ ба таври фаровон истифода шудааст, ки байти зер мисоли рӯшани он аст:

Ба дӯғи гандаву оби ҷаҳу биёбонҳо,

Ҳаёти хеш ба беҳуда чанд фарсоед?

Худой парри шуморо зи ҷаҳд сохтаст,

Чу зиндаед, бичунбеду ҷаҳд бинмоед.

Ба коҳилӣ пару боли умед месӯзад,

Чу пару бол бирезад, дигар чиро шоед? [9]

Вожаи "нағз" низ, ки дар баробари ду муродифи худ "хуб" ва "нек" қарор дорад, дар "Маснавӣ" ба таври фаровон истифода шудааст. Аз ҷумла:

Қисмати Ҳақ аст маҳро рӯи нағз,

Додаи бахт аст гулро бӯи нағз [10].

Дар мавриди дигар ин вожа барои ҳар чӣ беҳтари ифода гардидани маънии байт ҳамзамон бо муродифи хуб истифода шудааст

Зиҳӣ шиқ, зиҳӣ шиқ, ки морост, Худоё!

Чӣ нағз аст, чӣ хуб аст, чӣ зебост, Худоё!

Чӣ гармем, чӣ гармем аз ин шиқ чу Хуршед,

Чӣ пинҳон, чӣ пинҳон, чӣ пайдост, Худоё!

Зиҳӣ Моҳ, зиҳӣ Моҳ, зиҳӣ бодаи ҳамроҳ,

Ки ҷонрову ҷаҳонро биёроост, Худоё!

Зиҳӣ шӯр, зиҳӣ шӯр, ки ангехта олам,

Зиҳӣ кор, зиҳӣ кор, ки он ҷост, Худоё!

Фуру рехт, фуру рехт шаҳанишоҳи суворон,

Зиҳӣ гард, зиҳӣ гард, ки бархост, Худоё!

Фитодем, фитодем бад-он сон-к нахезем,

Надонем, надонем, чӣ гавгост, Худоё?

Зиҳӣ кӯй, зиҳӣ кӯй, яке дуди дигаргун!

Дигар бор, дигар бор чӣ савдост, Худоё?!

На домест, на занҷир, ҳама баста чароӣ?!

Чӣ банд аст, чӣ занҷир, ки бар пост, Худоё?!

*Чӣ нақшест, чӣ нақшест дар ин тобаи дилҳо,
Ғариб аст, ғариб аст, зи болост, Худоё!
Хамӯшед, хамӯшед, ки то фош нагардед,
Ки азёр гирифтаст чапу рост, Худоё! [11].*

Дар заминаи ин вожа, Мавлоно калимоти *нағз-нағзак*, *нағзрӯ*, *нағзтар* ва амсоли инҳоро зимни офаридани ашъори худ истифода кардааст. Аз ҷумла:

*Ҳилмашон ҳамчун шароби хубу нағз,
Нағз-нағзак дарравад болои мағз.
Сад ҳазорон ҳилм доранд ин гурӯҳ,
Ҳар яке ҳилме аз онҳо ҳамчу кӯҳ.
Ҳилмашон бедорро аблаҳ кунад,
Зираки садчаширо гумраҳ кунад [12].*

Чои дигар:

*Нағзрӯён сӯи зиштон кай раванд,
Булбул андар гулбунон ояд ҳаме [13].*

Вожаи мураккаби “бузбозӣ” ба чанд маъно истифода мешавад: амалу шуғлест, ки ҳунармандон дар саҳнаҳо ба ин ҳайвон меомӯзонанд; ба маънии ҳилаву найранг; ҳиллагарӣ, маккорӣ, фиребгарию тақаллуб ва риё. Дар шеъри Мавлоно чунин ифода ёфтааст:

*Эй басо Шер, ки омӯхтияш бузбозӣ,
Сӯи бозор, ки барҷаҳ, ҳала зирак, ҳала зув...
Оби хубӣ, ҳама дар ҷӯи ту, он гаҳ гӯйӣ,
Бар дари хонаи мо тахта манех, чома машӯ [14].*

Дар ҳикояти “Моргир, ки аждаҳои фарсударо мурда пиндошт, дар ресмонҳояш печиду овард ба Бағдод” (дафтари сеюми Маснавӣ) Мавлоно вожаи “*зоҷ*”-ро, ки аксари муҳаққикони эронӣ онро *гич* фаҳмида, дар матни “Маснавӣ” иштибоҳан ҷой додаанд, ба маънии *аҳмақу гӯл* истифода кардааст. Мазмуни мухтасари ҳикоят чунин аст. Моргир барои гирифтани мор роҳии кӯҳсорон шуд. Пас аз паймудани роҳе тулонӣ ба аждаҳои бузург бархӯрд, ки дар миёни барфҳо мурда менамуд:

*ӯ ҳамечустӣ яке море шигарф,
Гирди кӯҳистон дар айёми барф.
Аждаҳое мурда дид он ҷо азим,
Ки дилаш аз шакли ӯ шуд пур зи бим [15].*

Моргир ҳавои он дошт, ки морро барои тамошои мардумон ба намоиш гузорад ва онро дучори эҷобу шигифтӣ кунад, ғофил аз он ки, вучуди одамӣ худаш пур аз аносири ҳайратзост. Чаро одам, ки чун кӯҳе азим аст, бояд мафтунӣ море шавад:

*Одамӣ кӯҳест, чун мафтун шавад?
Кӯҳ андар мор ҳайрон чун шавад?
Ҳештан нашнохт мискин одамӣ,
Аз фузунӣ омаду шуд дар камӣ [16].*

Ба ҳар ҳол, аждаҳои хуфтаре гирифт ва ҳамроҳи худ ба Бағдод овард, то маъракае бисозаду мардумонро дар ҳайрат фуру барад. Моргири бенаво аждаҳоро мурда мепиндошт ва аз ин рӯ, ҳаёлаш комилан осуда буд, ғофил аз он, ки ӯ зинда аст ва дар асари сармо беҳиссу ҳол шудааст:

*ӯ ҳаме мурда гумон будаиш, валеқ,
Зинда буду ӯ надидаиш нек-неқ.
ӯ зи сармоҳову барф афсурда буд,
Зинда буду шакли мурда менамуд [17].*

Моргир канори рӯди Дачла маъракае барпо кард ва мардум гирдаш ҷамъ омаданд, ба гунае ки ҷои сӯзан андохтан ҳам набуд ва ҳамчунон бар издиҳом ҷамъият афзуда мешуд ва ҳамагӣ бо тааҷҷуб ба он аждаҳои ба зоҳир мурда менигаристанд. Албатта, моргир, ба маҳзи эҳтиёт, ӯро ба банд кашида буд, то хатаре ӯро таҳдид накунад. Дар ин фосила хуршеди гарми саҳро бадани аждаҳоро гарм кард ва аждаҳо ба ҳаракат даромаду бандҳоро пора кард ва ба ин сӯву он сӯ част. Мардум аз тарс по ба

фирор гузоштанд ва ба хогири анбӯҳи чамбият теъдоди зиёде зери дасту по захмӣ шуданд. Аждаҳо ба сӯи моргир ҳамлавар шуд ва ўро дар коми худ фуру бурд:

*Моргир аз тарс бар чо хушк гаит,
Ки чӣ овардам ман аз кӯҳсору даит?
Аждаҳо як луқма кард он гочро,
Саҳл бошад хунхурӣ Ҳаҷҷочро [18].*

Пас, Мавлоно бо эҷоди ин ҳикоят ва овардани чунин вожаҳои мардуми афкори орифонаи худро баён сохта, таъкид менамояд, ки, эй инсон! Нафси аммораи ту ҳамон аждаҳои хуфта аст, ки ту онро мурда мепиндорӣ, аммо ба вақти тобиши гармо, молу кудрат чунон ба чунбиш дарояд ва туро дар ком барад, ки тасаввурашро ҳам намекардӣ. Нафси аммораро то хобидааст, бояд чора кард, вагарна, ба вақти бедорӣ аз уҳдаи ў барнаёӣ:

*Нафсат аждарҳост, ў кай мурда аст?
Аз гаму беолатӣ афсурда аст.
Кирмак аст он аждаҳо аз дасти фақр,
Пашиае гардад зи чоҳу мол сакр.
Аждаҳоро дор дар барфи фиروق,
Ҳин, макаш ўро ба хуршеди Ироқ,
То фисурда мебувад он аждаҳот,
Луқмаи ўйӣ, чу ў ёбад наҷот.
Мот кун ўрову эмин шав зи мот,
Раҳм кам кун, нест ў з-аҳли салот [19].*

Дар каломии манзуми Мавлоно вожаҳои хосси мардуми мо зиёд мушоҳида мешаванд, ки дар воқеъ ҷаззоб ва хеле бамаврид истифода шуданд. Калимаи "ишқам", ки шакли маъмули адабии он шикам аст, низ аз ҷумлаи чунин вожаҳост:

*Ишқами холӣ бувад зиндони дев,
К-аш гами нон монё аст, аз макру рев.
Ишқами пурлӯт дон бозори дев,
Тоҷирони девро дар вай гирев [20].*

Хулоса, таҳқиқи вожаҳои мардумӣ-гуфтугӯӣ дар ашъори Мавлоно, баҳусус, дар «Маснавӣ» доманаи густурда дорад ва дар доираи муҳтавои онон метавон даҳҳо мақолоту рисолаҳо навишт.

Адабиёт:

1. Мавлоно. Маснавии маънавӣ. Бар асоси матни Р. Николсон ва муқобала бо нусхаҳои дигар. – Техрон: «Замон», 2001. С. 15.
2. Маснавии маънавӣ, С. 16.
3. Маснавии маънавӣ, С. 16.
4. Реналд Николсон. Шарҳи Маснавии маънавӣ, ҷ. 1. С. 8.
5. Хусайн Воъизи Кошифӣ. Лубби лубоби «Маснавӣ». – Техрон, 1375. – 420 с.
6. Обиддин Пошо. Шарҳи Маснавии маънавӣ». Истанбул, 1398х. Ҷ. 1. С. 56.
7. Баҳоуддин Маҳмуди Омӯлӣ. Нафоис-ул-фунун фӣ ӯроис-ул-ӯюун. Техрон, 1381 х.
8. Маснавӣ, дафтари 4, байти 462.
9. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Девони кабири Шамси Табрзӣ. – 945 с.
10. Маснавӣ, дафтари 6, байти 402.
11. Девони кабири Шамси Табрзӣ, с.94).
12. Маснавӣ, дафтари 4, абёти 2090-2094.
13. Девони кабири Шамси Табрзӣ, с. 2897.
14. Девони кабири Шамси Табрзӣ, с. 3455.
15. Маснавӣ, дафтари 3, абёти 976-1066.
16. Маснавӣ, дафтари 3, абёти 976-1066.
17. Маснавӣ, дафтари 3, абёти 976-1066
18. Маснавӣ, дафтари 3, абёти 976-1066.
19. Маснавӣ, дафтари 3, абёти 976-1066.
20. Маснавӣ, дафтари 6, абёти 4727-4751.

УДК 809.155.0+9тадж+03+373.1

**ИЗУЧЕНИЕ
НЕКОТОРЫХ
ОСОБЕННОСТЕЙ
ГЛАГОЛЬНОЙ ФОРМЫ**

Рахмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович,
к.ф.н., доцент кафедрой теории и практики
языкознания ТГПУ на имени С. Айни. Телефон:
919550408 zobit@list.ru

**ОМУЗИШИ
БАЪЗЕ
ХУСУСИЯТҲОИ
ШАКЛИ ФЕЪЛ**

Рахмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович,
н.и.ф., дотсенти кафедраи назария ва амалияи
забониносии ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон:
919550408; zobit@list.ru

**TRAINING
SOME
CHARACTERISTICS
OF THE VERB
FORM**

Rahmonov Bakhtiyar Nurmahmadovich,
candidate of philology, docent of the Department
of theory and Practice of Linguistics of TSPU by
named after S. Aini. Phone: 919550408,
zobit@list.ru

Аннотация

Объектом рассмотрения и анализа настоящей вопрос является особенности лексической и семантической структуры глаголов. Необходимо отметить, что одной из проблем, действительно привлекающих научное внимание, является степень значимости глагола в языках мира, где глаголы связаны со структурными типами языков. В данном значении каждый язык обладает своими индивидуальными особенностями, в том числе и таджикский язык, где глагол занимает важнейшее место о среди других частей речи. В таких языках как хупийский, китайский, индонезийский и других языках глагол имеет меньше значимость, чем в таджикском и многих других языках индоевропейской семьи, которые имеют иные, многочисленные и многообразные смысловые, грамматические особенности и категории глаголов. Определение пределов семантических возможностей глагола в языке тоже является очень важной проблемой, которая до сих пор не исследована. В языковедении глагол как часть речи описан множеством определений, поэтому мы ограничиваемся лишь теми определениями, которые соответствуют особенностям глагола в таджикском языке, так как глаголы, в каждом языке имеют свои особенности. Глагол по своему содержанию это слово, которое свидетельствует об исполнении или происхождении события, или признания качества в одном из времен», например: *хондан - называть, будан - быть, шудан - становиться и т.д.*

Ключевые слова: слова, время, категория, глагол, таджикский язык, лексика, семантика, структура, события, качества.

Аннотатсия

Дар ин мақола масоили марбут ба феъл мавриди баррасӣ қарор мегирад. Бояд гуфт, ки яке аз масъалаҳои илман ҷолиби диққат мақоми феъл дар забонҳои олам низ буда, феълҳо вобаста ба навъи сохтори забон дар ҳар забон ҷойгоҳи гуногун доранд ва на дар ҳама забон мисли забони тоҷикӣ мақоми муҳимтаринро дар байни ҳиссаҳои нутқ касб менамояд. Бахусус, дар забонҳои хупой, хитой, индонезӣ ва монанди инҳо, баръакси забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва бисёре аз забонҳои хонаводаи ҳиндуаврупой, хусусиёти маъноӣ ва категорияҳои грамматикӣ феъл кам ба назар мерасад, ки хамчун ҳиссаи нутқ тафовут ва аҳамияти мақоми онро дар байни дигар ҳиссаҳои нутқи забон коста мегардонад. Муайян намудани марзи маъноӣ феъл дар забон низ яке аз масоили баҳсталабест, ки то кунун ҳалношуда боқӣ мемонад. Дар

забоншиносӣ феълро ба таъбирҳои гуногун тавсиф намудаанд, ки метавон бо чанде аз намунаҳо, ки ба феъли забони тоҷикӣ мувофиқат намояд, масъаларо ҷамъбаст намуд, зеро феъл вобаста ба хусусиёти гуногуни забонӣ метавонад шаклҳои гуногун дошта бошад. Масалан, феъл калимае аст, ки бар кардани коре ё рӯй додани амре ё доштани ҳолате ё пазируфтани сифате дар яке аз замонҳо далолат кунад, мисли: хонд, буд, шуд ва монанди инҳо.

Калидвожаҳо: *вожа, замон, категория, глагол, таджикский язык, лугат, семантика, сохтор, амал, аломат.*

Annotation

The Object of consideration and analyses persisting question is a particularities lexical and semantic structure verb. Necessary to note that one of the problems, really attracting scientific attention, is a degree to value of the verb in languages of the world, where verbs connected with structured types of the languages. In given importance, each language possesses their own individual particularity, including Tadjik language, where verb occupies the most important place about among the other parts of speech. In such languages as Hupian, Chinese, Indonesian and the other languages verb have value less, than in Tajik and many other languages of Indo-European to families, which have other, multiple and multiform semantic, grammatical particularities and categories verb. The Determination limit semantic possibilities of the verb in language is too much massive problem, which hitherto not explored. In linguistics, the verb as a part of speech is described by many definitions, so we limit ourselves only to those definitions that correspond to the features of the verb in the Tajik language, since verbs in each language have their own characteristics. A verb in its content is a word that indicates the fulfillment or origin of an event, or the recognition of a quality in one of the tenses, for example: hondan - to call, budan - to be, shudan - to become, etc.

Keywords: *words, tense, category, verb, Tajik language, lexicon, semantics, structure, events, qualities.*

Объектом рассмотрения и анализа настоящей вопрос является особенности лексической и семантической структуры глаголов. Необходимо отметить, что одной из проблем, действительно привлекающих научное внимание, является степень значимости глагола в языках мира, где глаголы связаны со структурными типами языков. В данном значении каждый язык обладает своими индивидуальными особенностями, в том числе и таджикский язык, где глагол занимает важнейшее место о среди других частей речи. В таких языках как хупийский, китайский, индонезийский и других языках глагол имеет меньше значимость, чем в таджикском и многих других языках индоевропейской семьи, которые имеют иные, многочисленные и многообразные смысловые, грамматические особенности и категории глаголов. Определение пределов семантических возможностей глагола в языке тоже является очень важной проблемой, которая до сих пор не исследована.

В языковедении глагол как часть речи описан множеством определений, поэтому мы ограничиваемся лишь теми определениями, которые соответствуют особенностям глагола в таджикском языке, так как глаголы, в каждом языке имеют свои особенности.

Глагол в “Лингвистическом энциклопедическом словаре” объясняется так: “Глагол - это часть речи, которая обозначает смысловые грамматические действия (признаки действия, совершение в каком либо времени и пр.)” [3, 104].

Глагол в учебнике “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (“Грамматика современного таджикского литературного языка”) растолкован следующим образом: “Глагол - такая самостоятельная часть речи, которая

обозначает действие, положение и ситуации, как действия, и имеет специфические категории” [1, 172].

Глагол по своему содержанию обособлен от других частей речи особыми признаками, и обозначает понятий влияния, действия или изменения признаков и отличается множественными смысловыми и лексико-грамматическими свойствами, так как является элементом частого использования или многозначности в языке.

“Глагол является основой языка и должен всесторонне изучаться, так как языка как систему систем невозможно представить без глагола. В связи с этим особую важность представляют лексико-семантические особенности глагола. Лексические части обладают особым статусом в смысловом аспекте глагола и всегда взаимосвязаны и взаимозависимы с лексико-грамматическими возможностями” [1, 52]. Действительно, если в языке глагол не имеет определенной структуры и порядка, можно сказать, что его грамматические особенности находятся на стадии распада, а сам язык вымирает. В данном ракурсе изучение глагола чрезвычайно важно и актуально для современного отечественного языкознания.

Хусайн Имоди Афшор определяет глагол таким образом: «Глагол - это слово, которое свидетельствует об исполнении или происхождении события, или признания качества в одном из времен» [4, 124], например: *хондан - называть, будан - быть, шудан - становиться и т.д.*

В книге “Полный курс грамматики персидского языка” глаголы объясняются так: «Глагол, как термин, является таким словом, которое свидетельствует о происхождении значения инфинитива и его проявлении в одном из времён: прошедшем, настоящем, будущем» [7, 123].

Иранский исследователь Хасан Анвари определяет глагол таким образом: “Глагол в предложении выступает в качестве сказуемого, т. е. или согласуется с подлежащим предложения или скрытым образом указывает на слово, которое обозначает субъекта действия предложения и не посредственно или с помощью вспомогательных элементов одновременно указывает на следующие понятия: 1) понятия лица; 2) понятия единственного или множественного; 3) понятия времени; 4) одна из следующих понятий в положительном или отрицательном значении” [5, 23]. Четыре указанные функции отражаются в следующих значениях:

а) завершения или получения действия: *Саид китобро бурд (набурд). Шиша шикаст* (Саид отнес (не отнес) книгу. Стекло разбилось).

б) наличия действия или случая: *Али кушта шуд* (Али был убит).

в) возможности состояния или качества: *Хаво сард шуд. Муҳсин бемор шуд. Гунаҳкор маҳкум шуд.* (Похолодало. Мухсин заболел. Виновный заключен под стражу).

г) существования чего-либо: *Он чо чизе ҳаст. Дар утоқ касе нест* (Там что-то есть. В комнате никого нет).

Ученый-лингвист Б. А. Ильиш каждое слово с каким-либо видом действия считает глаголом, он классифицирует глаголы на морфологические носители категорий, времени, вида, наклонения, залога, лица и числа [2, 31].

Важнейшим и заключительным словом, сказанным учеными-лингвистами о глаголе, является то, в котором признается, что глагол - это каждый вид отношений, совершенный как действие. Но определение семантических рамок этого отношения и его грамматической структуры в языках мира разделяет специалистов данной области на множество групп, придерживающихся различных и противоречивых идей и теорий, в которых глаголы классифицируются на различные лексико-семантические группы (ЛСГ). Грамматическая структура глагола в других языках мира также неодинакова, например, если глагол обладает важнейшими качествами в арабском, персидско-

таджикском, русском, английском, французском, турецком и других языках, то смысловую структуру одного из времен глагола (прошедшего, настоящего, будущего) в некоторых других языках, таких как китайский, индонезийский и подобные им, невозможно отличить по форме и структуре от других частей речи. В этих языках временные грамматические особенности, присущие глаголам, относятся к существительным. Так происходит, например, в одном из калифорнийских диалектов [8, 89], но в большинстве языков мира, грамматическое время выражено посредством глагола. В китайском языке и ряде других языков мира глагол распознается только с точки зрения смысла, так как глагол в этих языках не выражает понятия времени, рода, залога, вида, наклонения и пр.

Глагол персидско-таджикского языка в каждом из трех времён имеет шесть спряжений (форм), которые относятся к трем формам единственного и трем формам множественного числа. Поэтому относительно этих форм мы можем выявить и другие наклонения [6, 23].

Комментируя и исследуя глагол, другой иранский ученый Мухаммад Джавад говорит следующее: “сначала определяется вид времени глагола (прошлое, настоящее, будущее), и если прошлое или настоящее время частично определяются (совершенство, постоянство...), то можно определить и лицо, и число глагола. Эта точка зрения о разнообразии и необходимости глагола (переходный и непереходный – Р. Б.) является спорной, так как если разнообразность подтверждается, то выясняется, что выявляется категория неопределенности глагола, следовательно, простые и сложные глаголы определяются их инфинитивами” [6, 168].

Литература:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
2. Ильиш Б. А. Строй современного английского языка. – Ленинград, 1971. – 366 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. افشار حسين عماد. استفاده از اشتقاق در واژه‌سازی علمی / حسين عماد افشار // مجموعه مقالات سیمینار زبان فارسی و زبان علم. تهران: مرکز نشر دانشگاه علامه طباطبائی، 1372. – 264ص.
5. انوری حسن. دستور زبان فارسی 2 / حسن انوری، حسن احمدی گیوی. – قم: چاپخانه ستاره، 1373. – 356ص.
6. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. – تهران: انتشارات اساطیر، 1371. – 464ص.
7. قریب عبدالعظیم. دوره کامل دستور زبان فارسی پنج استاد / عبدالعظیم قریب، ملک الشعراء بهار، بدیع الزمان فروزانفر، جلال همایی، رشید یاسمی. تهران، 1371. – 331ص.
8. لارنس ترسک رابیرت. مقدمات زبان‌شناسی (ترجمه فریار اخلاقی) / رابیرت لارنس ترسک. تهران، 1380. – 334ص.

УДК 809.155.0+9тадж+03+373.1

**ТАҲАВВУЛИ
ИСТИЛОҲОТ ВА ЛУҒОТИ
СОҲАВӢ ДАР РАВАНДИ
ЧАҲОНИШАВӢ**

Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович,
к.ф.н., доцент кафедри теорії і практики
язикознавства ТГПУ на імені С. Аїні. Телефон:
919550408 zobit@list.ru

**ЭВОЛЮЦИЯ ТРАСЛЕВЫХ
ТЕРМИНОВ И СЛОВАРЕЙ
В ГЛОБАЛЬНОМ
ПРОЦЕССЕ**

Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович,
н.и.ф., дотсенти кафедри назария ва амалияи
забониносии ДДОТ ба номи С. Аїні. Телефон:
919550408; zobit@list.ru

**THE EVOLUTION OF
SECTORAL TERMS AND
DICTIONARY IN THE
GLOBAL PROCESS**

Rahmonov Bakhtiyar Nurmahmadovich,
candidate of philology, docent of the Department of
theory and Practice of Linguistics of TSPU by
named after S. Aini. Phone: 919550408, zobit@list.ru

Аннотатсия

Калимаҳои байналмилалӣ калимаҳои мебошанд, ки дар як забон пайдо шуда, баъдан бо сабабҳои гуногун барои ифодаи он мафҳум ба аксари забонҳои дигар ба кор гирифта шудаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳо пеш аз ҳама истилоҳоти илмӣ, номи дастгоҳҳои техникӣ (микроскоп, телефон, моҳвора, интернет), муассисаҳои ҷамъиятӣ-давлатӣ (полис, ҷумҳурӣ, академия), луғоти варзишӣ (гол, ҷудо) ва ғайра дохил мешаванд. Вале инро бояд донист, ки шароити кунунӣ (раванди ҷаҳонишавӣ), моро водор менамояд, ки ба ин раванд яқсӯ оем, зеро бо зиёд гардидани васоили иртиботӣ дар байни мардумон, раванди ба ҳам наздик шудани забонҳо ва аҳаммияти байналмилалӣ касб кардани хеле аз калима ва истилоҳот табиӣ аст. Бештари калима ва истилоҳоти байналмилалӣ, ки имрӯз мушоҳида мешавад, аз ҳисоби забонҳои серистеъмол ва паҳншудатарини олам ва забонҳои, ки дар гузашта маданияти моддӣ маънавӣ, илму фарҳанг саҳми зиёдтар доранд, мебошанд. Аз ин ҷост, ки баромади бештари луғот ва истилоҳоти байналмилалӣ бевосита ё бавосита ба забонҳои латинӣ, юнонӣ, англисӣ, арабӣ, хитойӣ, русӣ доранд. Баъзе аз унсурҳои луғавӣ аслии тоҷикӣ низ тавассути тамаддуни оламгир доштани ақвоми ориёӣ (бавижа, тоҷикон) ва ҳамчунин, ба воситаи муаррабшавӣ ба сатҳи луғати байналмилалӣ расидаанд, ки мисоли он вожаҳои *дин, абад, Наврӯз, айвон, фил, хандақ...*

Калидвожаҳо: *калимаҳои байналмилалӣ, мафҳум, забон, истилоҳоти илмӣ, дастгоҳҳои техникӣ, муассисаҳои ҷамъиятӣ-давлатӣ, иқтибос, форсизабонон, луғоти аврупоӣ.*

Аннотация

Международные слова — это слова, которые появляются в одном языке, а затем используются по разным причинам для выражения концепции в большинстве других языков. К этой группе слов относятся, в первую очередь, научные термины, названия технических устройств (микроскоп, телефон, спутник, Интернет), государственных учреждений (милиция, республика, академия), спортивных словарей (гол, дзюдо) и так далее. Однако следует отметить, что современная ситуация (процесс глобализации) вынуждает нас включиться в этот процесс, так как увеличиваются средства общения между народами, происходит процесс сближения языков и приобретения международного значения словами и терминами, естественно. Большинство наблюдаемых сегодня интернациональных слов и терминов относятся к числу наиболее распространенных и широко употребляемых языков в мире и языков, вносящих значительный вклад в развитие материальной и духовной культуры, науки и культуры.

Следовательно, большинство международных словарей и терминов доступны прямо или косвенно на латинском, греческом, английском, арабском, китайском и русском языках. Некоторые элементы исконно таджикской лексики достигли уровня интернациональной лексики благодаря общечеловеческой цивилизации арийских народов (особенно таджиков), а также благодаря введению таких слов, как религия, абад, Навруз, айван, фил, хандак...

Ключевые слова: *международные слова, понятия, язык, научные термины, технические устройства, общественные учреждения, цитаты, персидский, европейский словарь.*

Annotation

International words are words that appear in one language and are then used for a variety of reasons to express the concept in most other languages. This group of words includes, first of all, scientific terms, names of technical devices (microscope, telephone, satellite, Internet), public institutions (police, republic, academy), sports dictionary (goal, judo) and so on. However, it should be noted that the current situation (the process of globalization) forces us to join this process, as with the increase of communication between peoples, the process of convergence of languages and the acquisition of much international significance of words and terms, is natural. Most of the international words and terms that are observed today are among the most widely used and widely used languages in the world and languages that make a significant contribution to the development of material and spiritual culture, science and culture. Hence, most international dictionaries and terms are available directly or indirectly in Latin, Greek, English, Arabic, Chinese, and Russian. Some elements of the original Tajik lexicon have reached the level of the international dictionary through the universal civilization of the Aryan (especially Tajiks), as well as through the introduction of such words as religion, abad, Navruz, ayvan, fil, khandaq....

Keywords: *international words, concepts, language, scientific terms, technical devices, public institutions, quotations, Persian, European dictionary.*

Калимаҳои байналмилалӣ калимаҳое мебошанд, ки дар як забон пайдо шуда, баъдан бо сабабҳои гуногун барои ифодаи он мафҳум ба аксари забонҳои дигар ба қор гирифта шудаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳо пеш аз ҳама истилоҳоти илмӣ, номи дастгоҳҳои техникӣ (микроскоп, телефон, мохвора, интернет), муассисаҳои ҷамъиятӣ-давлатӣ (полис, ҷумҳурӣ, академия), луғоти варзишӣ (гол, ҷудо) ва ғайра дохил мешаванд.

Аз асри XIX сар карда додугирифт ва рафтуомад дар байни мардумони Русия ва Осиёи Марказӣ авҷ мегирад ва ин боис мегардад, ки саноати сармоядорӣ ба Осиёи Марказӣ роҳ ёфта, дар ин ҷо заводҳо, роҳҳои оҳан, бонк, почта ва монанди инҳо сохта шаванд ва ҳамаи ин навгониҳо ба ҳаёти маданият аҳоли ва ба ин восита дар забон таъсир гузоранд. Аз ин ҷиҳат, маҳз аз ин давра ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони русӣ як қатор калимаҳои нав иқтибос шуданд.

Раванди нуфузи калимаҳои русӣ-аврупоӣ дар забону ғӯишҳои мардумони маскунӣ Осиёи Миёна бевосита ба ҳодисаҳои сиёсӣ рабт дошта, ин ҳодиса, яъне, раванди нуфузи калимаҳои русӣ-аврупоӣ пас аз лашкаркашиҳои ҳукумати шоҳии Рус дар нимаи дувуми асри XIX, ки дар натиҷаи он хонигариҳои Осиёи Марказӣ ҳам ба он давлат ҳамроҳ карда шуданд, оғоз мешавад. Ин ҳодисаи сиёсӣ омили он шуд, ки аз асри XIX сар карда истеъмоли калимаҳои русӣ ба сабаби “байналмилалӣ” будан дар забони тоҷикӣ беш аз пеш роиҷ гарданд.

Дар натиҷаи ба шаҳру деҳоти Осиёи Марказӣ роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ ва ба вучуд омадани дастгоҳҳои китобчопкунӣ ва мактабҳои русӣ (оғози асри XX) дар забон низ тадриҷан навгониҳо ва тағйирот ба амал омад.

То асри XX дар осори хаттӣ забони тоҷикӣ усули мураккаббаёнӣ роиҷ буд ва ин

амал барои омма номақбул воқеъ мешуд. Бар асоси мутолиа ва муҳокимарониҳое, ки бар рӯи осори бозмондаи асри XIX сураат гирифтааст, метавон гуфт, ки забони баёни ин аср бо мураккабии тарзи ифода ва печдарпечии таркиби луғавӣ, аз ҳад зиёд оро додани фикр ва пургӯй шуҳрат дорад. Аввалин нафаре, ки ин мушкилиро ҳис кард ва иқдоми амалии ислоҳкоронаро дунбол кард, маорифпарвари халқи тоҷик Аҳмади Дониш буд. Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ майли содакунонии забон ва ба фаҳму завқи авом наздик намудани гуфторро ё ба таъбири дигар “демократикунонии забон”-ро пайгирӣ мекарданд. Аҳмади Дониш дар навишт маъниҳои баланди иҷтимоиро соддатар ва ба фаҳми омма наздиктар баён кард, ӯ калима ва таъбироти нави мардумӣ, аз ҷумла русиро дар осораш истифода кард, ки мувофиқ ва муносиб ба замони ӯ буд.

Дар “Тухфаи аҳли Бухоро”-и Мирзосирочи Ҳаким, ки ин адиб намояндаи асри XIX мебошад, беш аз дусад адад калима ва ибораи русиасл истифода шудааст, аз ҷумлаи онҳо, ки аҳаммияти байналмилалӣ низ доранд: комиссар, театр, командир, полковник, биржа, лимонад, император, полис, губернатор, бонк, вагон, трамвай, телефон, диплом ва ғ. мебошанд.

То нимаи дууми асри XIX калима ва ибораҳои русии байналмилалӣ дар забони адабии тоҷик хеле кам истифода мешуд. Аз охири асри XIX сар карда, калима ва ибораҳои русӣ ба таври мунтазам ба забони тоҷикӣ ворид шуданд ва ин ҳодисаро мувофиқ ба замон яке аз сарчашмаҳои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳисобиданд (5, 71).

Чунин вазъият фақат махсуси форсигӯёни Осиёи Марказӣ набуда, дар Эрон Афғонистон низ вазъи забон чунин ранг дошт. Аз ин ҷиҳат аст, ки адиби машҳур Маликушшуаро Баҳор вазъи дар муҳити забонӣ баамаломадаро “фасоди наср” унвон карда, иллати воқеъ ва ҳақиқии фасоди наср аз ин таърих, яъне, қарни чаҳордахуми ҳиҷрӣ (XIX мелодӣ)-ро дар он мебинад, ки “чароиди муҳимму умдаи ин аср, аз қабилӣ «Ҳабл-ул-матин»-и Калкутта ва рӯзномаи «Эрони нав» ва «Шарк»-у «Барк»-у «Шуро» ва ғайра, ки дар Техрон мунташир мешуд, ғолибан явмия [рӯзмарра] буд. Нависандагони он чароиду рӯзномаҳо чандон мачоли диққати комил дар таҳрир намеёфтанд ва қадре тақлид аз туркҳо ва аврупоиён ҳам дар қор даҳлат дошт, бино бар ин, як даста луғоти арабии сохтагӣ ва форсию тозӣ ва мураккаб ба вучуд омад, ки собиқа надошт. Мутобиқати сифату мавсуф ҳам қувват гирифт, феълҳои қадимӣ фаромӯш шуд, луғоти фарангӣ ба зарурат вориди забон гардид, тақлидҳои аз забони фаронса, аз қабилӣ чамъ овардани замир дар мавриди чамъҳои ғайризируҳ ва ё чамъ овардани замоири афъол дар мавриди асоси муфразидаи завиларвоҳ... ривоч гирифт, масодир ва афъоли арабии мачҳул ва таркиботе аз ин гурӯҳ ба василаи туркӣ вориди забони форсӣ шуд, аз қабилӣ: эҷоб, вазъият, ишғол, иъзом, иъоша, султа, сафолат, танкид, тамаддун, мушаъшаъ, арзи андом, арзи вучуд, мунавварулфигр, мухаййирукул, фавқуззикр ва ғайраву ғайра ва масдарҳои зиёд дар боби истеъмол, монанди: истикмол ва истирҳом ва ғ. ба вучуд омад ва луғоти аврупоӣ ҳам даста-даста вориди забони форсӣ гардид. Ин фасод рафта-рафта қувват гирифт ва ҳанӯз дунболаи он боқист ва ҳарчанд аз тарафи ҳаводорони шеваи қадим ва муътакидин ба ҳифзи усул интиқодоти шадидуллаҳн ва гоҳе тавҳиноме аз нависандагони қадим шудааст ва қор ба ҷое расида, ки гоҳе фарангиён низ ба тақлиди ҳаводорони шеваи қадим бар мутаҷаддидин тохтаанд, аммо номуси татаввур ҳеҷ вақт аз ин садҳо ва ҳадҳо аз ҳаракат бознамеистад ва ҳанӯз бисёре аз ағлоти сарфию нахвӣ дар мақолоту рисолат ва навиштаҳои нависандагони муосир боқист ва танҳо аз чанд тани ангуштшумор, ки бигзарем, ғолиби нависандагон имрӯз эътиноӣ дурусте ба муруоти усул надоранд” (1, 566).

Вале инро бояд донист, ки шароити кунунӣ (раванди чаҳонишавӣ), моро водор менамояд, ки ба ин раванд яқсӯ оем, зеро бо зиёд гардидани васоили иртиботӣ дар байни мардумон, раванди ба ҳам наздик шудани забонҳо ва аҳаммияти байналмилалӣ касб кардани хеле аз калима ва истилоҳот табиӣ аст. Бештари калима ва истилоҳоти

байналмилалӣ, ки имрӯз мушоҳида мешавад, аз ҳисоби забонҳои серистеъмол ва паҳншудатарини олам ва забонҳое, ки дар густариши маданияти моддию маънавӣ, илму фарҳанг саҳми зиёдтар доранд, мебошанд. Аз ин ҷост, ки баромади бештари луғот ва истилоҳоти байналмилалӣ бевосита ё бавосита ба забонҳои лотинӣ, юнонӣ, англисӣ, арабӣ, хитой, русӣ доранд.

Ҳолати ба сохтмони забонҳои миллӣ таъсири манфӣ расонидани ҷаҳонишавии луғавиро дар назар гирифта, забоншиносони муҳофизакор дар муқобили байналмилалишавии луғоти забонҳои дигар ҷабҳа гирифтаанд. Чунончи, М. Баҳор таъкид кардааст: «Агар танҳо бино бошад аз лиҳози сарфу нахв ба адабиёт нигоҳ карда шавад, шояд ҳақ ба ҳаводорони шеваи қадим бошад, аммо бояд донист, ки мақсуди дигаре низ дар байн аст ва он баёни мақсуд ва ба кор андохтани илҳому қувваи фаҳм ва таҳайюлот ё адои ҳаяҷонзову инфиюлоту дарунист, ки дигар рабте ба лафз баҳусус надорад ва ҳамин қадар, ки хонанда муроди нависандаро дарк кунад, барои нависандагон кофист, ҷӣ расад, ба ин ки муроди ӯро дарк карда ва аз тарзи таҳрири ӯ ҳам розӣ бошад. Пас, агар нависандагон алфозе ё таркиботе менавиштанд, ки хонандагон онро фаҳм намекарданд, ҳаққи эътироз боқӣ буд, аммо иттифоқан ин калимоти тоза чи форсӣ ва чи арабӣ ва чи фарангӣ, чун батадрич вориди забон шуда буд, батадрич низ фаҳм мешуд ва ҳар нависанда аз дигаре тақлид мекард ва ҳама кас онро мефаҳмиданд; бино бар ин, мақолоти хубе, ки дар асри худ муассиру зебо ва муфид ташхис дода мешуд, агарчи пур буд аз ҳамин истилоҳоту луғот аз ҳайси маънӣ ва зараре ба ҷое намезад, мақбул афтод» (1, 567).

Забони тоҷикӣ, ки бо зарфияти бузурги маънавии хеш хосияти муттаҳидкунанда ва фарогирандагии оммаи васеъро дар қаламрави Мовароуннаҳр ва Хуросон дар худ нигоҳ медошт, дар асри XIX-XX ба раванди ҷаҳонишавии луғоти русӣ ва ҳаракатҳои антитоҷикӣ мувочаҳ шуд.

Новобаста аз ин, забони тоҷикӣ (форсӣ) аҳаммияти таърихӣ худро аз даст надодааст, чуноне ки дар ҷараёни истилои арабӣ, ки мақсад аз он тавассути ақидаҳои динӣ забт кардани қаламрави сарзаминҳои бегона буд, аҷнабиён на танҳо ба муқовимати шадиди мардумони Мовароуннаҳр дучор шуданд, балки баъди расидан ба мақсад ҳам наметавонистанд танҳо тавассути забону фарҳанги хеш нақшаҳои стратегии худро ба пуррагӣ роҳандозӣ намоянд. Онҳо маҷбур мешуданд, аз забони дарӣ ҳамчун воситаи сиёсӣ истифода баранд. «Мувофиқи ривояти ҳадисҳо, забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳимми тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, Қуръонро ба забони форсӣ кироат мекардаанд». Чунин вазъият аз шучоат, мардонагӣ ва рӯҳи шикастнопазири аҷдоди миллати тоҷик ва қудрати забони модарии мо шаҳодат медиҳад. Дар идомаи сухан аллома Бобочон Ғафуров бо ифтихор менависад: «Ҳодисае маълум аст, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст қашидааст, ки забони форсиро ба хубӣ намедонистааст» (6).

Сарвари мамлакат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи қудрати забони модарӣ сухан ронда, ба нақши байналмилалӣ он ишора мекунад. Таъкид месозад, бо вучуди он ки забони тоҷикӣ дар таъсири мутақобил бо дигар забонҳои минтақа қарор дошт, моҳияти вазифавии худро ҳимоя карда тавонист ва бегазанд монд: **«Забони мо дар тули садсолаҳо аз баҳри Миёназамин то Ҳинду Чин ҳамчун забони муоширати байни халқҳои гуногун хизмат намуда, дар осори хаттии онҳо ҳам нақши зиёде гузоштааст. Ин ҳақиқати таърихӣ мебошад»** (6).

Бузургии забон маҳз дар фонди асосии луғавии забон, ки тақягоҳ ва шаҳсутуни забон аст, ифода меёбад. Таҳқиқоти гениалогӣ, ҳамчунон, қудрати таъсири этимологии он нисбат ба дигар забонҳо дар шаклгирии лексика, тобишҳои семантикӣ, полисемӣ ва категорияҳои грамматикӣ нишон медиҳад, ки ин ё он забон дар гурӯҳ ва оилаи

забонҳои дунё чӣ манзалатро касб кардааст. Дар набардҳои беохири забони чӣ бурду бохтҳо доштааст.

Таҳлили одӣ ва нигоҳи холисона ба забони тоҷикӣ (форсӣ), ки ба гурӯҳи забонҳои эронии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дохил мешавад, нишон медиҳад, ки чӣ гуна забони модарии мо дар «бурриши якдигарии забонҳо» на танҳо хувияти хешро нигоҳ дошта, нақши сохториву вазифавии худро ҳифз намудааст, балки бо дигар забонҳои муассири дунё ворида муносибат гашта, аз лиҳози луғавӣ ва грамматикӣ ба онҳо таъсир расонидааст.

Бисёре аз воҳидҳои луғавии динии арабиасл тавассути Қуръон ва забони тоҷикӣ (форсӣ) ба сатҳи байналмилалӣ расиданд: *азон, ҳаҷ, маданият, салом, муҳаббат, ислом, калима...* Дар байни мардумони пайрави дини ислом аксари истилоҳоти коргузори ва илмиву фанӣ иқтибосоти арабиасл мебошанд.

Ҳамчунин, бисёре аз луғоти байналмилалии мансуб ба соҳаи илму техника ва технология аз тариқи русӣ ба забони тоҷикӣ ворид шуданд: *мошин, техника, институт, конституция, телефон, телеграф, трамвай, такси, телевизор, радио...*

Баъзе аз унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ низ тавассути тамаддуни оламгир доштани ақвоми ориё (бавижа, тоҷикон) ва ҳамчунин, ба воситаи муаррабшавӣ ба сатҳи луғати байналмилалӣ расидаанд, ки мисоли он вожаҳои *дин, абад, Наврӯз, айвон, фил, хандақ...*

Баъди ғалабаи арабҳо ва муслимин бар давлати Сосониён ва махлутияти фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо исломӣ забони арабӣ чун забони дин ба забони расмии давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ мубаддал мегардад. Давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шурӯъ мегардад ва то ба ҳол рушду такомул ёфта истодааст.

Албатта, ҳангоми муқоисаи калимаҳо, сатҳу дараҷаи корбурд тавассути аломатҳои зоҳирӣ, хосияти фонетикӣ ва дигар ҷузъиёти шаклии (омонимии) маводи забонӣ, хулоса баровардан дар бораи ҳамрешагии калимаҳо, таъсири якҷониба ва ё мутақобилаи забонҳо кофӣ набуда, коркарди фарзияи таъсири забоне (тоҷикӣ) ба дигар забонҳо калимот ва истилоҳоте пешниҳод мегарданд, ки мансуб ба захираи асосии луғавии забони тоҷикӣ ё шеваҳои он ҳамчун пояҳои асосии забони адабӣ мебошанд. Дар ин маврид, хусусияти семантикӣ, моҳияти лексикӣ ва грамматикӣ ин ё он калима ё истилоҳ низ ба эътибор гирифта мешаванд.

Дар мавриди ба сатҳи вожаҳои байналмилалӣ расидани калимаҳои як забон нуфузи илмӣ-фарҳангӣ, маданӣ, геополитикӣ, мазҳабӣ ва ҳатто сиёсӣ-иқтисодӣ аҳаммияти бориз дорад. Чунончи, дар садаи охир иқтисоди оламгир ва сиёсати геополитикӣ қавии Амрико ва Инглистон сабаб шудааст, ки мақому мартабаи забони англисӣ боло равад ва мавриди таваччуҳи бештари оламиён қарор гирад.

Адабиёт:

1. Баҳор М. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабутолиб Миробидинӣ). – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
3. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе, 2015. – 342 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 242 с.
5. Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX (дар асоси материали “Тухафи аҳли Бухоро”-и Мирзосирочи Ҳақим. – Душанбе: Дониш, 1987. – 166 с.
6. Ятимов С. Масъалаҳои забоншиносии миллӣ дар таълимоти пешвои миллат. – Сомонаи <http://javonon.tj>, 3.01.2022
7. ممدوحى مهندس احمدرضا. پديده اسپرانتو، راه حل زبان بين المللى / مهندس احمدرضا ممدوحى. تهران: نشر آرويج، 1384.

УДК 809.155.0-3 (575.3)

**ТАШАККУЛ
ВА ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЛАҲҶАИ
ЛАХШ АЗ РҶИИ МУНОСИБАТ БО
ЗАБОНИ АДАБӢ**

*Каримова Мастона Дилбаровна,
н.и.ф., дотсенти кафедраи
умумидонишигоҳии забони тоҷикии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

**РАЗРАБОТКА
И СЛОВАРЬ ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА В ОТНОШЕНИИ К
ЛИТЕРАТУРНОМУ ЯЗЫКУ**

*Каримова Мастона Дильбаровна,
к.ф.н., доцент кафедры межфак
таджикского языка ТГПУ имени
Садриддина Айни*

**DEVELOPMENT
AND THE DICTIONARY OF
LAKHSH IN LITERARY
LANGUAGE**

*Karimova Mastona Dilbarovna,
Ph.D., associate professor of the Tajik
language department of the TSPU
named after Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Таркиби луғавии забон аз калимаҳои шевагӣ ҳолӣ буда наметавонад. Калимаҳои шевагӣ яке аз роҳҳои бой гардонидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад, зеро бо ин гурӯҳи калимаҳо забонамон обуранги бадеӣ мегирад. Дар таҳқиқи шевашиносии тоҷик ин мавзӯ маротибаи яқум дар ҳаҷми мақолаи мазкур ҳамчун таҳқиқоти илмӣ анҷом ёфтааст. Таҳқиқоти муҳақиқони забоншиносии русу тоҷик дар мақолаи мазкур ба сифати сарчашмаи илмӣ истифода гардидааст. Ташаккул ва таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш аз рӯи муносибат ба забони адабӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар илми забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад ва ин мақола фарогири масъалаҳои ҳамаҷонибаи таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш бо забони адабӣ буда, тавонистем бо ақидаҳои бодалели худ ин масъаларо то андозае ҳал намоем.

Калидвожаҳо: *ташаккул, таркиби луғавӣ, лаҳҷа, Лахш, лаҳҷаи Лахш, муносибат, забон, забони адабӣ, лугат, лугати шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, вожа, қирғизӣ, таркиби луғавии забон.*

Аннотация

Лексическая структура языка не может быть лишена идиом. Разговорные слова являются одним из способов обогащения лексического состава языка, так как с помощью этой группы слов наш язык приобретает художественную окраску. Впервые при изучении грамматики таджикского языка эта тема освещается в объеме данной статьи как научное исследование. В качестве научного источника в статье использованы исследования российских и таджикских лингвистов. Формирование и лексический состав лахшского диалекта применительно к литературному языку является одним из важнейших вопросов таджикского языкознания, и данная статья охватывает широкий круг вопросов лексического состава лахшского диалекта в литературном языке.

Ключевые слова: *образование, лексический состав, диалект, лахш, лахшский диалект, отношение, язык, литературный язык, словарь, словарь южного диалекта таджикского языка, лексика, кыргызский, лексический состав языка.*

Annotation

The lexical structure of a language cannot be devoid of idioms. Spoken words are one of the ways to enrich the lexical structure of the language, because with this group of words our language acquires an artistic color. For the first time in the study of Tajik grammar, this topic is covered in the volume of this article as a scientific study. The research of Russian and Tajik linguists is used in this article as a scientific source. The formation and lexical structure of the Lakhsh dialect in relation to the literary language is one of the most important issues in Tajik linguistics, and this article covers a wide range of issues of the lexical structure of the Lakhsh

dialect in the literary language.

Keywords: *formation, lexical structure, dialect, Lakhsh, Lakhsh dialect, attitude, language, literary language, dictionary, dictionary of the southern dialect of the Tajik language, vocabulary, Kyrgyz, lexical structure of the language.*

Шаклгирӣ ва мукамалшавии таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш аз қадим маншаъ мегирад. Муаллифони «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ» дуруст қайд кардаанд, ки «Шеваи ҷанубӣ яке аз шеваҳои архаистии забони тоҷикӣ ба шумор меравад ва дар таркиби луғавии худ миқдори зиёди калима ва воҳидҳои фразеологиро маҳфуз доранд» [14, 6]. Лаҳҷаи Лахш низ аз ҳамин гурӯҳ буда, дар он унсурҳои архаистӣ фаровонанд. Ин ҳодиса дар ҳамаи маҳалҳои интишори лаҳҷаи номбурда ба ҷашм мерасад.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи гурӯҳи лаҳҷаи Лахш аз лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ дар он аст, ки дар нутқи намоёндагонаш истеъмоли калимаҳои туркӣ-қирғизӣ нисбатан бештар мебошад, яъне як қисми таркиби луғавии лаҳҷаи Лахшро калимаҳои қирғизӣ ташкил медиҳад, ки бо сабабҳои гуногуни сиёсӣ фарҳангӣ ва ҳамзистии мардумон аст. Раванди дигари ба таркиби луғавии лаҳҷаҳои тоҷикони Лахш дохилшавии калимаҳои қирғизиро муҳити дузабонаи аҳолии ин макон ҳисобидан мумкин аст. Як миқдор калима ва ибораҳои забонҳои қирғизӣ ва тоҷикӣ ҳаммаъно мебошанд ва дар гуфтугӯ бо осонӣ иваз мегарданд: қақ-қоқ, кудуқ - чоҳ, кучоқ - канор // оғуш, қайла - гӯштбирён, қуйрук - думба, суқ-ҷашмшуда, қуш- ҷамроҳ. Ин гуна калимаҳои қирғизӣ на танҳо дар таркиби луғавии гурӯҳи лаҳҷаҳои Лахш фаровонанд, балки як гурӯҳи онҳо ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик дохил шуда, захираи луғавии забони тоҷикиро бой гардонда, дар мубодилаи афкор хизмат мекунад.

Дар баробари ин калимаҳои ибораҳои туркӣ-қирғизии иқтибосшуда ба қонунҳои грамматикаи забони тоҷикӣ пурра мутобиқ шудаанд, дар баъзеи онҳо тағйироти маънӣ ва тобиши маъноӣ ба вучуд омадааст (Мақсудов, 1977, 158). Дар забони тоҷикӣ калимаи “ҷакана” ба маъноӣ майда-ҷуйда, одӣ, муқаррарӣ истифода мешавад, аммо дар лаҳҷаи мардуми ноҳияи Лахш вожаи “ҷакана”- ро фақат дар маъноӣ одами одӣ набуда, яъне одами зӯр истифода мебаранд.(Тб., Д., Кк., Қб., Қш., Лахш, Ҷ., Ҷт., Ҷт., Яш., Ҷш.). Масалан, ӯ одами анча-мънча, одами ҷакана нест, ки ҷышмо-ш-а вел къни-йу қорои гуфтаги-ш-а накарда бърай (Ск.).

Агар қисми муайяни вожаҳо дар танҳои маъноҳояшон зухур кунанд, маънии қисми дигарашон дар матн дар алоқамандӣ бо воҳидҳои луғавии дигар муайян мешавад. Аз ҳамин лиҳоз, ҳамаи вожаҳои лаҳҷаи Лахш ба гурӯҳи калимаҳои мустақил ва номустақил тақсим мешаванд. Ҳамин ду қабати асосии лексикаи лаҳҷаи Лахш захираи ҳоси лаҳҷа ва фонди умумитоҷикиро ташкил дода, барои муайян кардани фарқи лаҳҷа аз забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигар омили муҳим ба шумор меравад.

Лексикаи лаҳҷаи Лахш дар муқоиса бо забони адабии тоҷик чунин тафовутҳо дорад:

а) **Фарқи калимаҳои умумихалқӣ аз рӯи таркиби овозӣ:** дигайига-дигари дигар, ҳардумун - ҳардуямон, милдадор - миннатдор, тавақ - табақ, ов - об, малима - муаллима, сьфед - сафед, гуспан-гӯсфанд, зъвола - зувола, рьст – руст (маҳкам), рьск - риск, мърда - мурда, рушан-равшан, руған - равған, фота - фотиҳа, къти -қутӣ, фьрт- дам кашидан ва ғайра.

б) **Инкишофи таърихии луғавии лаҳҷа.** Бисёр воҳидҳои луғавӣ дар гуфтугӯи ин мардум дучор меоянд, ки маҳсули давраи таърихии ҳаёти халқамон ба шумор мераванд. Ба ин гурӯҳи калимаҳо чунин вожаҳо дохил намудан мумкин аст: **тахару́ // таҳгирону́, лънгú // локú, чарақчув // чахчув** ва ғайра.

Калимаи “**тахгирону́**” ба давраи қадими инкишофи забонамон дахл дорад. Ин вожа дар «Фарҳанги гӯйишҳои забони тоҷикӣ» чунин тавзеҳ дода шудааст: “**тахару́ ё таҳгирону́**”- пешдаргирон, ҳезуму ҳаси хушк, ки барои афрӯхтани оташ истифода

мешавад: таҳгирунӣ бийор алови тандъра бѣдартунем (Мт.) [2, 672]. Мисол, аз лаҳча: ика таҳарӯ // таҳгирунӣ бийор, алов-а гирун кѣ(Лахш).

Вожаи “**лънгӣ**” ё “**локӣ // қур**” воҳиди луғавии лаҳчавиянд, ки мансубияти ҷинсияти луғавии занонаю мардонадоранд. Калимаи “**лънгӣ**” хоси занон ва лексемаи “**локӣ // қур**” ба мардон марбут буда, занон лингиро ба сар ва “лингӣ мин”- ро дар миён, мардон локӣ ё қурро дар миён мебаранд. Дар байни мардум ин ду вожа то ҳол фаъоланд ва аз урфу одат ва этнографияи гузаштагонанон шаҳодат медиҳанд (Тб., Д., Кк., Қб., Қш., Қч., Лахш, Мт., Об., Ср., Ск., Қ., Қт., Қт., Яш., Қш.). Мисол, зани биёрӯм, ай тӯи дѣхтар-ѣш, бай мѣн-а йаг лънгӣ ва бай бача-м-а йак локӣ додаст (Тб.).

Воҳиди луғавии қадимии дигар, ки дар лаҳҷаи Лахш хеле фаъол аст, “**чаракҷув**” ё “**чаҳҷув**” мебошад. Ин калима дар байни мардум серистеъмол буда, дар вақти дуғоб кашидан ба воситаи он рағани чурғотро ҷудо мекунад. Намуна: **устойи чаракҷувап йаг чаракҷуви ката рост кардаст, харидѣм гърѣфтѣм-ѣш** (Сб.).

в) **Тафовути калимаҳо аз рӯи маъно ва тобишҳои маъноӣ.** Ба ин гурӯҳ унсурҳои луғавие дохил мешаванд, ки дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд. Вале ҷунин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаи Лахш тамоман маъноӣ дигарро касб кардаанд, ё ҳангоми истеъмоли онҳо фарқ эҳсос карда мешавад. Масалан, “**қош**” вожаи қирғизӣ буда, дар мавриди татқиқ тамоми мардум истифода мебаранд, ки маъноӣ “**ҷуфтқунии замин**” –ро ифода мекунад: **мѣн и моҳ бекор нестѣм, қош мерам** - Ман ин моҳ бекор нестам, сари заминҳои қорам, барои шудгори меравам. (Ск.). Ҳангоми ҷуфти замин мардум ба “**сари қош // сари замини ҷуфтшуда**” ҳозир мешаванд. Дар баробари ин ибораи “**сари қош**” мафҳуми дигар-пайванди ду абрӯро низ дорад (Тб., Д., Кк., Қш., Қч., Лахш, Мт., Пк., Сб., Ср., Ск., Қ., Қт., Қт., Яш., Қш.). Мисол: **қошо-т-а боло кѣ, дар рӯи чѣшмо-т уфтодаст** (Оқ.) - Абрӯҳоятонро бардоред, дар рӯи чашмонатон ғалтидааст. Ҳамчунин, вобаста ба ғусфандон нидои “**қош**”-ро истифода мебаранд: **гуспандо-ра қош бѣгу, бѣраван** (Ср.). Инчунин, ин вожа дар осӣёб ҳангоми орд кардани гандум, ҷоёе ки орд мерезад, дида мешавад ба мисли, **қоши осӣёб-а бѣкаш мун** (Сб.). Дар баробари ин вожаҳо боз вожаи “**куча**” (Тб., Кк., Қб., Қш., Қч., Лахш, Мт., Пк., Сб., Ср., Ск., Қ., Қт., Қт., Яш., Қш.) ки маънояш ба ҳама маълум аст, аммо дар лаҳҷаи мардуми ноҳия боз ба маънои хӯрокаи наврӯзии “**кучаотала**” низ истифода мешавад. Мисол: **кӯчара бѣруве тоза кѣне, бад бийоёе бѣшине, кучаотала кардам бѣхѣре** (Қт.). Ба ҳамин тарик профессор Ғ. Ҷӯраев менависад “Калима дар таркиби луғати лаҳча яксон боқӣ намонда, ҳамеша дар гардиш, тағйирёбӣ ва ҳаракат аст. Калима дар таркиби луғати лаҳча дар қиёси забони адабӣ низ якранг нест” [14, 42]. Ба ин маънӣ, М. Эшнӣёзов менависад: “Агар системаи лексикӣ шева дар муқоисаву муқобил омӯхта шавад, дар он вақт ҷудо кардани калимаҳои умумитоҷикӣ ва шевагӣ зарур аст” [16, 35].

Фонди луғавии ҳар як лаҳҷаро аз ҷиҳати муносибат ба забони адабӣ ва худудиинтишори локалӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

1. Калимаҳои умумихалқӣ;

2. Калимаҳои хоси лаҳҷавӣ (диалектизмҳои лексикӣ), ки ин калимаҳоро алақай мо дар шумораҳои гузашта рӯи ҷоп оварда будем.

Адабиёт:

1. Говоры таджиков Матчинского района // Тр. Ан Тадж. ССР. 1962 / А. Л. Хромов. -Т.107.- 216 с.
2. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон: Мансур Маҳмудов, Ғаффор Ҷӯраев, Баҳром Бердиев. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.; Нашри 2. – юм. – Душанбе: Дониш, 2018. – 942 с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с. Ҷ. 2. – 1904 с.
4. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. Ҷ.1. – 949 с. Ҷ. 2. – 944 с.

5. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. (Зери таҳрири Саймидинов Д., Холматова С. Д.). – Душанбе, 2006. – 813 с.
6. Хоркашев С. Вожаи «дъхтар» - воҳиди этнолингвистӣ // Фарҳанг: нашрияти Вазорати фарҳанги Тоҷикистон, бунёди фарҳанги Тоҷикистон, №3. – Душанбе: 1995. – С.44-4.
7. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. – Душанбе: Маориф, 2014. – 132 с.
8. Хромов А. Л. Роль экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков // Язык и общество. – М., 1968. – С.232-238.
9. Ҷӯраев Ф. Баъзе хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.121-144.
10. Ҷӯраев Ф. Забон ҳам таърих аст // Маориф ва маданият, 1966, 24 декабр.
11. Ҷӯраев Ф. Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1977. – С.123-139.
12. Ҷӯраев Ф. Лексикаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.87-328.
13. Ҷӯраев Ф. Лексикаи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (Проспект). – Душанбе: Дониш, 1973. – С.165-201.
14. Ҷӯраев Ф. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. - Душанбе: Дониш, 2017. – 319 с.
15. Ҷӯраев Ф., Ғаффоров Р. Ҳудуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ // Мактаби сорветӣ. – 1969, №6. – С.24-29.
16. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.

УДК 809.155.0-3 (575.3)

**КАЛИМАҲОИ
ОМОНИМӢ ДАР
ГӢЙИШӢОИ ЧАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

*Раҷабов Абубакр Ашурович,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забониносии
ДДОТ ба номи Садрӣдин Айнӣ*

**ОМОНИМИЧНЫЕ
СЛОВА В ЮЖНЫХ
ДИАЛЕКТАХ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

*Раджабов Абубакр Ашурович,
к.ф.н., старший преподаватель
кафедры теории и практики языкознания
ТГПУ имени Садрӣдина Айнӣ*

**HOMONYMOUS
WORDS IN THE SOUTHERN
DIALECTS OF THE TAJIK
LANGUAGE**

*Radjabov Abubakr Ashurovich,
C.P., Senior Lecturer at the Department of
Theory of Linguistics, TSPI
named after Sadriiddin Aini*

Аннотатсия

Аз ҳама муҳим дар таркиби вожаҳои иқтибосии арабӣ дар гӯйиши чанубӣ калимаҳое мебошанд, ки марбут ба давраҳои қаблии тараққиёти забони тоҷиканд. Чида гирифтани ин навъи калимаҳо аз мавзӯҳои интишори ин шева, аниқ қардани маънӣ ва сохту таркиби грамматикӣ онҳо, дар муқоисаву муқобала бо фарҳангҳо ва сарчашмаҳои илмиву осори ниёгон ошкор сохтани баъзе тағйирот дар семантика ва шакли грамматикӣ қисме аз онҳо, ки бо мурури замон зимни таъсири қонунҳои дохилии лаҳҷаи мазкур руҳ додааст, қори ба низом даровардани луғати забони муосири тоҷик ва муқамал гардонидани ҷоҳои холиву нимҳолии онро аз ин ҳисоб осон менамояд. Аз ин рӯ, нақши калимаҳои арабӣ дар сомон ёфтани вожаҳои ҳамгунаву ҳамовоз яъне омонимҳо қалон аст. Дар бобати омонимшавии калимаҳо зухуроти тасодуфан ба ҳам монанд шудани калимаҳои арабӣ бо вожаҳои тоҷикӣ, диалектизмҳои луғавӣ ва дигар унсурҳои луғавӣ иқтибосӣ бештар ба назар мерасад. Падидаи аз ҳам дур шудани маънои асли ва маҷозӣ, яъне, аз ҳисоби сермаъноӣ ба вучуд омадани омонимҳо ба қайд гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: *калима, мундариҷа, сохтор, забони тоҷикӣ, забони арабӣ, лаҳҷа, гӯйиши, лаҳҷаҳои чанубӣ.*

Аннотация

Наиболее важными в структуре арабских цитат южного диалекта являются слова, относящиеся к более ранним этапам развития таджикского языка. Извлечение этих типов слов из источников их распространения, уточнение их значения и грамматического строя, сопоставление с культурами и научными источниками предков, выявление некоторых изменений в семантике и грамматической форме некоторых из них, которые с течением времени под влиянием законов Это облегчает организацию словаря современного таджикского языка и заполнение пробелов. Поэтому роль арабских слов в образовании однородных слов, т. е. омонимов, велика. В плане омонимии слов наиболее распространенным явлением является совпадение арабских слов с таджикскими словами, лексическими диалектами и другими лексическими элементами цитаты. Наблюдается явление разделения вещественных и переносных значений, то есть возникновение омонимов за счет многозначности.

Ключевые слова: *слово, содержание, структура, таджикский язык, арабский язык, диалект, диалект, южные диалекты.*

Annotation

The most important in the structure of Arabic quotations in the southern dialect are words related to earlier stages of the development of the Tajik language. Extracting these types of words from the sources of their distribution, clarifying their meaning and grammatical structure, comparing them with the cultures and scientific sources of their ancestors, identifying some changes in the semantics and grammatical form of some of them, which over time are influenced by laws. This facilitates the organization of the dictionary of the modern Tajik language and filling in the gaps. Therefore, the role of Arabic words in the formation of homogeneous words, i.e., homonyms, is great. In terms of homonymy of words, the most common occurrence is the coincidence of Arabic words with Tajik words, lexical dialects and other lexical elements of a quotation. There is a phenomenon of separation of real and figurative meanings, that is, the emergence of homonyms due to polysemy.

Keywords: *word, content, structure, Tajik language, Arabic language, dialect, dialect, southern dialects.*

Омонимҳои гурӯҳи махсуси лексикӣ-семантикӣ буда, онҳо дар давраҳои гуногуни инкишофи забон тадриҷан ба вучуд омадаанд. Истилоҳи омонимҳоро профессор Ҳ. Маҷидов «калимаҳои ҳамовоз» номидааст [2]. Зимни шарҳи мафҳуми омонимҳои муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ин қабати луғавии маъноии забонро бо «калимаҳои ҳамовоз» (дар қавсайн) тавзеҳ дода ба он ин гуна таърифро муносиб дидаанд: «Омонимҳои (калимаҳои ҳамовоз) (аз юн. *homog* - ва *опута* - ном)- калимаҳои, ки ба сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ё қаробат доранд» [4, 254].

Дар маҷмӯи роҷеъ ба ин масъала М. Муҳаммадиев, А. Рустамов, Р. Ғаффоров, О. Давлатов, Зеҳнӣ, С. Сабзаев дар мақолаҳои гуногунҳаҷми худ дар робита ба маводи забони адабӣ изҳори андеша намуданд.

Дар шевашиносии тоҷик бошад, Ғ. Ҷӯраев ба мавзӯи калимаҳои омонимӣ ва сермаъно дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [Лексика] фасли алоҳидае ҷудо кардааст [4, 242-250], Ш. Исмоилов [1, 276-286], И. Сулаймонов [5, 35 - 46] ва дигарон то ҷойе таҳқиқоти муфассал анҷом додаанд.

Дар робита ба масъалаи шинохти омонимҳои ва тафовути онҳо аз калимаҳои сермаъно дар ҷанд луғати батабърасидаи муаллифони М. Маҳмудов, Б. Бердиев оид ба лаҳҷаи Бухоро, М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев оид ба луғати шеваи ҷанубӣ [макети ҳарфи «Д»] ва ниҳоят дар шакли мукамал ба ҷоп расидани «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [Маҳмудов, Ҷӯраев, Бердиев,] маълумоти мушаххас дарёфтани мумкин аст [10].

Мутаассифона, масъалаи омонимшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар муҳити як ва ё якҷанд шеваҳои тоҷикӣ ҳанӯз мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Ҳол он ки дар маводи фароҳамомадаи мо даҳҳо вожаҳои арабиасл дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дар зерини таъсири омилҳои гуногун бо калимаҳои забони адабӣ, диалектизмҳои лексикӣ ва унсурҳои луғавии туркӣ-ӯзбекӣ ва русию аврупоӣ муносибати омонимӣ пайдо кардаанд. Масалан, Ғ. Ҷӯраев яке аз омилҳои васеъ паҳн гаштани омонимшавии калимаҳоро дар заминаи ҳодисаҳои фонетикӣ доништа менависад: «Яке аз ин роҳҳо, ки дар шева мавқеи нисбатан барҷастае дорад, заминаи фонетикӣ ба шумор меравад» [4, 242].

Ҷунончи, ақидаи мазкурро ҷонибдорӣ намуда, намунаи зерини омонимшавии калимаҳои арабиаслро бо вожаҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ собит кардан мумкин аст. Вожаи арабиасли **таъна** ба маънои «захми забон, коҳиш, эрод, ришханд» дар натиҷаи ба ҳодисаи афтидан ва ихтисоршавии овозҳои дучор гардидан шакли **тана**-ро гирифта, бо вожаи тоҷикӣ **тана** ба маънои «дона, бех» омоним шудааст: *ҳамсоя барой ҳами ов бисйо тана кард, ҳафа шидъм (Муъм.). Имсол боғмун - да даҳ тана гелосу чордах тана ношпотӣ шинундъм (Ҳич.).* Дар натиҷаи аз калимаи **дурр** (марворид, гавҳар) ихтисорёбии фонемаи **р** ин вожа бо калимаи **дур** (масофа, муқобили наздик) ҳамовозу ҳамгуна шудааст.

Дар ҳолатҳои дигар мушоҳида мекунем, ки калимаҳои арабӣ бо вожаҳои тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ тасодуфан аз ҷиҳати таркиби овозӣ монанд шудаанд: **адо** (итмом, анҷом, тамом шудан) дар лаҳҷаи Ғорон аз гурӯҳи лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон бо вожаи **адо** ба маънои «падар» тасодуфан омоним шудааст. Ҳамчунин, дар заминаи ҳодисаи фонетикӣ монандшавии ҳамсадои ҷарангноки **д** бо ҷуфти бечаранги он **т** калимаи **қайд** (сабт кардан, ба рӯйхат даровардан) бо диалектизми лексикӣ **қайт** (бадқаҳр, бадҳашм, тез) ва ҳар дуи ин вожаҳо дар натиҷаи ба ҳодисаи афзоиши **рӯ** ба **рӯ** шудани калимаи **қай** (партофтан, дилбехузурӣ) шакли **қайтро** гирифта, бо унсурҳои луғавии мазкур омоним шудааст. Вожаи **камол** (бавоярасида, пухтарасида) бо калимаи тоҷикӣ **камол** (номи гиёҳи шифоии бадбӯ) омоним шудааст.

Яъне, зимни омонимшавии калимаҳои арабӣ мо мавҷудияти ду омилро мушоҳида мекунем: а) калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ бе тағйири шакли овозӣ бо калимаҳои умумиточикӣ ва хосси шева тасодуфан омоним шудаанд; б) калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ ба ҳодисаҳои гуногуни фонетикӣ дучор гашта, аз ҷиҳати шакл ба калимаҳои умумиточикӣ ва диалектизмҳои луғавӣ монанд мешаванд.

Калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ дар шакли тайёр нисбат ба якдигар ҳамовозу ҳамгуна гаштаанд: **арз** (*изҳор, баён, гуфтан*), **арз** (*замин, хок*), **арз** (*шикоят, даъво*); **алим** (*дарднок, аламнок, пуразоб*), **алим** (*олим, доно, донишманд*) ва ғ.

Унсурҳои иқтибосии арабӣ дар забони асл хусусияти сермаъноӣ пайдо карда, дар доираи шеваи ҷанубӣ маъноҳои он мустақил гардида, нисбат ба ҳамдигар омоним шудаанд: **иллат** (*ваҷҳ, сабаб, боис*), **иллат** (*бемор; нуқсон, камбудӣ, айб, ҷурм*), **рост** (*баробар, саф, ботартиб*), **рост** (*ҳақ, дуруст*); **ҷабал** 1) *кӯҳсор*; 2) *хароба, вайрона*), **ҷабал** (*чингиламӯй, фатиламӯй, пахмоқ*) ва ғ.

Вожаҳои арабӣ бо калимаҳои умумиточикӣ ҳамгуна шудаанд: **бино** (*иморат, хона*), **бино** (*бинанда*); **латифа** (*мутоиба, аския*), **латифа** (*қиф, асбоби равғанрезӣ*), **латифа** (*асбоби ороиши занон*); **сир** (*асрор*), **сир** (*сирпӣз*); **сика** (*шаклу шамоил, афт*), **сика** (*мазрурӣ*), **сика** (*хира, мумсик*); **арақ** (*оби бадан*), **арақ** (*шароб*); **фарх** (*тафвут*); **фарх** (*тораки сар*); **ҷуфт** (*муқобили тоқ*), **ҷуфт** (*олоти шудгоркунӣ бо барзаговҳо*) ва монанди инҳо.

Иқтибосоти арабӣ бевосита бо калимаҳои хосси лаҳҷа (диалектизмҳои лексикӣ) дар муносибати омонимӣ қарор гирифтаанд: **ама** (*амма*) (*хоҳари модар*), **ама** (*ҳама*); **давр** (*доира, давра*), **давр** (*хонаи истиқоматии 3-4 сутундор*), **дала** (*далла*), (*миёнарав, хабаркаш, мунофиқ*), **дала** (*қашқалдоқ*), **дама** (*дамма*) (*сарбанд, дарғот*), **дама** (*гирдбод, шамоли хунук*), **дама** (*сарпуши зарф*); **доғ** (*тамға, нишона*), **доғ** (*хоҳиш, рағбат, майл*), **доғ** (*асари захму ҷароҳат*), **доғ** (*ҷабр, азоб, ситам*) ва ғ.

Вожаҳои арабӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо калимаҳои иқтибосии дигар забонҳо, масалан, бо калимаҳои русӣ омоним шудаанд: **алиф** (*ҳарфи аввали алифбои арабӣ*), **алиф** (*равғани маҳсус барои рангу бор*), **касир** (*зиёд, фаровон*), **касир** (*ҳазинадор*) ва ғ.

Калимаҳои омонимии исм. Омонимҳои гурӯҳи исм нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ аз ҷиҳати шумора афзалият доранд. Онҳо аз ҷиҳати морфологӣ бештар сода мебошанд. Таркиби ҷунин омонимҳо гуногун буда, зухуроти омонимшавии вожаҳои арабӣ бо арабӣ, калимаҳои арабӣ бо вожаҳои умумиточикӣ, калимаҳои арабӣ ва диалектизмҳои лексикӣ ва калимаҳои арабӣ бо русӣ бештар ба мушоҳида мерасад. Азбаски таркиби омонимҳоро дар боло аз назар гузаронида будем, бо мақсади такрор наёфтани фикр бо овардани ҷанд далел иқтифо мекунем: **давра** (*замон*), **давра** (*маърака; муайян кардани синни майит*), **давра** (*доира, ҳар чизи гарданшакл*); **дам** (*хун*), **дам** (*нафас*), **дам** (*қисми тезии асбобҳои бурранда*), **дам** (*қураи оҳангарон*), **дам** (*назд, паҳлу*); **даф** (*дойра*), **даф** (*дафъа, маротиба*), **даф** (*рондан, пеш кардан*), **арақ** (*оби бадан*), **арақ** (*шароб*); **қир** (*аспи мушкин, аспӣ сиёҳ*), **қир** (*баландӣ, теппа*), **қир** (*маҳв, несту нобуд*); **маскан** (*маъво, манзил, ҷой*), **маскан** (*маска*); **мол** (*чорво, ҳайвоноти хонагӣ*), **мол** (*матӯ, газвор, чизу чора*), **мълк** (*мамлакат*), **мълк** (*мол, дорой, чизу чора, хонаю дар*), **мълк** (*гирд, лаб*;

зеҳ, марза), **мълк** (милки чаши); **нор** (оташи дӯзах), **нор** (шутури сурхмӯй), **нор** (наҳорӣ) ва ғ. Намунаи мисолҳо аз нутқи лаҳҷавӣ: *Пештаре давраи калхоси дига бӯд* (Муъ.). *Чойхона - да шиштем, аҷаб даврае шид* (Дб.). *Мърдара давра каан шасту ҳаши (т) - да бӯдай* (Шк.). *Буйи дам ай кичо мийойа?* (Кх.). *Ай роҳ гаштана бефара шӯдъм, иқа дам бӯгирум* (Канг.). *Дами гармӯт овардъм, иқа бӯхъ* (Зир). *Кор нашид, дам вайрун шид, оҳана нокуфта мунд* (Қ.). *Бо дастъша набъри, дамъши бисйор тезай* (Муъ.). *У йаке дами дар - да галтид* (Дор). *Подшо йак қири аҷойиб дошт, қир - ша бадар мкъна* (Муъ.). *Бача умед сари гури бой, даҳани манора қир рехт* (Лаг). *Да йа сараки қир ду хунаҳакай* (Ёз). *Ҳоли майдун - да бӯро, қир - та мероръм* (Хов). *Бай моло - ра оғъл рост каем* (Хов). *Дъ райи дига бай ҳккмата моли бисйо(р) бӯрдем* (Шк., Қ.) ва монанди инҳо.

Калимаҳои омонимии сифат. Дар зухури калимаҳои омонимии сифат ҳамгуншавии вожаҳои арабӣ бо арабӣ ва арабию умумиточикӣ ва лаҳҷавӣ ба мушоҳида мерасад: **соф** (шаффоф, безубор), **соф** (бекина, безараз): *Ови Хингов софай ай дига овода* (Хов.). *Дили мън софай ай дъми гап намегардъм* (Кд., Нр., Хм., Шм.); **қадид** (нав, навоар), **қадид** (извогар, дурузгӯй). *Одами ҳккмата қадид мегуфтан, мора ба тӯра* (Мс.). *Қати у дига гап назан, ки қадидай дарав хавара бӯрда мерасона* (Хг.); **ахс** (акс), **ахс** (наҳс), **ахс** (йаграв, гапногир, гарданишах): *Ахси пала ба шурбо мезана* (Хов.). *Ҳами ахс умед-ъ хуна алов гърғфт* (Кг.). *И йа ахсе-ҳай, ки ба тезӣ намерава* (Каҳ.); **алим** (дарнок, аламок), **алим** (азали, қадимӣ): *Дъ сол шид, ки азоби алим дора* (Қ.). *Панҷ бийори мъна ҳами къшитаест, мън-а бӯте-да қастии алим - а бӯгирум* (Ҳич.); **қат** (хам), **қат** (қахт, ноёб, ҳарис): *Қат задан тӯхми дӯхтарой хуба* (Шк.) *Симо-ра ки қат кааст?* (Чк.).

Калимаҳои омонимии омехта. Дар баробари ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани чузъҳои маъноии калимаҳои омонимӣ (масалан, дар доираи исм, сифат) зухуроти ба ду ва зиёда ҳиссаҳои нутқ мансуб будани калимаҳои омонимӣ низ ба назар мерасад. Калимаҳои омонимии ин гурӯҳро вобаста ба таркибашон ин зайл гурӯҳбандӣ мекунем: а) калимаҳои омонимии сифат+исм: **болиғ** (камол, бавоярасида), **болиғ** (шохи дарунҳолии гов, ки дар он шароб менӯшанд): *Писарой почо болиғ шидан* (Хов). *Пештаре болиғ қати шароб менушидан* (Кх); **дала** (миёнарав, хабаркаш), **дала** (кашқалдоқ): *Шариф амиқа даллаест, ки йа каса ба дига кас ҷанг меандоза* (Дл.). *Ҳами сол се дала задъм* (Лахи): **соқ** (сиҳат, тандуруст), **соқ** (як қисми пой аз зону то бучулак): *Соқу саломат ҳастӣ, ҳамсойа* (Кх.). *То соқи пой сийаҳ шидай, касалъши вазминай* (Кх.). **фақер//фақир** (бечора, мискин), **фақир** (сатил): *Ҳоли йагун фақир-а намеювӣ, ҳама милиянир шидан* (Луг.). *Йа фақир-а пӯр каан, хӯрдан* (Шм.); **оқила** (доно, фарзона, зан ё духтари доно), **оқила** (роҳ ё пайроҳаи душворгузар); **солим** (сиҳат, тандуруст), **солим** (мукофот, тухфае, ки ба ғолибони бузқашӣ, гуштингирӣ дода мешавад) ва амсоли инҳо; б) калимаҳои омонимии қолиби феъл + исм: **аср** (асир кардан, банд кардан), **аср** (фишурдан, фишор овардан), **аср** (қарн, сада; давр, аҳд); **арз** (изҳор кардан, гуфтан), **арз** (шикоят); **қайт // қайд** (партофтан, оқидан), **қайд // қайт** (собит кардан), **қайт // қайд** (бадқаҳр, бадҷаҳл); **даф** (рондан, пеш кардан), **даф** (дойра) ва ғ; в) калимаҳои омонимии қолаби сифат + зарф: **чалд // чалт** (чоҳил, бадҷаҳл), **чалд // чалт** (дарҳол, фавран): *Бисйо одами чалдай ҳатийот бӯша* (Хов). *Мардъм чалд омадан* (Бдх.) ва ҳоказо; г) Калимаҳои омонимии қолаби зарф + исм: **мъдум** (мудом, ҳмеша, доимо), **мъдъм** (лонаи хирс): *Мъна мъдум ҳамита бекорим мефора* (Дор., Хов., Ток.). *Хӯрс да мъдумъши набӯд* (Ҳич., Яр.); **дур** (муқобили наздик, масофа), **дур** (дур, гавҳар, марворид) ва ғайра.

3) Калимаҳои арабӣ дар натиҷаи ба ҳодисаҳои ташбеҳу монандкунӣ, маҷоз ва кӯчиши маъно дучор омадан дар ҳолатҳои зерин хусусияти сермаъноӣ пайдо кардаанд: а) дар забони асл; б) дар забони адабии тоҷик; в) дар забони адабии ҳозираи тоҷик; г) дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ки ин ҷиҳат барои ба дараҷаи диалектизмҳои лексикӣ баробар шудани калимаҳои арабӣ мусоидат кардааст.

4) Вожаҳои арабиасл дар натиҷаи пайдо кардани худуди васеи интишор дар марҳилаҳои гуногуни таҳаввули забони адабии тоҷик ва шеваҳои он дар робита бо

муносибати шаклию овозӣ пайдо кардан бо калимаҳои арабиасл, вожаҳои умумиточикӣ, диалектизмҳои луғавӣ ва унсурҳои луғавии иқтибосии дигар ҳамовозу ҳамгун (омоним) мешаванд.

Як омили муҳимми омонимшавии калимаҳои арабӣ аз ҳисоби дур рафтани яке аз маъноҳои калимаҳои полисемӣ ба вуқӯъ омадааст. Ҳамин тавр, омонимҳо чун дигар категорияҳои лексикологӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ қабати мустақили калимаҳоро ташкил медиҳад. Онҳо дар марҳилаҳои гуногуни зиндагии одамон ҷиҳати таъмини муоширати онҳо ворид гашта, барои пуробу ранг ва ғанӣ гардидани лексикаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мусоидат кардаанд.

Адабиёт:

1. Исмоилов Ш Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт. – Душанбе, 2018. – 334 с.
2. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
3. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 267 с.
4. Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.
5. Сулаймонов И. Хусусиятҳои оморфемавӣ ва синоморфемави пасванди -ак (-акак) дар лаҳҷаҳои кӯхистони Ҳисор // Сухани сабз. – Душанбе, 2003. – С.35-46.
6. Бобомуродов Ш., Мухторов З Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2016. – 428 с.
7. Қосимӣ М., Мирбобоев А., Маҳмудов М., Карамшоев Д., Маҳадов М. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯйишҳои эронии Тоҷикистон. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1997. – 270 с.
8. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтараси лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
9. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1997. – 288 с.
10. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2012. – 946 с.
11. Маҳмудов М., Бердиев Б., Ҷӯраев Ф. Фарҳанги шеваҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2014. – 780 с.
12. Муҳаммад Ф. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 2. – Душанбе: Адаб, 1988. – 416 с.
13. Муҳаммадиев М. Луғати мухтасари лаҳҷаи синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1975. – 245 с.
14. Назарзода С. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти ҷамъиятӣ. – Душанбе, 1992. – 120 с.
15. Рауфов Ҳ. С. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» - ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. – Душанбе: Дониш, 1973. – 191 с.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с. Ҷ. 2. – 1904 с.
17. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. (Зери назари С. Назарзода). – Душанбе, 2008. Ҷ. 1. – 949 с. Ҷ. 2. – 944 с.
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М., 1969. – 951 с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – М., 1969. – 952 с.

САҲМИ
А.Л. ХРОМОВ ДАР ПАЖҶУҶИШИ
ТОПОНИМИКАИ ХУДУДИ
КҶҶХИСТОНИ МАСҶОҶ

ВКЛАД
А.Л. ХРОМОВ
В ИЗУЧЕНИИ ТОПОНИМИИ
ГОРНЫЙ КРАЙ МАСЧИ

CONTRIBUTION
A.L. KHROMOV
IN THE STUDY OF TOPONYMY
MOUNTAIN REGION MASCHI

*Одинаев Абдуманнон Иброҳимович,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии
ДДОТ ба номи Садриддин Айни*

*Одинаев Абдуманнон Ибраҳимовича,
к.ф.н., старший преподаватель
кафедры теории и практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айна*

*Odinaev Abdumannon Ibrahimovich,
С.Р., Senior Lecturer at the Department of
Theory of Linguistics, TSPI
named after Sadriiddin Aini*

Аннотатсия

А.Л.Хромов аз чумлаи мутахассисони соҳаи ономастика мебошад, ки доир ба номвожаҳои ҷуғрофии Тоҷикистон, махсусан, сарғаҳи Зарафшон, ки Кӯҳистони Масҷоҳ ҷузъи таркибии он мебошад, мақолоти бисёре ро таълиф намудааст. Дар мақола саҳми ин забоншинос дар тадқиқи топонимикаи ҳудуди Кӯҳистони Масҷоҳ нишон дода шуда, муаллиф дар заминаи пажӯҳишҳои А.Л. Хромов саҳми ӯро нишон додааст. Таъкид шудааст, ки дар тадқиқоти ин забоншинос омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии ин минтақа аз мавқеи муҳим бархӯрдор буда, дар рисолаҳо ва мақолаҳои ҷудоғонааш чандин топониму микротопонимҳои тоҷикӣ ва суғдиро аз ҷиҳати сохтору маъно мавриди тадқиқ қарор додааст.

Калидвожаҳо: *топоним, микротопоним, Кӯҳистони Масҷоҳ, забони суғдӣ, тадқиқот, А.Л.Хромов*

Аннотация

А. Л. Хромов - один из специалистов в области ономастики, написавший много статей о географических названиях Таджикистана, в частности, о долине Зеравшан, неотъемлемой частью которой являются Горная - Матча. В статье показан вклад этого лингвиста в изучение топонимии Горно - Матчинского района, а автор вносит свой вклад на основе исследований А.Л. Хромова. Отмечено, что изучение географических названий этого региона сыграло важную роль в исследованиях этого лингвиста, и в своих трактатах и отдельных статьях он исследовал ряд таджикских и согдийских топонимов и микротопонимов с точки зрения структуры и значения.

Ключевые слова: *топоним, микротопоним, Горно-Матчинский район, согдийский язык, исследования, А.Л. Хромов.*

Annotation

A. L. Khromov is one of the experts in the field of onomastics, who wrote many articles about the geographical names of Tajikistan, in particular, about the Zeravshan valley, an integral part of which is Gornaya - Matcha. The article shows the contribution of this linguist to the study of the toponymy of the Gorno-Matchinsky district, and the author makes his contribution based on the research of A.L. Khromov. It is noted that the study of the geographical names of this region played an important role in the research of this linguist, and in his treatises and separate articles he studied a number of Tajik and Sogdian toponyms and microtoponyms in terms of structure and meaning.

Keywords: *toponym, microtoponym, Gorno-Matchinsky district, Sogdian language, research, A.L. Khromov.*

Дар нимаи дуҷуми қарни гузашта, баробари масоили дигари мубрам дар забоншиносии тоҷик омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофии ҳудуди Тоҷикистон диққати олимони русро ба худ ҷалб намуд. Тадқиқоти нахустине, ки сирфан мавзуи ономастикаи Тоҷикистонро мавриди баррасӣ қарор дода, ба рушди ояндаи ин бахши забоншиносии тоҷик заминаи густариш фароҳам овард, мақолаи шарқшиноси машҳур А.З. Розенфелд «Название «Лангар» в топонимике Таджикистана» буд. Ин мақола дар охири солҳои 40-уми асри мозӣ мунташир гардида, минбаъд арсаи ҷаҳонишиносии илмию тадқиқотии олим густариш ёфт ва дар баробари пажӯҳиши шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, инчунин, таҳлили лингвистии номҳои ҷуғрофии қисмати ҷанубии Тоҷикистон ва дигар масъалаҳои ономастикаи тоҷикро фаро гирифт.

Баъди солҳои шастум забоншиносии машҳур, профессор А.Л. Хромов ба ин масъала мароқ зоҳир намуда, дар ин замина асару мақолаҳои арзишманд таълиф кард ва дар онҳо топониму микротопонимҳои манотиқи мухталиф, баҳусус, сарғаҳи Зарафшонро, ки Кӯҳистони Масҷох як ҷузъи таркибии он маҳсуб меёбад, ба маърази ташреҳу баррасӣ кашида, оид ба сайри таърихӣ баъзеи онҳо андешаҳои судманди хешро иброз сохт.

Ҷаҳонишиносии А.Л. Хромов асосан аз омӯзишу баррасии ғӯишҳои забони тоҷикӣ, дақиқан шеваи мардуми Масҷох оғоз гардида, ин олим тавоно бо таълифи китоби «Говоры таджиков Матчинского район» (1962) худро ҳамчун забоншиносии дақиқкор ва оғох аз вижаҳои диалектҳо муаррифӣ намуд. Дар ҷанге аз мақолаҳои худ ишора менамояд, ки замони барои ҷамъоварии маводи фактологӣ ба ин минтақа сафар намудан (1956, 1957), дар баробари аносири луғавӣ ғӯишӣ, номвожаҳои ҷуғрофиро низ ҷамъоварӣ кардааст [2]. Дар охири китобе, ки ба лаҳҷаи Масҷох бахшидааст, як гурӯҳ топониму микротопонимҳои ин мавзёро овардааст. Ҳарчанд аз таҳлилу баррасии онҳо худдорӣ намуда бошад ҳам, вале дарк намудан душвор нест, ки ин забоншинос аз нахустин қадамҳои ҷаҳонишиносии лингвистии худ ба ҷойномҳо ва таъриху омӯзиши онҳо тавачҷӯҳи маҳсус доштааст, ки тадқиқотҳои дар солҳои баъдӣ анҷомдодаи ӯ ин гуфтаҳо собит месозанд. Дар ҷаҳонишиносии А.Л. Хромов шуруъ аз ҳамин асар омӯзиши топониму микротопонимҳои ҳудуди Кӯҳистони Масҷох оғоз гардидааст. Дар мақолаи «К вопросу о топонимике Матчи», ки бевосита ба пажӯҳиши номвожаҳои ҷуғрофии ҳудуди ноҳияи Кӯҳистони Масҷох бахшида шудааст, муаллиф қайд мекунад, ки низомии топонимияи ин минтақаро асосан ҷойномҳои суғдӣ (яғнобӣ) ва тоҷикӣ ташкил мекунанд. А.Л. Хромов дар ин навиштаи худ зимни баррасии топонимҳои тоҷикӣ асосан оид ба формантҳо ва термин – индикаторҳои мухталиф маълумоти мухтасарро зикр намуда, мисолҳо меоварад. Дар бахши номвожаҳои суғдӣ низ бо нишон додани формант ва овардани мисолҳо иктифо менамояд.

Забоншиносии мазкур дар мақолаи «Некоторые проблемы топонимического исследования Таджикистана» [3], ки дар нигоҳи аввал доир ба ҷанг муаммои омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии Тоҷикистон баҳс мекунад, аммо дар асл фақат омӯзишу баррасии топониму микротопонимҳои ҳудуди Кӯҳистони Масҷохро фарогир аст, доир ба ҷойноми Тамшин андешаронӣ намуда, навиштаи Абдурахмони Мустаҷирро, ки микротопоними мазкурро баргирифта аз забони узбекӣ медонад, иқтибос менамояд. Доир ба маънии ин микротопоним, ки дар «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл»-и Абдурахмони Мустаҷир сабт гардидааст, андешаронӣ намуда, А.Л. Хромов зикр мекунад, ки дар асл ин номвожа баромади суғдӣ дошта, ба забони узбекӣ ягон иртибот надорад. Дар воқеъ, омӯзиши низомии топонимикаи Сарғаҳи Зарафшон, хосса Кӯҳистони Масҷох, нишон медиҳад, ки номвожаҳои туркиасл дар ин минтақа қариб ба назар намерасанд ва аксари топониму микротопонимҳо асосан аз забонҳои суғдӣву тоҷикӣ ва дигар забонҳои эронӣ сарчашма мегиранд.

Зикри ин нукта муҳим аст, ки Абдурахмони Мустаҷир доир ба ҷандин номвожаи ҷуғрофӣ дар асоси ривоятҳо ва гуфтаи сокинони ин минтақа изҳори андеша менамояд, ки мутаассифона, дар аксар маврид ташреҳи ӯ бар хилофи меъёрҳои илмӣ мебошанд.

Дар ин мақола доир ба топоними Падрох низ андешаронӣ намуда, зикр менамояд, ки зимни сафар ба ин минтақа аз нафаре чӣ маънӣ доштани ин ҷойном пурсида шуд. Ҳамсухбати ман чунин ривоят намуд, ки дар замонҳои қадим хонаводае дар ин макон зиндагӣ мекард ва писари айёше дошт, ки падар ӯро оқ намудаву аз хона ронд ва то кунун ин ҷойро «Падрох», яъне, «оқи падар» мегӯянд. Аммо дар асл, - зикр менамояд ӯ, - Падрох вожаи суғдӣ буда, маънои он «марғзор, чаманистон» мебошад [3]. Сабаби асосии ба вучуд омадани ривоятҳои афсонамонанд доир ба ваҷҳи тасмийи номвожаҳои ҷуғрофии ин минтақа аз забони суғдӣ ё забонҳои дигари шарқиронӣ маншаъ гирифтани онҳо мебошад. Зеро вақте мардум дар бораи этимологияи он маълумот надоранд ва маъниву сабаби чунин ном гирифтани онро намедонанд, даст ба бофтани ҳаргуна ривоятҳои беасос мезананд. Дар ҳақиқат, воқеа мо аз мардуми маҳал чӣ маънӣ доштани ҷойномҳоро пурсон шавем, ҳатман ҳар кадоме як ривоятро бароямон бозгӯ менамоянд, ки ин наметавонад асоси илмӣ барои ташреҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ бошад.

Зикр намудан бамаврид аст, ки А.Л. Хромов донандаи хуби забонҳои матрук, аз ҷумла, забони суғдӣ буд ва сарғаҳи Зарафшон, ки бо эътирофи аҳли тадқиқ замоне қаламрави ин забон махсуб мешуд, диққати олимро нисбат ба ҷойҳои дигар бештар ба худ ҷалб намуд. Тасаллут бар забони суғдӣ барои олим имкон дод, то номвожаҳои ҷуғрофии суғдиасоси сарғаҳи Зарафшонро мавриди пажӯҳиш қарор дода, оид ба маънии онҳо андешаи худро баён намояд.

Асару мақолаҳои ба номшиносӣ бахшидашудаи А.Л. Хромов асосан перомуни номвожаҳои ҷуғрофии ҳудуди ноҳияҳои Кӯҳистони Масҷох ва дараи Яғноб баҳс намуда, дар мавридҳои зарурӣ онҳоро бо топониму микротопонимҳои манотиқи дигар муқоиса намудааст. То ҷое, ки ба мо маълум гардид, оид ба номвожаҳои ҷуғрофии ҳудуди Панҷкент фақат як мақола – «Номвожаҳои суғдии диёри Рӯдакӣ» (Согдийская топонимия родины Рудаки)-и [10] олими мазкур таҳсис дода шудаасту бас.

Профессор А.Л. Хромов, ки забони суғдиро дар ҳадди зарурӣ медонист, ин забондонӣ барояш имконият фароҳам овард, то чанде аз топониму микротопонимҳои суғдиро омӯзишу баррасӣ ва шарҳу маънидод намояд. Аз ҷумла, дар мақолаи «Еще раз о согдийском топоформанти –уβ» [4] доир ба анҷомаи номсози суғдии –уβ баёни фикр намуда, номвожаҳои ҷуғрофии Роғиф, Худғиф, Гуткиф ва Чорифро мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки ин мавзӯҳо низ дар ҳудуди ноҳияи Кӯҳистони Масҷох буда, бори дигар таваҷҷуҳи махсус доштани олимро ба ин минтақа нишон медиҳанд.

Тазаккур бояд дод, ки ҷузъи «-иф» дар таркиби як қатор топониму микротопонимҳои водии Зарафшон, минҷумла, Кӯҳистони Масҷох топоформанти номвожасоз буда, муҳаққиқон онро шакли каме тағйирёфтаи суффикси суғдии **-ив** ба суффикси шакли чамъи забони форсии миёна **iv**, **iw**, ки дар забони форсии қадим дар шакли **aivis** дида мешавад, шабоҳат додаанд. Доираи истифодаи ин топоформант бисе густурда буда, натавонанд дар қаламрави водии Зарафшон, балки дар манотиқи дигар, аз ҷумла, дар таркиби як гурӯҳ топониму микротопонимҳои ҳудуди Бадахшон низ мавҷудияти онро муҳаққиқони соҳаи ономастика ба мушоҳида гирифтаанд. Ҳудуди васеи густариши ин топоформант нишон медиҳад, ки он аз замонҳои қадим сарчашма гирифта, барои як гурӯҳ забонҳои эронӣ муштарак мебошад.

Зикр намудан бамаврид аст, ки забоншиноси мазкур оид ба маънии номвожаи Масҷох низ тадқиқот анҷом дода, андешаҳои худро дар мақолаи «Муаммои Масҷох» [11, 138] оид ба ин топоним чамъбаст намуда, таъкид мекунад, ки куҳантарин сарчашмае, ки ин ном дар он ба назар мерасад, китоби таърихнигори арабзабон Ибни Ҳавқал мебошад. Ҷоиз ба қайд аст, ки оид ба топоними Масҷох мақолаҳои мутааддид ба нашр расида бошад ҳам, то кунун маънии аслии он номакшӯф боқӣ мондааст. Профессор А.Л. Хромов низ ягон маънии аниқу дақиқро пешниҳод накарда, дар аксар маврид гурез мекунад, ки ин аз эҳтиёткории муҳаққиқ шаҳодат медиҳад.

Мустаҳриқи шинохта А.Л. Хромов умри пурбаракоти хешро сарфи омӯзиши ономастикаи тоҷик намуд. Асари арзишманду пурмуҳтавои ин забоншиноси варзида

«Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана» [7] дар бахши омӯзиши топонимияи Тоҷикистон марҳилаи навро асос гузошт, ки, бешак, барои дар оянда таълиф кардани асарҳои илмӣ оид ба ин соҳа чун сарчашмаи пурбаҳо хидмат намуд. Муаллиф дар ин рисолаи худ роҷеъ ба топониму микротопонимҳои яке аз мавзӯҳои қадимтарини тоҷикнишин – Ягнобу болооби Зарафшон ибрози ақида намуда, доир ба қабатҳои забонии онҳо хулосаҳои амиқи илмӣ баровардааст.

Профессор А.Л. Хромов топонимҳои ягнобуи тоҷикии сарғаҳи Зарафшонро дар очерки мазкур дар асоси қолабҳои топонимсозии забонҳои хиндуаврупоӣ, дар мадди аввал, забонҳои славянӣ ба чор гурӯҳ ё тип тақсим мекунад:

1) топонимҳои сода, ки бе ягон ҷузъҳои калимасоз ва калиматағйирдиҳанда шакл гирифтаанд: Марғ, Ғӯш, Дор;

2) топонимҳое, ки дар натиҷаи васлшавии калимаҳо сохта шудаанд. Бо ибораи дигар, ин қабил топонимҳо топонимҳои мураккаб мебошанд: Фарзой (<фар+зой), Хонзой (<хон+зой), Тағобхона (<тағоб+хона);

3) топонимҳо-ибораҳо: Ғ`оути хок, Кабуд хок, Кимер санк, Н`оу хок;

4) топонимҳое, ки аз асос ва топоформант таркиб ёфтаанд: Искодарак, Фарсара, Пичикпада [7, 12-14].

Дар умум, профессор А.Л. Хромов аз нахустин қадамҳои фаъолияти забоншиносии худ ба омӯзиш ва сарнавишти номвожаҳои ҷуғрофӣ таваҷҷуҳи махсус дошта, дар баррасии ин қисмати забоншиносии тоҷик беш аз сӣ мақолаву асари илмӣ ба нашр расонидааст, ки қисме аз онҳо бевосита ба таҳлил ва омӯзиши топониму микротопонимҳои ҳудуди ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳ ва умуман, сарағҳи Зарафшон бахшида шудаанд. Асарҳои ба тадқиқу пажӯҳиши топониму микротопонимҳо бахшидаи ӯ дар ономастикаи тоҷик аз мақоми махсус бархурдор буда, барои тадқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ минтақаи мазкур роҳро боз намудаанд ва ҳамчун заминаи асосӣ баҳри густариши ин бахши забоншиносӣ шароит фароҳам овардаанд.

Бо дараназардошти пажӯҳишҳои дар ин замина ба сомон расонидаи профессор А.Л. Хромов метавон зикр намуд, ки мавсуф нахустин муҳаққиқе мебошад, ки як даста топониму микротопонимҳои ҳудуди ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳро аз нуқтаи назари забоншиносӣ ва таъриҳӣ мавриди омӯзишу баррасӣ қарор дода, доир ба маънии луғавӣ ва сохтори онҳо андешаҳои судманди ҳудро баён намудааст. Огоҳии комил аз забонҳои матруки гурӯҳи эронӣ, махсусан суғдӣ, ба муҳаққиқ имкон додааст, ки доир ба сайри таъриҳӣ ва мавқеи чанде аз номвожаҳои ҷуғрофӣ тадқиқоти мондагорро ба субут расонад.

Хулоса, А.Л. Хромов ҳамчун муҳаққиқи хуби соҳаи топонимика, дар бунёдгузори омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳудуди ноҳияи Кӯҳистони Масчоҳ саҳми босазо гузошта, дар мақолаҳои алоҳидаи худ чанде аз ҷойномҳои ин минтақаи таъриҳиро аз ҷиҳати баромади забонӣ, ифодаи маъно ва сохтор мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додааст. Зикри ин нуқта ба назар муҳим аст, ки бозкушоии маънии ҳатто як номвожаи ҷуғрофӣ кори муҳиму мондагори буда, барои равшан намудани саҳифаҳои таъриҳи мардуми он маҳал ва забони бошандагони он ёрии амалӣ мерасонад.

Адабиёт:

1. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. – Душанбе, 1962. – 213 с.
2. Хромов А. Л. К вопросу о топонимике Матчи // Известия АН Тадж. ССР. ООН, вып 1 (32), 1963. – С.76-82.
3. Хромов А. Л. Некоторые проблемы топонимического исследования Таджикистана // Чордах мақола. Мурратиб ва муаллифони сарсухан Усмон Сулпаймонӣ, Сулаймони Усмон. – Душанбе: Шучоён, 2010. – С.39-54.
4. Хромов А. Л. Еще раз о согдийском топоформанте –уβ // Известия АН Тадж. ССР. ООН, вып 3 (32), 1968. – С.85-87.
5. Хромов А. Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана // Топонимика Востока: Исследования и материалы. – Москва: Наука, 1969. – С.87-99.

6. Хромов А. Л. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана: автореф... дис. док. наук. филол. – Душанбе, 1970. – 63 с.
7. Хромов А. Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 88 с.
8. Хромов А. Л. Ягнобские архаизмы в топонимических названиях // Иранское языкознание. История, Этимология, типология (К 75-летию проф. В.И.Абаев). – Москва: Наук, 1976. – С.160-167.
9. Хромов А. Л. Таджикская микротопонимия долина верхнего Зеравшана и Ягноба // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С.58-62.
10. Хромов А. Л. Согдийская топонимия родины Рудаки // Ёдбуди устод Рӯдакӣ (тартибдиҳанда А. Афсаҳзод). – Душанбе: Дониш, 1978. – С.27-31.
11. Хромов А. Л. Чордаҳ мақола. Мурратиб ва муаллифони сарсухан Усмон Сулаймонӣ, Сулаймони Усмон. – Душанбе: Шучоӣён, 2010. – 173 с.

УДК 809.155.0-3 (575.3)

НОМҲОИ
АСЛИИ
ТОЧИКӢ*Холназаров Рухулло Мухаммадович,
н.и.ф., м.к. кафедраи назария ва амалияи
забониносии ДДОТ ба номи С. Айни.*ИСКОННЫЕ
ТАДЖИКСКИЕ
ИММЕНА*Холназаров Рухулло Мухаммадович,
к.ф.н., с.п. кафедры теории и практики
языкознания ТГПУ им. С. Айни.*PRIMARY
TAJIK
NAMES*Kholnazarov Ruhullo Muhammadovich,
Senior teache Of the Chair of Theory and
Practice of Linguistics, TSPU nam. af. S. Ayni.*

Аннотатсия

Дар мақола номҳои аслии тоҷикӣ, ки ба давраи бостон мансубанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Номҳои мазкур, асосан аз нигоҳи решашиносӣ (этимология) баррасӣ гардидаанд. Зеро маҳз соҳаи решашиносӣ қодир аст, ки умқи ва сайри таърихӣ, соҳти аввалия ва иртиботи маънавии калимаву вожаҳоро, хусусан, номҳои ашхосро таҳлилу таҳқиқ намояд. Номҳои давраи бостон дар лаҳҷаи мардуми ноҳияи Лахш як ҷузъи ғабولى антропонимҳоро дар бар гирифтаанд ва номи қаҳрамонҳои асотиру афсонавӣ ва шахсиятҳои таърихӣ ин давраро инъикос намудаанд.

Калидвожаҳо: *антропонимия, забони форсии бостон, забони авестӣ, этимология, ориёӣ, реша, пасванд, пешванд, асос, лаҳҷа, фонетика.*

Аннотация

В статье рассматриваются исходные таджикские имена, относящихся к древнему периоду, которые, в основном, подвергаются этимологическому исследованию, ибо именно изучение происхождения, исторического развития, первичной формы и семантических взаимосвязей слов, особенно личных имен, является объектом изучения этимологии. Личные имена древнего периода в говоре жителей Ляхшского района составляют активную часть антропонимии и отражают древний пласт имён мифических, мифологических и исторических личностей.

Ключевые слова: *антропонимика, древнеперсидский язык, авестийский язык, этимология, арийский, корень, суффикс, префикс, основа, говор, фонетика.*

ORIGINAL TAJIK NAMES

This article is deal with the researching of the original Tajik names belonging to the ancient period, which are mainly subject to etymological research, because it is the study of the origin, historical development, primary forms and semantic relationships of words, especially personal names, that is the object of the study of etymology. Personal names of the ancient period in the dialect of the inhabitants of the Lakhshskiy district form an active part of anthroponomy and reflect the ancient layer of names of mythical, mythological and historical figures.

Keywords: *anthroponymy, ancient Persian language, Avestan language, etymology, Aryan, root, suffix, prefix, base, dialect, phonetics.*

Номҳои аслии тоҷикӣ дар заминаи забони мазкур пайдо шудаанд. Баромади бештари номҳои асли ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ - ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ алоқаманд мебошад.

Чи тавре ки аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, миллати тоҷик аз наҷоди ориёӣ ба шумор меравад ва «...дар сарзамини ориёӣҳои шарқӣ - Ориёно (Осиёи Миёна ва Афғонистони кунунӣ, ҳамчунин шарқи Эрони имрӯза) мардумони шарқии ориёӣ низ

дар даврони модҳо ва Ҳахоманишиён ҳамонро худро ба номи наҷоди ориёӣ ёд мекарданд. Бинобар бозёфтҳои солҳои охир аз Афғонистон, дар як сангинаи бохтарӣ забони ин матн «арйа», яъне, ориёӣ гуфта шудааст. Ин далели таърихӣ собити он аст, ки гузаштагон тоҷикон - мардуми бохтарӣ, забони худро ориёӣ меномиданд» [14, 31-32].

Дар китоби «Забони миллат-ҳастии миллат» (2016) оварда шудааст, ки «Номи **арйа**, **арйана** ҳамчун истилоҳи этникӣ дар таркиби номҳои ашхос ва номҳои ҷуғрофии сарзаминҳои таърихӣ ва ё ватани мардумони ориёӣ ҳам дар «Авесто», ҳам дар осори замони Ҳахоманишиён, ҳам дар манобеи юнонӣ ва исломӣ қорбурди фаровон дорад, ки ин ҳам далели мансубияти ин ашхос ва ҷойҳо ба наҷоди ориёӣ» [14, 32].

Азбаски номҳои ашхос бисёр далелҳои таърихро, ба мисли «номи наҷоди ориёӣ - **арйа** дар таркиби номҳои хосси ориёӣ дар осори таърихнависони юнонию румӣ зиёд ба қор рафтааст, ки он далели шинохти номи ин наҷод дар он даврон дар миёни дигар мардумон мебошад: Ариабигнес, Ариамнес, Ариападҳес, Ариантас, Арибарзанес, Арибазос, Ариамазес, Ариарамнес, Арифарнес, Ариаменес ва ғ.» [14, 32], маҳфуз мебаранд, яке аз сарчашмаҳои муҳими боэтимод маҳсуб мешаванд.

Таҳқиқи қиёсии забон, оӣин, урфу одат, дину мазҳаби қадимии эронӣён ҳамгунӣ ва ягонагии онҳоро собит менамояд. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳо гувоҳи он аст, ки забонҳои эронӣ дар ибтидо ҳам, аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то ҷӣ андоза умумият доштаанд. Забонҳои дунё, хусусан, забонҳои эронӣ ҳамеша дар як ҳолат намондаанд. Тағйироте, ки дар забонҳои эронӣ муддати зиёда аз ҳазор соли инкишофи онҳо, хусусан, дар қисмати фонетика, лексика ва грамматика рух додааст, бо бисёр омилу рӯйдодҳои таърихӣ фарҳангӣ шарҳ дода мешавад. Аз ин лиҳоз, забонҳои қавмҳои эронӣ дар асоси ҳамин гуна тағйирот ба се марҳилаи тақомул - давраи бостон (қадим), миёна ва нав ҷудо шудаанд.

1. Давраи забонҳои эронии бостон (аз замони ҷудошавии забонҳои эронӣ аз «умумияти забонҳои ориёӣ» дар оғози ҳазораи II пеш аз милод то асрҳои IV-III пеш аз милод);

2. Давраи миёна ё давраи асримиёнагии рушди забонҳои эронӣ (аз асрҳои IV- III пеш аз милод то садаҳои VIII- IX милодӣ)

3. Давраи нав ё давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ (аз асрҳои VIII- IX баъди милод то имрӯз) [14, 47-48].

Забонҳои давраи бостон ё қадими халқҳои эронинаҷод қариб аз ҳам гуна омехтагӣ бо забонҳои бегона оӣ буда, асоси онро забонҳои Эрони қадим, ки яке бо номи забон ва хати авестой дар китоби муқаддасу қадимтарини Осиёи Миёна «Авесто» ва дигаре бо номи забони форсии бостон (қадим), ки бо хати мехӣ дар осори давраи Ҳахоманишиҳо - кӯхи Бесутун, Тахти Ҷамшед сабт гардидаанд, ташкил медиҳанд.

Антропонимия низ ҳамчун як бахши таркибии забон ин се давраи инкишофи таърихи забони тоҷикиро (форсӣ) аз сар гузаронидааст. Номҳои ашхоси давраи бостон, миёна ва нав, ки дар антропонимияи тоҷик хусусияти умумистеъмоӣ касб намудаанд, дар номгузории соқинони ноҳияи Лахш низ мавриди истифода қарор доранд. Азбаски ҳаҷми мақола имкон намедиҳад, бинобар ин, дар мақола номҳои давраи бостон баррасӣ мешаванд. Ба давраи бостон мансуб будани қисме аз номҳоро аз рӯи сарчашмаву ёдгориҳои хаттии мутақаддам - маъхазҳои бостоншиносӣ (археологӣ) ва манбаҳои адабии давраи бостон, ки делелҳои боэтимодно дар бар мегиранд, муайян қардан мумкин аст. Ба антропонимияи ин давр номҳое дохил мешаванд, ки ба давраи забонҳои форсии бостон марбут буда, бо антропонимияи дар ёдгориҳои ин давр мавҷуда бевосита мувофиқат мекунанд.

Дар миёни бахшҳои гуногуни забоншиносӣ қисмати решашиносӣ (этимология) мавқеи муҳимро дар бар мегирад. Зеро маҳз соҳаи решашиносӣ қодир аст, ки умқ ва сайри таърихӣ, сохти аввалия ва иртиботи маънавии калимаву вожаҳоро, хусусан, номҳои ашхосро таҳлилу таҳқиқ намояд. Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки

аксарияти номҳои давраи қадим сохти мураккаб дошта, мафҳуму маънои онҳо ҳангоми таҳлили решаиносии (этимологӣ) муайян мегардад. Таркиб ва ташаккули номҳои давраи қадим бештар ба воситаи ду реша ва ё бо пасвандҳои сифати нисбии **-ya** > ф.м. ва ф.н. **-о**, **-ӣ**, **-ануа** > ф.м. ва ф.н. **-ина**, **-ya + ānām** (падежи генетив) > ф.м. ва ф.н. **-и+ён**, пасванди оморфемавии **-ān (-yān)** > ф.м. ва ф.н. **-он (-ён)**, пасванди оморфемавии **-ak** > ф.м. ва ф.н. **-ак**, пасванди сифати нисбии **-ār** > ф.м. **-āv** // **-ов(а)** > ф.н. **-о**, **-ӣ** сурат гирифтааст [4, 37].

Бояд гуфт, ки номҳои давраи бостон дар лаҳҷаи мардуми ноҳияи мавриди таҳқиқ як чӯзӣ фаъоли антропонимхоро дар бар гирифтаанд ва номи қаҳрамонҳои асотиру афсонавӣ ва шахсиятҳои таърихӣ ин давраро инъикос намудаанд.

Номҳои ашхоси давраи бостонро вобаста ба мансубияти забонӣ, асосан, ба ду гурӯҳ: 1) номҳои марбут ба забони форсии бостон ва 2) номҳои марбут ба забони авастӣ чудо намудан мумкин аст.

1) Номҳои марбут ба забони форсии бостон:

Ардашир // Ардашер < ф.қ. Artaxšaθra // Artaksrks // Xšayarxša // Kserks (шакли юнонии ном), ф.м. Ardašīk // Ardašir, ф.н. Ardašik // Ardašer [10, 1985] «ҳокими одил» (**arta** «адл», «инсоф» ва **xšaθra** «салтанат», «шоҳ»), номи подшоҳони Ҳахоманишӣ ва Сосонӣ, дар «Ғиёс-ул-луғот» номи Ардашер ба маънии «шермонанд», «шерии хашмгин» (мураккаб аз лафзи «ард» ба маънии «хашм» ва «қаҳр» ё лафзи «урд» ба маънии «монанд» ва «назир») муайян шудааст [8, 67]. Дар гуфтори мардуми ноҳия дар шакли Ардашер // Алдашер мустаъмал аст.

Бъзург // Бузург // Бузрук < ф.қ. Vazrka, ф.м. Vuzruk // Vuzurg, ф.н. Vuzruk // Vuzurg, «кабир», «начиб», яке аз номҳои Зардушт.

Аз забони форсии қадим *вазрака* (хшоясийа *вазрака* - шоҳи бузург); «калон» «машхур» [18, 8].

Доро < ф.қ. Darayava^huš // Daraya, ф.м. Daryava // Dariyūš // Dārāb // Dārā, ф.н. Doroβ // Doro, «дорои некӣ», «сарватманд», номи 3 подшоҳи сулолаи Ҳахоманишиён, ки аввали солҳои 522-466 пеш аз мелод салтанат рондаанд [9, 1983].

Куруш < ф.қ. Kurauš, ф.м. Kuruš, ф.н. Kuruš // Sirus (шакли лотинии ном), айн. «далер», «кура» (той) [10, 37;], номи подшоҳ ва бунёдгузори давлати Ҳахоманишиён (558-529 то мелод) [11, 112-114].

Меҳрдод < ф.қ. Mitradāta ф.м. Mitridāta > Mehrdod, ф.н. Mehrdod (аз **mitra** «меҳр» + **dāta** «додан») ба маънои «додаи Меҳр» (номи Худои офтоб ва муҳаббат), номи ду подшоҳи Порт (171-87 пеш аз мелод) [9, 149].

Меҳроб < ф.қ. Mitrāp, ф.м. Mitrāp > Mehrāb, ф.н. Mehrob (аз **mitra** «меҳр» ва пасванди сифати нисбии **-ār** > **-āb** > **-ob**), «дорои меҳр», дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ номи шоҳи Кобул, номи падари модари Рустам

Ориёмеҳр < ф.қ. Ariyāmītra, ф.м. ва ф.н. Ariyamehr, сардоре дар рӯзгори Дориюши III.

Рудоба < ф.қ. Raoθāba, ф.м. ва ф.н. Rudoba (аз **raoθ** «болидан», «рустан», пасванди мансубии **-āb** ва муаннасози **-a**) айн. «дорои қадӣ баланд», «баландболо» [10, 36], номи духтари Меҳробшоҳ, зани Золи Зар, модари Рустами Дастан дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

Рӯхшона // Рухшона // Рахшона < ф.қ. Raočanak, Rukšana // Roxana (шакли юнонии ном), ф.м. Ravšanak - Ruxšonak - Ruxšona, ф.н. Ruxšona // Raхšona, Raksana (шакли аврупоеи ном) «дурахшон», «равшан», «дорои нур», номи духтари Доро, зани Искандар дар «Шоҳнома», бинобар маъхазҳои таърихӣ духтари ашрофи Суғд Уксорт, зани Искандар [9, 131].

Таҳмина // Таҳмина < ф.қ. Тахманауа, ф.м. ва ф.н. Tahmina аз **tahma** «қавӣ» ва пасванди сифатии **-ануа** сохта шуда, ба маънии «соҳиби қувва», «шучоъ», «неруманди беҳамто» омадааст. Таҳмина назар ба андешаи Беленитский А. М. сурати эпикист [6,

365], номи духтари шоҳи Самангон, модари Сухробӣ гурд (дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ).

Дар ноҳияи Лахш шакли Тахмина бештар мустаъмал аст.

Шерак < ф.к., ф.м., ф.н. Šērak «далер», «шермонанд», номи қаҳрамони эпикӣ аз қабилаи сақоихо, ки дар ҷанги Дорой I ва сақоихо қисме аз лашкари Дороро бо хилла ба ҳалокат расонидааст. Номи қаҳрамони шуҳратманди мардуми тоҷик. (Азбаски номи макзур аксаран дар тасавури мурдум, аз ҷумла, соқинони ноҳияи Лахш хурди ро ифода мекунад, бинобар ин, камистеъмол аст).

2) Номҳои марбут ба забони авастӣ:

Баҳром < ав. Vδrδθraγan [10, 1985], ф.м. Vāhrām > Bahrom, ф.н. Bahrom (аз Vδrδθra «дузд», «пинҳонкунанда», γan «задан», «раҳо кардан»), айнан «раҳокунанда» аз Вритра, лақаби Худои бузург Индра аст, ки ба Вритра - дузди борон ҳучум карда, аз абр борон меорад. Дар давраи миёна номи панҷ подшоҳи Сосонӣ, дар давраи нав ба маънии ҷаҳл ва пирӯзӣ низ омадааст.

Баҳман < ав. Vohumanangh // Vohumanah, ф.м. Vahman // Bahman, ф.н. Bahman (аз vohu «бех», «нек» ва manangh // manah «андеша») айн. «хубманиш», «андешаи нек» [7, 1963], номи писари Исфандиёр дар «Шоҳнома» [8, 150], дар «Таърихи Табарӣ»-номи писари Гуштосп [5, 375], яке аз ёрони Аҳурамаздо дар «Авесто» [2, 166].

Бехруз // Бехрӯз < ав. Vahuraōcah, ф.к. Vahuraūcah, ф.м. Vahrōz // Bδhrōz, ф.н. Bδhrūz // Bδhrīz (аз vahu «бех», «нек» ва raočah «рӯз»), ба маънои «рӯзи нек», номи марде дар достони қадимии «Вис ва Ромин».

Замон < ав. Zarvān, ф.м. Zarvān // Zavrān, ф.н. Zamon «замон», «ҳаёт», «умр», дар «Авесто»- номи Худои марг ва посбони пули Сирот, дар замони Ҳахоманишиён - Худованди макон ва замони мутлақ.

Зар(р)ина < ав. Zaranya [13, 310], ф.м. ва ф.н. Zarina «тиллоӣ» [9, 42], номи маликаи қабилаи шақхо ё худ соқхо (сақоихо) [9, 109].

Исфандиёр < ав. Spδntadāta [10, 33], Spandyāt > Spandyād > ф.м. Esfandiyār, ф.н. Esfandiyoγ «офарандаи муқаддас», номи муъбаде дар Эрони қадим, номи писари Кай Гуштасп дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки рӯинтан лақаб дошт.

Озар < ав. Ātδr, ф.к. ва ф.м. Ātar // Otur // Odar, ф.н. Ozar «оташ», «аҳгар». Дар «Авесто» Худои ҳақиқат ва писари Аҳурамаздо [2, 170]. Дар форсии қадим ва миёна ҷузъи аввали аксари номҳои мураккабро ташкил кардааст: Ātarxrah, Ātarden, Ātarvaxš, Ātarpāta // Ātarbod. Номи муаллифи «Динқард» (Занд-Оқосия) - Отур Фарн Бағ Фархзотон (Фаррухзод) [15, 1973].

Ориё < ав. aīrya, ф.к. Aīrya // Aryā, ф.м. Āryā, ф.н. Āriyā // Oriyo, мансуб ба наҷод ва қавми ориёӣ, номи фармондеҳе дар артиши Ҳахоманишиён дар аҳди Куруши II.

Ориён(о) < ав. Aīryānδm, ф.к. Aryānām, ф.м. Āryā // Āriyān, ф.н. Oriyon, Eron // Ēron, номи писари Ҳушанг, ҷузъи (компоненти) аввал дар номи волии Миср дар аҳди Камбуҷия: Ариёнтоc [12, 44]. Дар номгузории занона шакли Ориёна (бо иловаи пасванди -а) дар ноҳияи Лахш маъмул мебошад.

Рустам < ав. Raostaxma, ф.м. ва ф.н. Rustam (аз raoθ «болидан», «рустан», ва taxma «қавӣ», «пахлавон»), айн. «қавиҷуссаи баланд» [10, 36], образи барҷастаи афсонавӣ ва пахлавониву қаҳрамонӣ дар мифологияи қадим ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

Сиёвуш < ав. Syāvaršan [12, 94], (аз syāva «сиёҳ» ва aršan «нар», «мард») ф.м. ва ф.н. Syāvaxš - Syāvūš - Siyovuš. Баъзе муҳаққикон Сиёвушо «дорандаи аспӣ сиёҳ», «сиёҳҷашм» маънидод кардаанд [10, 33]. Вале таҳлили этимологияи шакли авестии ном моро бештар ба он водор месозад, ки Сиёвушо ба маънии «марди сиёҳҷеҳра», «сиёваш», «сиёҳҷурда (сабзина)» бипазирем. Дар мифологияи қадим ба сифати эзид, дар қисмати «Яшт»- и «Авесто» ҳафтумин шоҳи қадим, подшоҳи одил, ҳомии одамони резишгоҳи миёна ва поёноби дарёи Ому омадааст, ки бо хиёнате аз тарафи Франрасиян

(Афросиёб) кушта мешавад [2, 142]. Тавре ки маълум аст, Абулқосим Фирдавсӣ низ дар «Шоҳнома» яке аз қаҳрамонҳои асосиро бо номи мазкур зикр намудааст.

Судоба < ав. Sutavanhu, ф.м. ва ф.н. Sudoba (аз **suta** «суд», «фоида» ва пасвандҳои мансубии **-av** + **-anhu**) «судовар», «дорои суд» [10, 36], дар «Шоҳнома» завҷаи шох Кайковус бо ҳамин ном ёд мешавад.

Сухроб // Сӯхроб < ав. Suxrāp, ф.м. ва ф.н. Suhrob (аз **suxr** «сурх» ва пасванди мансубии **-āp** // **-āb** > **-ob**) «дорои сурхӣ», «сурхрӯй», «гулгун», «гулгунчехра»; «соҳиби чехраи сурху дили пок»; номи яке аз қаҳрамонҳои асосӣ ва паҳлавони устуравии тоҷикон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, писари Рустам.

Фаридун // Фрайдун < ав. Fraētaona (Сраетаона), ф.м. ва ф.н. Faridun // Fraydun (аз **ṫvr(i)** «се» ва **aētaona** «айдун», «чунин») «се айдун», «сегона»; номи шох аз насли Чамшед, мувофиқи маълумоти Ф. Чунайди Фаридун ба маънии давронест, ки дар он ориён ба 3 шоха тақсим гардидаанд. Гуштаспури Порсӣ дар зери мафҳуми «се айдун» се писари Фаридун - Салм, Тур ва Эраҷро дар назар доштааст. Номе аз подшоҳони пешдодӣ, ки ҳам дар қадимтарин ёдгории мардуми эрониноҷод- «Авесто» ва ҳам дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ зикри ӯ рафтааст.

Ховар < ав. Hvar, ф.к. Xvar [13, 1981], ф.м. Xvar, ф.н. xur // Ховар «нур», «офтоб», номи Худои неъмат ва фаровонии ориёни қадим.

Хисрав // Хусрав < ав. Haosravah, ф.м. ва ф.н. Xisrav // Xusrav, // Kisro (шакли муарраби ном) «некшӯхрат», «подшоҳ», «некном», номи писари Сиёвуш, ки аксаран бо унвони Кайхусрав низ истифода мешавад. Номи шоҳи Сомониён. номи писари Сиёвуш, савумин подшоҳи каёнӣ дар «Авесто» ва «Шоҳнома», номи яке аз подшоҳони Сосонӣ. Дар ноҳия шакли Хусрав низ роиҷ аст.

Хушанг < ав. Haošyangh (аз **hao** «хуб» ва **šyangh** «хона», «макон») ба маънои «хонаи хуб», «макони хуб» [10, 33], дар забони форсии нав он ба маънои «хушманд» [1, N3, 61], дар «Авесто» ва «Шоҳнома» образи асотирӣ, номи писари Сиёмак аз насли Каюмарс, ки ба мардум хонасозӣ ва пайдо кардани оташро омӯхтааст, ба назар мерасад.

Чамшед < ав. Yima xšaēta, ф.к. Yama xša, ф.м. ва ф.н. Jamšēd (аз **Yima** «ҳамзод», «чамъ» ва **xšaēta** «нур») айн. «ҳамзоди нур», «чамъи нур». Бино бар ривояти «Авесто» ва «Шоҳнома» хукмрони одил ва тараққиқандаи ҷаҳон, наҷотдиҳандаи халқҳо аз офат мебошад. Яке аз нахустин шоҳони силсилаи Пешдодӣ, писари Таҳмура; шоҳи ҷаҳон, ки расми Наврӯз ёдгорӣ ӯст [16, 165]

Манучеҳр < ав. Manuščiθra, ф.м. ва ф.н. Manuchehr (аз **Manuš** -номи наҷод дар наздикии кӯҳи Дамованд ва ав. **čīθra** > ф.к. **čīθra**, ф.м., ф.н. chehra «рӯй», «симо», маҷ. «наҷод») «симо (наҷод)-и Монуш» [17, 189], номи набераи Эраҷ аз тухми Фаридун дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Дар ноҳия дар шакли Манучер низ роиҷ аст.

Мардон < ав. mašya > marθiya // marθān, ф.к. marθiya // marθān // Martān [10, 36], ф.м. ва ф.н. Mardān // Mardon (аз **marθ** «мардвор- мардона»; «мард», «ба мурдан омода» ва пасвандҳои мансубии **-iya// -ān**), айн. «ба мурдан омода», маҷ. «далер», «шучоъ» [18, 17], чузбӣ дуом дар номи Gayā Marθān (Каюмарс), номи сарлашқари Форс дар аҳди Ҷаҳоманишиён - Мартанӣ [9, 112].

Мехрӣ < ав. Miθra, ф.к. Mitra, ф.м. Mitra < Mehr, ф.н. Mehr // Mehri (бо иловаи пасванди мансубии **-i**), «мехр», «офтоб», «муҳаббат», дар «Авесто» номи Худои офтоб [2, 170].

Эраҷ < ав. Airyānōm vaējangh, ф.к. Aryānōm vaējo, ф.м. Eṛān vēj [12 44], Eraj, ф.н. Eraj // Ēraj (аз **airyānōm** «ориён» ва **vaējangh** «пахно», «ноф», «байза», «марказ») «маркази ориён» маънӣ медиҳад. Эраҷ ба забони ориёӣ ба маънии «кишвари ориён» (Эрон) низ ба қор меравад [18, 26]. Номи писари хурдии Фаридун, ки подшоҳии Эронзамин ба ӯ вогузор шуда буд.

Ба ҳамин тариқ, номҳои давраи бостон яке аз қисмати ҷаҳоли антропонимҳои

ноҳияи мавриди таҳқиқро ташкил дода, аксарияти онҳо серистеъмол мебошанд ва ба чуз номҳои Ардашер - Алдашер, Бузург- Бъзург// Бузург ва Рухшона- Ръхшона, ки ба тағйироти шаклии овозӣ дучор гардидаанд, дигар номҳои ашхоси ин давра дар лаҳҷаи мардуми ноҳия ба тағйироти овозӣ роиҷанд. Аз шумораи умумии антропонимҳои номбурда шаш номи занона, ки аз онҳо Рухшона ва Тахмина серистеъмоланд, ба қайд гирифта шудааст.

Адабиёт:

1. Абдулло Ф. Фарҳанги кӯчаки номҳои тоҷикӣ. – Душанбе, 1991, N1(7), N8-12; 1992, N1-3. – 59 с.
2. Авеста. Избранные гимны. – Душанбе: Адиб, 1990. – 176 с.
3. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). Вып. I. – Сталинабад, АН Тадж. ССР, 1953. – 251 с.
4. Аюбова М. Антропонимияи тоҷикони навоҳии Шахритузу Кубодиён. (номҳои ашхос). – Душанбе, 2002. – 160 с.
5. Балъамӣ Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ (силсилаи осори илмӣ дар 2 ҷилд). -X. I-II. – Техрон, 1380/2001. – 1632 с.
6. Гафуров А. Г. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке // В сб: Ономастика Средней Азии. – Москва, 1978. – 226 с.
7. Гранде Б. М. Собственные имена лиц. // В кн.: Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – 594 с.
8. Гиёсиддин Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. -Ҷ. I-II.. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с., 1988. – 416 с.
9. Гафуров О. Ф. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983.
10. Кузмина А. Н. Современная персидская антропонимия. Личные имена. // ДК. – М., 1985, 61/86; – 10/88 с.
11. Оранский И. М. Иранские языки. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – 204 с.
12. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. – М.: Наука, 1988. – 392 с.
13. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 388 с.
14. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат - ҳастии миллат. Китоби якум. – Душанбе: Эр- граф, 2016. – 516 с.
15. Раупов Х. Фарҳанги «Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. – Душанбе: Дониш, 1973. – 181 с.
16. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. – Душанбе, 2017.
17. Хусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
18. Ҷураев Р. Этимологияи 100 калима. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.

ТДУ: 809.155.0

ДАРАЧАИ КОРБУРД
ВА ТАСНИФОТИ МАЪНОИИ
ПАЙВАНДАКҲОИ ПАЙВАСТКУНАНДА
(ДАР АСОСИ МАВОДИ
“ҶОМЕЪ-УТ-ТАВОРИХ”)

СТЕПЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
И ЗНАЧЕНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ
СОЮЗОВ (НА ОСНОВАНИИ
МАТЕРИАЛА “ДЖАМЕ’-УТ-
ТАВОРИХ”)

THE DEGREE OF USE
AND CLASSIFICATION
VALUES OF THE UNIONS (BASED ON
THE MATERIAL “JOME’-UT-
TAVORIKH”)

Юсупов Шоҳин Раҳимбердиевич,
доктор философии (PhD),
муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забонишносии
ДДОТ С. Айни

Юсупов Шоҳин Раҳимбердиевич,
доктор философии (PhD), старший
преподаватель кафедры теории и
практики языкознания
ТГПУ имени С. Айни

Yusupov Shohin Rahimberdievich,
doctor of Philosophical Sciences (PhD),
Senior Lecturer at the Department of
Theory and Practice of Linguistics,
TSPU named after s. Aini

Аннотатсия

Мақолаи мазкур ба таҳлили хусусиятҳои сарфӣ, дараҷаи истеъмол ва таснифоти маъноии пайвандакҳои пайвасткунанда дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ бахшида шудааст. Муаллиф то ҳадди имкон хусусиятҳои сарфии пайвандакҳоро дар асари мавриди назар муайян намудааст. Ҳамчунин, маводи асар аз лиҳози корбурди пайвандакҳо бо осори насрии классикӣ ва забони адабии муосири тоҷикӣ муқоиса гардида, хулосаҳои мушаххас бароварда шудааст.

Дар мақола оид ба таърихи пайдоиши пайвандакҳо иттилоъ дода, доираи корбурди пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳами /ва, -у/, ҷудой /ё, ё ... ё/ ва хилофӣ /аммо, лекин/ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар заминаи маводи забонии асари мавриди таҳқиқ нақши пайвандакҳои пайвасткунанда дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: ҳолати дастурӣ, сарф, ҳиссаҳои ёвар, пайвандак, пайвасткунанда, пайҳам, ҷудой, хилофӣ, тобеъкунанда.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу морфологической характеристики, степени использования и значения классификации соединительных союзов в «Джомеъ-ут-тавориҳ» Рашуддина Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Автор по возможности определил характеристику потребления соединительных союзов в упомянутом произведении. Также материалы произведения были сопоставимы с классическими произведениями и современным таджикским литературным языком, и были сделаны конкретные выводы.

В статье приведены сведения об истории возникновения союзов, и сфере употребления союзов, соединяющих последовательность /и, -у/, разъединение /или, или... или/и противоречия /но, но/ проанализировано. На основе языкового материала изучаемого произведения показана роль соединительных звеньев в образовании сложноподчиненных предложений.

Ключевые слова: морфология, вспомогательные частицы, грамматические значения союзов, соединительный, сопоставительный, разделительный, противительный;

Annotation

This article is devoted to the analysis of the morphological characteristics, the degree of use and the significance of the classification of connecting unions in the “Jome’-ut-tavorikh” by Rashuddin Fazlullohi Hamadoni. The author, if possible, determined the characteristics of

the consumption of connecting unions in the mentioned work. Also, the materials of the work were comparable with classical works and modern Tajik literary language, and specific conclusions were made.

The article provides information on the history of the origin of the links and analyzes the scope of the use of connecting links / and, -u /, separation / or, or ... or / and contradictions / but, but /. On the basis of the linguistic material of the studied work, the role of connecting links in the formation of complex sentences is shown.

Keywords: *morphology, auxiliary particles, grammatical meanings of unions, connecting, comparative, dividing, adversary.*

Дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои пайваस्तкунанда, ибораҳо, аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро ба ҳам алоқаманд намуда, ҳамчун воситаи асосии алоқои пайваст ба ҳисоб мераванд. Дар забоншиносии тоҷик оид ба сохти морфологӣ, вазифаҳои синтаксисӣ, дараҷаи инкишофи истемол ва таснифоти маъноии пайвандакҳо пажӯҳишҳои гуногунҷанба дар шакли мақолаву рисолаҳои алоҳида таълиф гардидаанд.

Муҳаққиқон оид ба “таърихи пайдоиш ва инкишофи пайвандакҳо дар таърихи маводи таърихи забон аз мавҷудияти пайвандакҳои пайваस्तкунандаи **ҷа, ӯта** ва пайвандакҳои тобеъкунандаи **уявā** (то, ханӯз ки, ҳоло ки), **yasā** (чун, вақте, чунин), **pasava** (баъд аз он ки) иттилоъ медиҳанд” [5, 48-49], ки ин шаҳодат аз гузаштаи дур доштани ин гурӯҳи калимаҳо медиҳад.

Дар мавриди инкишофи пайвандакҳо Н. Бозидов чунин мепиндорад, ки “миқдори пайвандакҳо мувофиқи ҷараёни инкишоф ва қонунҳои дохилии тараққиёти забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳисоби калимаҳои мустақилмаъно афзуда истодааст” [1, 3]. Воқеан, имрӯз як қатор пайвандакҳои рӯи қор омадаанд, ки дар марҳилаҳои аввали давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ба ҷашм намерасанд.

Мо дар ин ҷо маводи “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-ро асос намуда, танҳо дараҷаи истемол ва таснифоти маъноии пайвандакҳои пайваस्तкунандаро мавриди баррасӣ қарор медиҳем, зеро омӯзиши пайвандакҳо аз рӯи вазифаву маъно мавзӯи доманадор буда, дар ҳаҷми як мақола наметавон онро пурра фаро гирифт.

Чуноне ки маълум гашт, дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пайвандакҳои пайваस्तкунандаи **пайихам** /ва, -у, -ю/, **ҷудой** /ё, ё ... ё/ ва **хилофӣ** /аммо, лекин/ аз рӯи доираи истемолашон нисбат ба забони адабии муосири тоҷикӣ тафовутҳо вучуд дорад.

Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пайвандаки **ва** аз рӯи вазифа ва маъно барои ифодаи маъноҳои зерини грамматикӣ истифода шудааст:

а) барои таъмини алоқои байни калимаҳои ҷида: *Ин қавм бештар дар шаҳр ва деҳа менишастанд, лекин лашкаре азим ва бағоят ҷангӣ буданд, бо Чингиз ва ўрўғи ў ҷангҳои бисёр карданд [6, 102]. Мулки бисёрест аз шаҳрҳо ва қасабаҳо ва қалъаҳо ва кўҳҳои бисёр аз ҷавониб дорад ва ҷумлаи он вилоят ба кўҳе бузург қоим аст, ки дар пеши он афтода ва дар он афтода ва онро Анкишон хонанд [6, 102].*

б) барои алоқамандии ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб: *Чингизхон савганд хўрд ва ўро муҳлат дод ба муддате муайян [6, 104]. Чун понздаҳсола буд, Чингизхон ўро оварда ва ба роҳи фарзандӣ парварда, чунон ки ўро писари панҷум хонда ва ҳазораи бузурги Чингизхон ў доништа [6, 104].*

в) дар оғози ҷумла меояд, ки қолиби мазкур чун анъана аз осори даврони классикӣ боқӣ мондааст. *Ва ҷамоати туркманон муайян донанд, ки ҳар подшоҳе ва ҳар амире аз қадам шаъби ин ақвоманд [6, 44]. Ва ҳар шаъбае аз эшон амире ва пешвие дошта ва дар аҳди Чингизхон ва ин замон низ амире бисёр аз эшон дар Турону Эрон буданд ва ҳастанд [6, 47]. Ва дар он солҳо аз атроф лашкар гирд кард ва Бағдодро ҳисор дод ва аз ҷонибайн масофҳо карданд [6, 237].*

Дар оғози ҷумла омадани пайвандаки пайваस्तкунандаи пайихамӣ **ва** дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба мушоҳида намерасад.

Дар баъзе маврид чумлае, ки бо пайвандаки **ва** оғоз меёбад, ҳамчунин, пайвандаки тобеъкунандаи **чун** низ омадааст, дар ҳолати мазкур пайвандаки **ва** чумлаи баъди ба фикри қаблӣ пайваст кунад, пайвандаки **чун** чумлаи пайравро ба срчумла тобеъ мекунад. *Ва чун чунин аст, агар муаррих андеша кунад, ки чизе нависад, ки муҳаққақ ва моли калом бошад, қотеан ҳеч ҳикоят эрод нагӯнад кард [6, 8]. Ва чун Чингизхон аз падар кӯчак бозмонда буд ва ду шахс аз хешони ӯ ки мулозими падараш Ясукой баҳодур буданд, аз ӯ баргаишанд [7, 141].*

Чунин тарзи баён танҳо хосси “Қомеъ-ут-таворих” набуда, қолиби мазкурро муҳаққикони дигар низ зимни пажӯҳиши забони осори насрӣ қайд намудаанд [3, 82; 8, 208].

Дар мавриди пайвандаки пайвасткунандаи пайхамӣ **ва** ҳаминро метавон қайд намуд, ки ин пайвандак дар матни асар асосан алоқаи байни калима, ибора ва чумлаҳоро таъмин намудааст.

Таҳлилҳо нишон дод, ки пайвандаки **ва** дар “Қомеъ-ут-таворих” мисли осори дигари насрии даврони классикӣ серистеъмол ва сервазифа буда, ҳамин хусусияташро дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ устувор нигоҳ доштааст.

Пайвандаки пайвасткунандаи пайхамӣ **у**, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ “дар аксарияти мавридҳо бо пайвандаки **ва** синоним буда, серистеъмолу сервазифа аст” [1, 14], дар забони асар аз баъзе маврид тафовут дорад.

Хусусияти муҳими пайвандаки **у** дар он аст, ки пайвандаки мазкур калимаҳои якҷинса ва ҳамҷинсро алоқаманд карда, муносибати синтаксисии байни онҳоро таъмин намудааст. *Дар он мавозеъ дар кӯҳу дара ва саҳро менишинанд [6, 17]. Ва ҳамвора хитойёнро бо эшон ва дигар ақвоми муғул ҷангу муҳориба буда [7, 175]. Баъзе бо муҳолифону душманон яке гаиша ва оқибатуламр сазои худ ёфта [7, 188].*

Шаклҳои **-ю**, **-ву**-и ин пайвандак низ ба мушоҳида мерасад. ... аз аҳли *Хитойю Мочин ва Ҳинду Кашир ва Тибету Ҷўғур ва дигар ақвоми атроку ағроб ва афранҷ дар бандагии ҳазрат осмони шукуҳ гурӯҳ-гурӯҳ муҷтамеъанд [6, 7]. Лашиқаре аз ӯйғур ва қарлуқ ва туркман ва қошғариву қучийӣ ҷамъ карда буданд ва ба вай дод [7, 55]. дар саҳрову кӯҳҳо ва бешаҳои вилёти Қибчоқ ва ҳудуди вилёте, ки ба Туркистон ва Ҷўғуристон маъруф аст [6, 23].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин** монанди дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар дохили чумлаҳои сода ва ҳам чумлаҳои мураккаб онҳоро алоқаманд намуда, муносибати хилоф ё худ муқобилгузори аъзои чумларо таъмин мекунад. Пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ мавридҳои зерини истеъмолдоранд:

а) дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст пайвандакҳои **аммо**, **лекин** чумлаҳои содари ба якдигар муқобил мегузоранд: *Ҷро писарони бисёр будаанд, аммо валиаҳд ва қоиммақоми ӯ Чинксуф буда [7, 198].*

б) чумлаҳои мураккаби пайвастери ба ҳам алоқаманд менамоянд, ки онҳо дар таркиби худ якҷанд чумлаи сода дошта бошанд: *Ҳамчунон ки акнун ҳар қавм, ки ба муғул омехта шуда табиати эшон гирифта ва бо эшон мутаффақ шудааст, ҳар чанд муғул намебошанд, аммо ҳамаро муғул мехонанд [7, 182]. Ҳар чанд ҳамаи ақвом ва шаъби турку муғул ба ҳам монанданд ва лақаби чумла дар асл якест, лекин муғул синфе аз атроқ буда ва тафовуту ихтилофи бисёр дар миёни эшон ҳаст [6, 18].*

в) дар аввали чумла омадаи фикри баъдинаро бо фикрҳои қаблан гуфташуда муқобил мегузоранд: *Лекин дар қадимулайём ҳар якеро исме ва лақабе буда ва сарваре ва амуре доштаанд [6, 14]. Аммо пеши чумла шаҳзодагон ва умаро ва аъёнӣ муғул маъруф ва машҳур аст ва ба ҳадди тавотир расида, ки муддати умри ӯ ҳафтаду ду сол буда ва дар соли ҳафтаду савум вафот ёфта [7, 231].*

Ҳамчунин, дар асар паси ҳам омадани пайвандаки **ва** бо пайвандаки хилифӣ **аммо** ба мушоҳида расид. *Ва аммо ҳикояти писарони ӯ чунон аст, ки чумла баҳодур ва*

мубориз ва диловар буданд [7, 193].

Паси ҳам омадани ин ду пайвандак дар забони адабӣ камистеъмол бошад ҳам, дар насри классикӣ роиҷ буд [3, 82].

Яке аз пайвандакҳои дигари пайвасткунанда ин пайвандаки **балки** мебошад, ки он чи дар дохили ҷумлаҳои сода ва чи дар ҷумлаҳои мураккаб ду вазифаро адо мекунад. Агар аз як ҷиҳат, ба ҷумла ҳамчун пайвандаки пайиҳам тобиши ҳамроҳкуниро илова намояд, аз тарафи дигар, таъйинкунандаи алоқаи хилофӣ буда, ба қатори пайвандакҳои хилофӣ мансуб мегардад [2, 36].

Дар забони асари мавриди таҳлил доираи истеъмоли пайвандаки **балки** маҳдуд аст. *Қазия дирӯз воқеъ шуд, агар соҳиби воқеа имрӯз тақрир боз кунад, қатъан камиҳои он бар хотир надошта, балки дар ҳар маҷлисе, ки боз гӯяд, дар иборату алфоз тағйир ва табдили воқеъ шавад [7, 293].*

Чунон ки маълум гардид, пайвандаки **балки** баъд аз хабарӣ бо феъли инкорӣ ифодаёфта омадааст. Профессор М. Н. Қосимова оид ба вазифаҳои калимаи балки чунин ибрози андеша намудааст: “**балки** дар ҷумлаҳои сода ва мураккаб ҳамчун пайвандаки муқобилгузорӣ ва пайиҳам кор фармуда мешавад. Ба ғайр аз ин, калимаи балки ҳамчун калимаи модалӣ, ки тахмину эҳтимолро мефаҳмонад ва ҳамчун ҳиссаҳои таъкидиву саволи дар ҷумлаҳо меояд” [4, 30].

Пайвандаки **балки** дар забони адабии муосир аз зумраи пайвандакҳои серистеъмол ба ҳисоб меравад, аммо дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” на он қадар сермаҳсул аст.

Дар рисолаи Н. Бозидов оид ба пайвандакҳои ҷудой чунин маълумот дода шудааст: “пайвандакҳои ҷудой аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва ё ҷумлаҳои содаеро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба якдигар алоқаманд менамоянд, ки онҳо якдигарро иваз мекунанд ва ё аз факту ҳодисаҳои номбаршуда имконпазир будани якеро нишон медиҳанд” [1, 40]. Баъд аз овардани ин маълумот чунин пайвандакҳо номбар гардидааст: **ё, ё ки, ё ин ки, ё худ, ё ... ё, гоҳ ... гоҳ, хоҳ ... хоҳ, дам ... дам**, ки аз инҳо дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” пайвандаки **ё** ҳам дар шакли танҳо ва ҳам такрор **ё ... ё** омадааст.

Пайвандаки ё: *Ба нақли аз дигарон шунида ё аз китаби мутақаддимон мутолиа карда ва баҳри ҳоли ҷунонки зикр рафт, маҳалли ихтилоф бошад [6, 8].*

Пайвандаки ё ... ё: *Ва чун қавми муркит мардумон ба шӯр ва шағаб буданд ва ҷангҳои бисёр бо Чингизхон карда, Ёсоқ фармуд, ки аз эшон касеро зинда нагузоранд ва ҷумларо бидушанд ва андаке, ки бимонад, ё дар шиками модар буданд, ё баъзеро хешони эшон пинҳон доштанд [7, 83].*

Ҳамин тариқ, баъд аз таҳлилу баррасии дараҷаи истеъмол ва таснифоти маъноии баъзе пайвандакҳои пайвасткунанда дар “Ҷомеъ-ут-таворих” маълум гашт, ки ин гурӯҳи ҳиссаҳои ёвар дар асари мазкур ҷиҳатҳои махсуси истеъмоли худро дошта, аз рӯйи дараҷаи истеъмол вазифаву маъно бо осори насрии классикии тоҷикӣ-форсӣ умумият дошта бошад ҳам, аз забони адабии муосири тоҷикӣ баъзе фарқиятҳо дорад. Тафовути асосии забони асар аз забони адабии муосири тоҷикӣ дар қорбурди пайвандакҳост. Ҳарчанд дар асар пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳамӣ **ва** нисбат ба имрӯз серистеъмол бошад ҳам, пайвандакҳои ҷудой (вале) ва хилофӣ қаммаҳсуланд.

Адабиёт:

1. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1985. – 102 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Мачмаъ-ут-таворих». – Душанбе: Дониш, 1984. – 92 с.
4. Қосимова М. Н. Оид ба баъзе вазифаҳои калимаи “балки”. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. С. 22-30.
5. Мухторов З. Таърихи забони тоҷик. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
6. Ҳамадонӣ Рашидуддин Фазлуллоҳ. Қомеъ-ут-таворих. – Техрон: Иқбол, 1338. – 790 с.
7. Ҳамадонӣ Рашидуддин Фазлуллоҳ. Қомеъ-ут-таворих. – Техрон: Иқбол, 1338. – 690 с.
8. Шарифов Б. Хусусияти морфологии “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ. – Душанбе: Дониш, 1985. – 160 с.

ТДУ: 809.155.0 (07)

ДОИР БА
ТАБИАТИ ВОЖАҶОНИ
МУШТАРАКИ ЛАҲҶАИ
ТОҶИКЗАБОНОНИ
ВОДИИ ВАҲОН
ВА БАЪЗЕ
ЗАБОНҲОИ
ПОМИРӢ

О ПРИРОДЕ
ОБЩИХ СЛОВ В
ГОВОРЕ ТАДЖИКОВЯЗЫЧНЫХ
ЖИТЕЛЕЙ ДОЛИНЫ
ВАХАНА И НЕКОТОРЫХ
ПАМИРСКИХ
ЯЗЫКОВ

ABOUT NATURE
GENERAL WORDS
IN THE SPEAK OF THE
TAJIK-SPEAKING RESIDENTS
OF THE VALLEY VAKHAN AND
SOME PAMIR
LANGUAGES

*Муминова Сафарбегим Баҳриевна,
муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии
ДДОТ ба номи Садрӣддин Айни
Муминова Ашамбегим Баҳриевна,
омӯзгори Муассисаи таҳсилоти миёнаи
умумии рақами 37-и ноҳияи Ишқошими
ВМКБ*

*Муминова Сафарбегим Баҳриевна,
старший преподаватель кафедры
теории и практики языкознания
ТГПУ имени Садрӣддина Айни
Муминова Ашамбегим Баҳриевна,
учитель общеобразовательной школы
№ 37 Ишкашимского района ГБАО*

*Muminova Safarbegim Bahrievna,
Senior Lecturer at the Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadriddin Aini
Muminova Ashambegim Bakhrievna,
teacher of secondary school No. 37,
Ishkashim district, GBAO*

Аннотатсия

Мақола ба яке аз мавзӯҳои мубрами лексикология-баррасии лексикае, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ва баъзе забонҳои помирӣ истеъмол меёбанд, то ҳанӯз ба таври илмӣ таҳқиқи худро наёфтааст, бахшида шудааст. Пӯшида нест, ки калимаҳои лаҳҷавӣ барои такмил додани таркиби луғавии забони адабӣ аҳамияти захиравӣ дорад. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи масъалаи муносибати лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони Ваҳон, ки ба гурӯҳи забонҳои ғарбӣ эронӣ мансуб аст ва забонҳои помирӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ дохил мебошад, бахшида шудааст. Дар оғози масъала оид ба мақоми лаҳҷаи мазкур, таъсири забонҳои помирӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ, дараҷаи омӯхта шудани мавзӯ маълумоти мушаххас дода шудааст. Вобаста ба ҳудуди интишор ва дараҷаи истеъмол лексикаи лаҳҷаро ба 3 гурӯҳ тасниф шудаанд. Ба ҳамин тариқ, масъалаи мавриди назар то чойе хусусияти типологию муқоисавӣ дошта, барои равшан гардидани паҳлуҳои гуногуни муносибат ва таъсири байни забонҳо ва лаҳҷаву шеваҳо мусоидат карда метавонад.

Калидвожаҳо: забон, ҳудуд, забонҳои помирӣ, шева, лаҳҷаи тоҷикзабонони Ваҳон, калимаҳои умумитоҷикӣ, унсурҳои луғавӣ, забони адабӣ, лексика, калимаҳои муштарак.

Аннотация

Статья посвящена одной из важнейших тем в лексикологии - изучению лексики, употребляемой в таджикском диалекте Ваханской долины и некоторых памирских языках, которая еще научно не изучена. Не секрет, что диалектные слова имеют ресурсное значение для улучшения лексического состава литературного языка. Данная статья посвящена изучению лексического соотношения таджикоязычного диалекта вахонского, входящего в группу западноиранских языков, и памирских языков, входящих в группу восточнофранкских языков. В начале номера представлена подробная информация о статусе этого диалекта, влиянии памирских языков и таджикских диалектов, уровне изученности предмета. В зависимости от пределов

публикации и уровня потребления лексика делится на 3 группы. Таким образом, рассматриваемый вопрос носит в некоторой степени типологический и сравнительный характер и может способствовать выяснению различных аспектов взаимоотношений и взаимодействия языков и диалектов.

Ключевые слова: язык, территория, памирские языки, диалект, таджикоязычный диалект вахона, общетаджикские слова, лексические элементы, литературный язык, лексика, общеупотребительные слова.

Annotation

The article is devoted to one of the most important topics in lexicology - the study of vocabulary used in the Tajik dialect of the Vakhon Valley and some Pamir languages, which has not yet been scientifically studied. It is not a secret that dialectal words have a resource value for improving the lexical structure of a literary language. This article is devoted to the study of the lexical relationship of the Tajik-speaking dialect of Vakhon, which belongs to the group of Western Iranian languages, and the Pamir languages, which belong to the group of Eastern Iranian languages. At the beginning of the issue there is detailed information about the status of this dialect, the influence of Pamir languages and Tajik dialects, the level of study of the subject. Depending on the limits of publication and the level of consumption, the lexical vocabulary is divided into 3 groups. Thus, the issue in question is somewhat typological and comparative in nature and can help to clarify different aspects of the relationship and the interaction between languages and dialects.

Keywords: language, territory, Pamir languages, dialect, Tajik-speaking dialect of Vakhon, all-Tajik words, lexical elements, literary language, vocabulary, common words.

Забон ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ҳудуди Бадахшон, асосан, дар қисмати Помири Ғарбӣ интишор ёфта, мардуми ин минтақа, ки бо забонҳои гуногуни помирӣ-язгуломӣ, шуғнонӣ, рӯшонӣ, ишкошимӣ, бартангӣ, вахонӣ ва амсоли инҳо ҳарф мезананд, забони тоҷикиро бо унвони «порсӣ» ё «форсӣ» ном мебаранд. Ин забон дар қаламрави Бадахшон вазифаи муоширати байнизабониро иҷро мекунад. Ашхосе, ки бо забони тоҷикӣ суҳбат мекунанд, онҳоро «порсигӯ» меноманд [8, 5].

Масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии ҳуди забонҳои помирӣ, забонҳои помирию забони адабӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз ҷумлаи мушкилоти то ба имрӯз ҳалнаёфтаи забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. Ҳарчанд ки оид ба масъалаи мазкур баъзе корҳои таҳқиқотӣ ба анҷом расидаанд, ки дар онҳо муҳаққиқон масъаларо ё ба таври умумӣ ва ё дар мисоли ягон лаҳҷаи алоҳида мавриди баррасӣ қарор додаанд. Масалан, А. З. Розенфелд дар як мақолаи худ доир ба муқоисаи баъзе шаклҳои грамматикӣ ва лексикӣ дар лаҳҷаи Ванҷ ва забонҳои помирӣ таваққуф кардааст [6, 273-280]. Аммо, назар ба қавли А. А. Каримова, «дар мақолаи мазкур доир ба муносибати луғавии забонҳои помирӣ ва шеваҳои тоҷикӣ маълумоти кофӣ дида намешавад» [4, 197].

Д. Карамшоев қайд мекунад, ки баъзе воҳидҳои лексикии забони тоҷикӣ ва помирӣ аз лиҳози шакл мувофиқат дошта бошанд ҳам, онҳо дар ифодаи маъно мутобиқат накарда, маъноӣ дигарро ифода мекунанд [3]. Ҷ дар ҷойи дигар дар бобати ҷой доштани як қатор фарқиятҳои фонетикӣ миёни забонҳои тоҷикию помирӣ баъзе маълумотҳо додааст [3, 52-68].

Мавҷудияти баъзе тафовутҳои овозиро дар байни забони адабии ҳозираи тоҷик ва забони шуғнонӣ Р. Х. Додихудоев дар асараш «Материалы по исторической фонетике шугнанского языка» [1962] қайд кардааст.

Пушида нест, ки шеваи ҷанубӣ гурӯҳи калони лаҳҷаҳои аз ҷиҳати фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ монандро фаро мегирад. Роҷеъ ба муносибати луғавии забонҳои помирӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ А. А. Каримова ба таври умумӣ истода гузошта, калимаҳои муштараки миёни онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардааст [4, 197-203].

Бори нахуст ба таври хеле мухтасар бошад ҳам, дар байни лаҳҷаи тоҷикзабонии

водии Ғорон ва забонҳои шуғнонӣ, рӯшонӣ, бартангӣ, рошорвӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ ва мунҷонӣ муштарақ будани қариб 20 калимаро Ю. И. Богорад дар мисоли яке аз лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон ба мушоҳида гирифтааст [1, 49-50].

Чой доштани чунин равобити лексикӣ ва ба миён омадани калимаҳои муштарақро дар мисоли маводи лаҳҷаҳои водии Рашт Ш. Исмоилов ба қайд гирифта, менависад, ки «Маълум аст, ки забонҳои помирӣ бо шеваҳои маҳаллии забони тоҷикӣ, алалхусус, бо шеваҳои ҷанубию ҷануби шарқӣ, муносибати наздик доранд. Ин, албатта, бесабаб нест. Аввалан, ҳам забонҳои помирӣ ва ҳам забони тоҷикӣ аз як манбаъ (оила) зухур ёфтаанд, сониян, муҳити ҷуғрофӣ ва робитаи доимии тарафайни аҳолии имкон додааст, ки фактҳои умумӣ дар байни ин ду забони ба ҳам хеш беш аз пеш зиёд шаванд» [2, 3].

Ҷ муносибати луғавии лаҳҷаҳои водии Рашт ва забонҳои помирӣро аз чор ҷиҳат мавриди баррасӣ қарор додааст:

- 1) Калимаҳое, ки бе тағйироти шаклу маънӣ истеъмол меёбанд;
- 2) Калимаҳое, ки дар лаҳҷаҳои Қаротегин ва забонҳои помирӣ шаклҳои хосси худро доранд, вале маънои онҳо яқхела мебошад;
- 3) Калимаҳое, ки дар лаҳҷаҳои Қаротегин як маъно ва дар забонҳои помирӣ маънои дигарро ифода мекунанд;
- 4) Калимаҳое, ки дар лаҳҷаҳои Қаротегин як шаклу маъно ва дар забонҳои помирӣ шаклу маънои дигар доранд [2, 3-12].

Бояд зикр намуд, ки лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ва забони вахонӣ дар ҳудуди баҳамойии ғўйишҳои тоҷикони Хитой низ ҷойгир аст. Оид ба таҳқиқи этнолингвистии забони тоҷикони Хитой, ки бо Бадахшони Тоҷикистон сарҳади умумӣ доранд, Х. Кабилов диссертатсияи докторӣ дифоъ кардааст.

Лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон, ба ақидаи А. З. Розенфелд, ба чор гурӯҳи мустақил ҷудо мешаванд: тоҷикӣ-мунҷонӣ, ғоронӣ, тоҷикӣ-ишкошимӣ, тоҷикӣ-вахонӣ, ки онҳо бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва луғавӣ дар баъзе ҳолатҳо умумият ва дар ҳолатҳои дигар фарқият зоҳир мекунанд. Онҳо бо бисёр аломатҳои умумиашон ба лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ қаробат доранд. Аз ин лиҳоз, лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшонро аҳли таҳқиқ ба қатори лаҳҷаҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ дохил кардаанд [8, 6].

Вобаста ба ҳудуди интишор ва доираи истеъмол калимаҳои муштарақистифодаи забони вахонӣ ва лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахонро ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ менамоем:

Калимаҳое, ки решаи онҳо дар забони адабии тоҷик мавҷуд аст ва дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ва забони вахонӣ бо як шакли овозӣ истифода мешаванд: **ад** (ҳад), дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ва забони вахонӣ чун анъана монанди дигар забонҳои помирӣ дар ин калима коҳиши овоз рӯй дода, шакли **ад**–ро гирифтааст ва ба маънои аслии худ «меъёр, тарз, сарҳад, ҳудуд» роиҷ мебошад; **алабӣ** – зарф ё косаи филизӣ, тағорача (гумон аст, ки он аз решаи **ҳалаб** (шаҳр дар Ироқ) бо гирифтани пасванди **-ӣ** ба вуҷуд омадааст. Вожаи **ко** – аз асоси **қанӣ** сар зада, дар натиҷаи ихтисор шудани овозҳо чунин шакл пайдо кардааст. Диалектизмҳои **ба** – шакли таҳфифёфтаи **бӯса**; **амра** – ҳамроҳ; **анар** – ҳунар; **албал/албат** – албатта, **ғалт** – ғел, ғел задан (дар лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ шакли **ғалтанак//ғалтанък** задан низ мушоҳида мешавад); **зарадор** – захирадор ба маънои «часур, нотарс» муродифи ибораи «ба дилу гурда»; **пумак** – аз шакли умумитоҷикии **пўпанак**, ки муродифи он вожаи «мағор//мағорак» мебошад; **зум//зумин** вожаи иқтибоси арабӣ аз шакли гуфтугӯии «зуъм» ба маънои «яқрав, гарданшах» [10, 53]; **зуъмӣ** ба мафҳуми «яқравӣ, гарданшахӣ» дар забони адабии тоҷик дар шакли **зуъмӣ** маъмул мебошад, аммо дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ва забони вахонӣ ин вожа ба маънои «бадқавоқ» корбасти мегардад; **жоғар//жъғар** – вараме, ки бар асари бемории **чоғар** дар гардан пайдо мешавад, дар луғат ба се маъно: 1) бемории **чоғар**; 2) ғуррии зери гулӯии инсон; 3) чиғилдони мурғ ба қайд гирифта шудааст [10, 596]; **зух//зъх//зъх** – шакли адабии он озаҳ буда, муодили овозии озағ ва

муродифи лексии **севол** низ дар гӯиши тоҷикзабони водии Вахон ва забони вахонӣ роиҷ мебошад.

2. Калимаҳое, ки онҳо хусусияти лаҳҷавӣ доранд, зеро решаи онҳо дар забони адабӣ дучор намеояд. Вожаҳои ин гурӯҳ танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон ва хусусан гӯиши тоҷикзабони водии Вахон ва забони вахонӣ истифода мешаванд: калимаҳои **алалот** – ғавғо, мочаро; **амбоғ** – палонҷ. Қисми дуҷуми ин таркиби овозӣ – **боғ** ба калимаи ҳаммаъноӣ **амбоғ** «боғчун//бохчон», ки дар дигар лаҳҷаҳои ҷанубӣ серистеъмол аст, ҳамреша мебошад; **бат** – атолаи равшанӣ аз орди гандум. Ин вожа барои дигар забонҳои помирӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон низ хусусияти умумӣ дорад; **ғов** – даъво, ба сари касе даъво кардан; **ғълҷ** – ормон, ҳасрат; **ғуш** – вақт; **йортӣ** – қарақоти кӯҳӣ; **канал** – қанор, ҳувули қалон; **лол//лолҷ** – додар, додарақ, дар шеваи ҷанубӣ шарқӣ: **бийорҷ**; **лҷ** – ғалақаи дар, қулфи қадимаи ҷубӣ, **қоз** – чирқоб, мағзоба; **пут** – тӯби латтағӣ; **шарҷ** – доғи қунҷитак; **шъдҷ** – саге, ки барои ҷуфтшавӣ омода аст, **шълах** – урён, луч; **шър//шърн//шърм** – саргини асп ва хар; **элай** – нидои таассуф, оҳанги норизой; **шот** – хӯроқи шом; **йухтӣ** – хайвони ром, дастомӯз, **дъма//дума** – (шамол) ва ғайра.

3. Унсурҳои луғавие, ки онҳо бо ҳамон шаклу маъно ва ё бо андаке тағйири маъно дар дигар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳам ба қор бурда мешаванд: **шъғ**-иҳотае, ки аз шоҳу навдаҳои дарахт сохта мешавад, ин вожа муодилҳои овозии **чиғ//чеғ//шиғ//шеғ** низ дорад; **ширдун** – навъе аз бемории кӯдакони ширхор, дар лаҳҷаҳои водии Рашт ҳам дар шакли «ширдун» истеъмол меёбад; **мъҷ** – каф, ҳавуч; **бълоқ** – чашмони қалон-қалони баромадағӣ. Ин вожа дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли **бълҷ //чашмбълҷ** дар гардиш мебошад; **гар** – истилоҳи тиббӣ: реш, хориш, ки мӯйро мерезонад; **йова** – овора, дайду, бекорхӯча. Вожаи мазкур дар шакли **йовой** ба маънои «вахшӣ» дар лаҳҷаҳои дигар маъмул аст; **қолҷ** – холи сунъӣ, ки дар рӯй ва даст мегузоранд ва он барои мардуми кӯҳистони Бадахшон аз қадим хос будааст. Ин калима дар намуди **қолак** маъмул аст; **санҷ//шанҷ** – ғулаҷуби гирдогирди сӯфаи хона, тахтасанг; синҷ; сутун. Ин калима дар лаҳҷаҳои дигари ҳамгурӯҳ дар шакли **санҷаи дар** ба маънои «остонаи дар» роиҷ мебошад; **буғма** – дам қардан (дар бораи шиками хайвон). Дар гӯишҳои дигари ҷанубӣ буғма ба маънии «номи растании талхмазаи шифобахш» қорбасти мешавад.

4. А. З. Розенфелд низ як гурӯҳ калимаҳои тоҷикиасро, ки барои ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикзабони Бадахшон, забонҳои помирӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик умумӣ буда, танҳо бо баъзе аломатҳои фонетикӣ фарқ мекунанд, ба қайд гирифтааст: **гирайбон** – гиревон – гиревон, **пърешон** – парешон (дар ҳайрат, тааҷҷуб), **шаймон** – пьшаймон – пушаймон, **қилӣ** – қъли – қалид, **ғимҷа** – хъмҷа – хъмҷак – химҷа, **меймон** – мемон – меҳмон – меҳмон, **қул** – қӯл, **норӣ** – нҳорӣ – наҳорӣ, **сарад** – сарҳад [8, 32].

5. Тарзи зиндағӣ ва маишати тоҷикзабони Бадахшон нисбат ба ҳаёти мардуми кӯҳистони дигар минтақаҳои тоҷикнишин ба қуллӣ фарқ дорад. Чунин тафовут дар номгузориҳои ҳодисаву рӯйдод ва ашъи хос, ки бо урфу одат, иҷрои маросимҳои динию мазҳабӣ ва маишату тарзи зиндагии бадахшонӣ зич вобаста мебошад, барои дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои тоҷикзабони ин минтақа сар задани як зумра калимаҳои махсус сабаб гаштааст: **мир** – унвони меросии ҳокими Бадахшон. Ин калима пас аз ҳамроҳ гаштани Помир ба Русия ва таъсис ёфтани Вилояти Мухтори Бадахшони Кӯҳӣ дар ҳаёти Тоҷикистони шӯравӣ хусусияти архаистӣ касб намудааст; **шана** – ашҳоси олимақоми рӯхонӣ, ки вазифаи маъмурӣ надоштанд, вале соҳиби иззату иқдоми махсус буданд. Дар дигар минтақаҳои тоҷикнишин муродифи он вожаи **эшон** мебошад, ки бо таркиби овозӣ ва мафҳуми худ ба унсури луғавии **шана** шабеҳ мебошад; **саид**, **хуча** – табақаҳои рӯхонӣ, ки аз рӯйи дараҷа пас аз **шана** қарор мегиранд; **халифа** – рӯхонии мазҳабии исмоилӣ; **зани қамой** – қанизи шахси рӯхонӣ; **арғунд** – кӯдакони аз қанизақ зодашуда, ки ҳуқуқи даъвои мероси падариро надоранд; **амбоғ** – қундош – палонҷ; **шогун** – иди соли нав (наврӯзӣ), **шошп** – сӯманак; **ҷама** – сӯзани қубба; **пақол** – тоқӣ;

Масъалаҳои забоншиносӣ

чамус – пойафзоли сабук, ки онро аз чарми хом тайёр мекарданд.

Муносибати шакли маъноии баъзе калимаҳои лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахонро бо забони вахонӣ ва дигар забонҳои помирӣ дар қиёс бо забони адабӣ ва шеваи ҷанубӣ дар ҷадвалҳои зерин нишон додан мумкин аст:

Ҷадвали 1.

лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон	забони Вахонӣ	забонҳои помирӣ	шеваи ҷанубӣ	забони адабӣ
бум//бӯм	кут	бунг (Ш.Р.) кӯҳи бомшакл	бӯнг//бунг//бонг	Бом
гър-гър (тақлиди овозӣ)	гӯр-гӯр	гур-гур (Ш. Р.)	гур-гур	нидое, ки ҷӯпонон барои аз байни мол барои ҷудо кардани барраву бузғола ба кор мебаранд
зайча	зича	зеча//чича (Ш. Р.)	зача	зани навтаваллудкарда
къръндида	кърчак//дръпак	қируст//қирамб (Ш. Р.)	къръндидан	хоридани пӯст ё пӯчок бо даст
лоқу пар	бӯт//луқ-пар	лек-ат пар (Ш.) лок-ат-пар (Р.)	лоқу пар	либос, пӯшок
лъшм	шлавз//шливуч	лишм (Ш.)	лъшун//лъш пун	Лажғонак
петов	питов	питов (Ш. Р.)	питов	Офтобрӯя
петовгӣ	питовгӣ	питев (мунҷонӣ)	питов	ҷойи офтобрӯя
спърз	сик	сѐц (Ш.) сиц (Р.)	сич, сийолавак	сипурз, испурч
сон	сон	сон (Р.) сӯн (Ш.)	сон (сони сѐфед)	сон, матои сафед
доман	доман пар	теф//теп (Ш.Р.)	теф//таф	1.домани курта 2.бол, қанот
чук//чъкидан	чук // чукак // тох задан	чухт (Ш.Р.)	чък, чъкид	кӯфтан бархӯрдан
чухт//яъхт	чухт	чехт (Ш.)-хам чоxt (Р.)-хам	чъхт(рост)	сақф, рост
чаht//чат//чет	чайт//чат	чат (Ш.)	чахт	даъват намудан ба тӯй
чакидан	ръй//рѐйак //вақт	чак//чақт (Ш.Р.)	чак, чакид	аккос задан
лък	лък	лък//лик (Ишк., Р., Барт.)		ғалақаи дар, қулфи қадимаи ҷубӣ
кър//кәр	бой	кър (язғ.) кър (мунҷ.) кир (рошорв.)		ғор
фраконида	вървак	фиревт (Р.) ферав (Барт.) фравевд (мунҷ)	фрекидан	1.чайқонидан 2.об додани замин пеш аз кишт
кев //қив	қъв//қив	қив (Ш.Р.Барт.)	файрод	чеғ задан

//қъв//қъв				
танбон	тунбун	тамбон тамбон	эзор	шалвор, пойчома, танбон
ба	ба	ба (ишк.) боу (Ишк.) ба (Шуғ.)	мач//мачак	бӯса
шълах	шълах	шилак (Р.) шълах (Ишк.) шйлах (мунч.)	лич, либлич	луч, урён

**Муносибати лексии лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон бо лаҳҷаҳои дигари
чанубӣ ва чануби-шарқӣ**

Чадвали 2.

лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон	лаҳҷаи горонӣ	шеваи чанубӣ	шеваи чануби- шарқӣ	забони адабӣ
набоса//нъбоса	нъвоса	наваса//нъваса	нуваса	набера
бийор//бъйор	бийор	ака, бийор	бийор	бародар
кътах	ктах	-	-	маҳсулоте, ки аз шири бурида таҳия мешавад
евар	евар	евар//ҳевар	евар	додари зан//шавҳар
ғъдора	ғъдора	ғдора//ғъдора	ғъдора	зарфи калони чӯбин ё гилин
хъмбък	хумб	хум	хумб	хум
шатапойа	шоту	зинапойа		тобут
дъмқанд	мъсинӯк	дамқал//дамқанд		кумғон, зарфи обгирӣ
бат	бат	бат	бат	атола
колък	Колък	колак		холи сунъӣ
йах//зъх	зух//зъх	озах//озъх	озағ//озах	озах
афлос	ғаъжд	ғажд	ғажд	ифлос
далйа	далйа	далда	далйа	гандумкуча
ғамй шудан	ғамй шудан		ғамй шудан	хаста шудан
вреш кардан	уреш кардан	пашмтърошӣ	вреш кардан	тарошидани пашми хайвон
қърт кардан	фърт кардан	дам кашидан	фърт кардан	қурт кардан
данвоҷък	данфъжок	дахвоҷък	дафоча	ҳамёза
айд	ξайд	Ξид	ξид	ид
бъчак	бъча	бича	бича	нарбузи ахташуда
дафък	пинък	пълушк		сӯроҳи сӯзан

Аз таҳқиқи муносибати лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон бо забонҳои помирӣ, хусусан, бо забони вахонӣ, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст:

1) Дар нутқи аҳолии дараи Вахон – Ямг, Нижгар, Удит, Чилтоқ бо вожаҳои дучор омадан мумкин аст, ки онҳо аслан тоҷикианд ва решаи онҳо дар забони адабӣ дучор меояд. Ин қабил вожаҳо аз ҷиҳати шумора зиёданд ва онҳо тавассути тоҷикзабонан дар минтақаи Вахон иштишор ёфта, ба забони вахонӣ роҳ ёфтаанд.

2) Дар лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон ва забони вахонӣ калимаҳои зиёде

мавҷуданд, ки онҳо дар гурӯҳи лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон, хусусан, ғӯйиши тоҷикзабони водии Вахон, хусусияти лаҳҷавӣ касб кардаанд. Як қисми ин калимаҳо аз забонҳои вахонӣ ва ишқошимӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабон ворид шуда бошад, қисми дигари онҳо бевосита моли лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон ба ҳисоб меравад (ниг.ҷадвали 1).

3) Дар лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон ва забони вахонӣ теъдоди вожаҳои лаҳҷавие, ки онҳо ба воситаи намояндагони шеваи ҷанубӣ ва шеваи ҷануби шарқӣ ба лаҳҷаи мазкур дохил шудаанд, низ кам нестанд.

Зухуроти диалектизмҳои лексии муштарақ дар лаҳҷаҳои тоҷикони Бадахшон ва дигар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ низ ҷой дорад (ниг.ҷадвали 2).

Адабиёт:

1. Богорад Ю. И. Горонский говор таджикского языка//Иранская филология (Научный сборник. – М.:Восточная литература, 1963. – С.44-67.
2. Исмоилов Ш. Муносибати лексикаи лаҳҷаи Қаротегин бо баъзе аз забонҳои помирӣ //Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1991. – С.3-13.
3. Карамшоев Д., Бахтибеков Т. Доир ба алоқаи луғавию грамматикии забонҳои помирӣ ва тоҷикӣ // Маҷмуаи илмӣ. Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – С.54-73.
4. Каримова А. Оид ба муносибати луғавии забонҳои помирӣ ва шеваҳои тоҷикӣ // Маҷмуаи илмӣ. Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.197-204.
5. Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Фонетика, лексика). Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.
6. Розенфельд А. З. Дарвазские говоры таджикского языка // Тр. АН СССР. 1956. Т.6. – М., 1956. – 272 с.
7. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь /Юго-Восточный Таджикистан. – Л., 1982. – 240 с.
8. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка (Юго-восточный Таджикистан). – Л.: ЛГУ, 1971. – 192 с.
9. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров/ В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. Ҷ. 1. – 949 с. Ҷ. 2. – 944 с.

ТДУ: 809.155.0 (07)

**БАРРАСИИ
ЗАБОНИИ ЧОЙНОМҲОИ
ТОЧИКИИ ВОҲАИ
СУРХОН**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
муаллими калони кафедраи методикаи
таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

**ЯЗЫКОВЫЙ
ОБЗОР ТАДЖИКСКИХ
ЯЗЫКОВ КРАСНАЯ
ПРИТЯГА**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и литературы
ТГПУ им. Садриддина Айни*

**LANGUAGE
REVIEW OF TAJIK
LANGUAGES
RED OATH**

*Tursunova Munavvara Azamovna,
senior lecturer, department of teaching methods of the
tajik language and literature, TSPU named after
Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхонро муаллиф мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро аз нигоҳи сохт ба чор гурӯҳ дастабандӣ кардааст. Гуфта мешавад, ки баррасиву пажӯҳиши луғати ин ё он забон ва қишрҳои гуногуни луғавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ханӯз таъкиранигорону луғатнависони гузашта номҳои нахустин гузошта буданд. Дар асоси маводи сарчашмаҳои хаттӣ таърихӣ мавриди таҳлили забони қароргирифта муаллиф дар ин бобат маълумоти беш овардааст. Маводи мақола барои забоншиносони ҷавон, унвонҷӯён ва донишҷӯёни номшинос ва умуман дӯстдорони фарҳангу тамаддуни қадимиамон муфид аст.

Калидвожаҳо: *топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, гидронимия, макони зист, Сурхон, воҳа, сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, дарё, ҷӯйбор, сарчашма, чашма, ҳавз.*

Аннотация

В данной статье автор рассматривает таджикские журналы Сурхандарьинского оазиса и классифицирует их на четыре группы. Говорят, что изучение и исследование лексики того или иного языка и его различных лексических пластов в таджикском языкознании имеет давнюю историю, и этому благородному делу дали первые имена комментаторы и лексикографы прошлого. На основе анализа письменных и исторических источников автор предоставляет дополнительные сведения по этому поводу. Материал статьи полезен молодым лингвистам, аспирантам и студентам в целом, а также любителям нашей древней культуры и цивилизации.

Ключевые слова: *топонимия, микротопонимия, топонимы, географические названия, гидронимия, среда обитания, Сурхан, оазис, сода, искусственный, комплекс, композиция, река, ручей, исток, родник, бассейн.*

Annotation

In this article, the author examines the Tajik journals of the Surkhandarya oasis and classifies them into four groups. They say that the study and research of the vocabulary of a particular language and its various lexical layers in Tajik linguistics has a long history, and this noble cause was given the first names by commentators and lexicographers of the past. Based on the analysis of written and historical sources, the author provides additional information on this matter. The material of the article is useful for young linguists, graduate students and students in general, as well as lovers of our ancient culture and civilization.

Keywords: *toponymy, microtoponymy, place names, geographical names, hydronymy, habitat, Surkhan, oasis, soda, artificial, complex, composition, river, stream, source, spring, basin.*

Баррасиву пажӯҳиши луғати ин ё он забон ва қишрҳои гуногуни луғавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ҳанӯз таъкиранигорону луғатнависони гузашта номҳои нахустин гузошта буданд. Барои муайянкунӣ намуди аслии калимаҳои тағйиришаклкарда ба мо усули таърихӣ-қиссӣ, яъне, таҳлили этимологӣ ёрӣ мерасонад. Дар пояи тақозои ин риштаи забоншиносӣ вожаҳои таркиби луғавии забон, ки калимаҳои ифодагари ҷойномҳо низ ба ҳамин гурӯҳ шомиланд, ба гурӯҳҳои калимаҳои аслан тоҷикӣ ва номвожаҳо ҷудо карда мешаванд. Гуфтан ба маврид аст, ки «дар таҳқиқи этимологӣ, пеш аз ҳама, истифодаи дақиқи қонуниятҳои мувофиқати овоз ва муқаррар кардани истисноҳои аз ин қонуниятҳо берун ниҳоят заруранд, зеро ки истисноҳои муайян дар мувофиқати овозии давраҳои мухталифи як забон ва ё забонҳои ба ҳам хеш бо сабабҳои маълум ва мушаххаси воқеӣ ба вучуд меоянд. Танҳо дар сурати бо назаргирии таҳлили луғавии сабабҳои объективӣ этимологияи ҳақиқии илмӣ калимаҳоро, аз ҷумла ҷойномҳоро муқаррар кардан мумкин аст» [Ҳомидов 2008, с. 118]. Аз ҳамин нигоҳ, ба паҳлӯҳои шаклгирии номҷойҳои воҳаи Сурхон назар дўзем, онҳоро вобаста ба вижагиҳои мавҷудаи забониашон ба гурӯҳи ҷойномҳои худӣ ва ҷойномҳои иқтибосӣ ҷудо намудан мумкин аст. Ин таснифот дар асоси ба инобат гирифтани вижагиҳои пайдоишу мансубияти забониашон ба назар гирифта шудааст. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ ё решашиносӣ (этимология) маводи гирдовардаамонро доир ба топонимияи воҳаи Сурхон метавон ба гурӯҳи забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, сакоӣ), топонимияи туркӣ-муғулӣ (узбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, қазокӣ), топонимияи арабӣ ва ҳиндӣ, топонимияи омехта (гибрид) дастабандӣ кард ва аз ҳамин нигоҳ таҳлилу баррасии этимологӣ сурат дод. Мо тасмим гирифтаем, ки дар доираи ин мақола сухане чанд доир ба ҷойномҳои тоҷикиаслии воҳаи Сурхон баёни андеша бинамоем.

Гуфтан ба маврид аст, ки воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми ориёинаҷод, яъне, гузаштагони тоҷикон – сақоихову бохтариҳо ва суғдиҳо буда, забонҳои суғдиву бохтарӣ ва тоҷикӣ чун забони муомилаву муоширати сокинони воҳаи Сурхон маҳсуб меёфтанд. Ғайр аз ин, забонҳои номбурда дар ташаккулу таҳаввули забони дари тоҷикӣ дар ин воҳа нақши муассир гузошта, дар шаклгирии номвожаҳои ҷуғрофӣ низ нақши бориз доранд. Яке аз ҷиҳатҳои ҳасанайи омӯзишу таҳқиқи топониму микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо шоҳиди рӯзгори гузаштаи халқу миллатҳо буда, бо таърихи манотик ва сокинони он робитаи ногусастанӣ доранд. Дар низоми номвожаҳои ҷуғрофӣ имконияти аз забонҳои матрук ва ё аз истифода бозмонда ҳифозат шудани як гурӯҳи вожаҳои онҳо амри воқеист, зеро забонҳо аз байн мераванд, вале баъзе вожаҳои марбути ин забонҳо ба сифати номвожаҳои ҷуғрофӣ солҳои сол боқӣ мемонанд. Муҳаққиқ А. Ҳасанов дуруст таъкид мекунад, ки «як далели муҳимми будгоҳи аслии ориёиён ба шумор омадани Осиёи Марказӣ маҳфуз мондани вожаи «ориё» дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ зиёд аст. Масалан, собит гардидааст, ки дар гурӯҳи овозҳои оғозии топоними Рометан [мавзее дар Бухоро] унсури зикрӣ маҳфуз мондааст» [Ҳасанов 2002, 7]. Яъне, номвожаҳои ҷуғрофӣ барои муайян намудани нахустбунёди миллатҳову давлатҳо ва қавмиётҳои имконият фароҳам меоваранд.

Бояд гуфт, ки бештари ҷойномҳои воҳаи Сурхонро ҷойномҳои мансуби забони тоҷикӣ фаро мегирад. Аз рӯи ин гуфтаҳо, метавон чунин топонимҳои воҳаи Сурхонро ба қатори ҷойномҳои забони тоҷикӣ мансуб донист: Боғбола номи деҳа, Боғзағон номи деҳа, Боғи Самарқанд номи деҳа дар ноҳияи Сариосиёб, Боғи Боло номи деҳа дар ноҳияи Бойсун, Боғи Шамол номи деҳа дар ноҳияи Ангор, Бузғала номи дара дар Бойсун, Бурчи Баланд номи адир дар Бойсун, Буроб номи деҳа дар Чағониён, Бӯйрабоб номи деҳа дар Қумқӯрғон, Бӯстон номи деҳа дар Ҷарқӯрғон, Вандоб номи деҳа дар

Шеробод (аз суғдии Vantop – банди об, сарбанди об), Вишгирд номи шаҳр дар Чағониён, Вочак номи деҳа дар Сариосиё, Газарак номи деҳа дар Сариосиё, Кат (аз суғ. kas//kat – шаҳр, суғ. kancā//kanta>kent – шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сераҳоли), Канд (аз суғ. kanδ//kant – шаҳр, суғ. kanda // kanta = kent – шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сераҳоли), Корез, Ангор, Андичон, Арғун, Газа, Дашт, Даҳана, Занг, Заргус, Яланроч [Yalanroc]...

Аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки бештари ҷойномҳои сарзамини Сурхон мутааллиқи забонҳои суғдӣ ва тоҷикианд, моро лозим меояд, ки маводи гирдовардаамонро аз нигоҳи сохт баррасӣ ва вижагиҳои забони онҳоро муайян намоем. Ҷойномҳои чуғрофии марбути нуктаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо намудан мумкин аст. Ба гурӯҳи топонимҳои сода ҷойномҳои дохил кардаем, ки аз як реша иборат ва ба ин ё он маъно далолат мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Дар поён чанд ҷойноми сода чун намуна оварда мешаванд:

Карсагон [Karsagān], номи деҳа дар худуди ноҳияи Олтинсой буда, аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб ва аз ҷузъҳои kar, sak/sag ва пасванди чамбандии -ān таркиб ёфтааст. Ҷузъи kar шакли тағйирёфтаи kaurā ба маънои кӯҳ ва ҷузъи sak/sag ба маънои номи гурӯҳи этникии сакоӣ далолат мекунад ва маънояш мавзеи кӯҳии ба гурӯҳи этникии сакоӣ мансуб буда аст. Ин топоним таърихи қадима дошта, мансуби забонҳои қадимаи эронӣ аст [Нафасов 1989, 91].

Каризат [Karizat], номи деҳа дар худуди ноҳияи Шеробод буда, номи умумии деҳаҳои Ғоз, Ёқуббойкариз, Оқтош, Олғуй, Ёрмакариз, Човоғкариз, Бӯлаккариз, Каттақамиш, Кампирбӯлак доништа мешавад. Топоними номбурда аз нигоҳи сохт айни ҳол сода буда, аммо таърихан вожаи мазкур мураккаб ва аз ҷузъҳои kor, -ez ва пасванди шакли чамбандии -at таркиб ёфта, ба маънои ҷоҳ далолат мекунад [Абаев 1958, 505]. Дар қолаби корез дар забони тоҷикӣ калимаи полиз//полез вучуд дорад, ки ба маъноҳои 1) ҷоӣ, ки растаниҳои палакӣ ва сабзавот кошта мешавад ва 2) киштзор, мазраа далолат мекунад [ФЗТ 1969, Ҷ. 2. С.114]. Аз ин маънӣ чунин бармеояд, ки ин вожа таърихан мураккаб буда, ҷузъи -из ва -ез маънои заминро дорад [Маҷидов 2007, 48].

Чит [Čit], номи деҳа дар худуди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё ва ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарё маҳсуб ёфта, аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ исм аст. Дар забони авастӣ вожаи номбурда дар шакли čat (чат), дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ čat (чат) арзи вучуд намудаанд [Додихудоев 1979, 34]. Дар забонҳои шарқии эронӣ ин вожа ба маънои бом, баландӣ ва ҷойи зист далолат мекунад. Ҳамчунин вожаи номбурдари мувофиқи маълумоти муҳаққикон шакли тағйирёфтаи вожаи ҷоӣ забони тоҷикӣ доништан низ мумкин аст [Нафасов 1989, 208]. Ин вожа дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷоҳ корбаст мешавад ва дар шакли чит//чат ҳам барои ифодаи маънои ҷоҳ омада, мансуби забонҳои қадимаи эронист. Гузашта аз ин, вожаи **ЧИТ** ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми матоъ ё газвор ё коло дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, ки ин вожа аз забони ҳиндӣ омадааст [ФЗТ 1969, Ҷ.2, с. 541]. Муҳаққик Б. Б. Тураев дуруст қайд мекунад, ки ҷузъи суғдӣ čit=čīn аз решаи умумиэронӣ ва ҳиндуурупонӣ čt буда, дар баъзе ҷойномҳо ба назар мерасад. Дар музофоти Қул ва деҳаи Хишортоби воҳаи Яғноб гузаре бо номи Čitirmen ва Čintermen вучуд дорад, ки маънояш гузари дарунӣ (гузаре воқеъ дар умқи дара) мебошад, аз ҷузъҳои čit – дарун ва men – деҳа, гузар таркиб ёфтааст [Тураев 2019, 49].

Фархурдиза [Farxurdiza], мувофиқи маълумоти Ёкути Ҳамавӣ номи деҳа дар худуди Нахшаб ва Чағониёни таърихӣ буда, аз нигоҳи сохт аз ҷузъҳои far/par – баландӣ, хир – офтоб ва diza/ diz – ҳисор, қалъа таркиб ёфта, маънояш мавзеи офтоббарое, ки диҷ ё қалъадор аст, мефаҳмонад.

Ғайр аз ин, дар қатори ҷойномҳои воҳаи Сурхон калимаҳои суфтаву рехта мавҷуданд, ки ин қабил вожаҳоро мисли калимаҳои сода зикр кардан мувофиқи матлаб аст. Зеро ин гурӯҳи топонимҳо агар ба ҷузъҳо ҷудо кунем, маънои грамматикашон

маълум намешавад ва фақат дар ҳолати қиёс барқарор кардани шакли таърихиашон мумкин аст. Чанд намуна аз ҷойномҳои воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Ипоқ / Ифоқ, номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой буда, таърихан аз нигоҳи сохт мураккаб аст ва шакли қадимаи ин топоним ип/иф уф ва -оқ буда, ҷузъи аввал бозмондаи қадимаи *kaufa*-и порсии бостон ва маънои *kūxro* дорад ва ҷузъи дувум шакли тағйирёфтаи пасванди -ақ аст ва яққоя маънои ин топоним мавзеи хурди *kūxī* аст.

Кайфон [Kaufān], унвони теппа, адир ё баландӣ дар ҳудуди ноҳияи Шеробод буда, номи ин мавзеъ дар асарҳои хаттӣ қайд гардидааст. Кайфон бо ҳамин шаклаш ба гурӯҳи вожаҳои сода дохил мешавад ва шакли таърихӣ ин топонимро ҷузъҳои *kaufa*-и порсии бостон ва пасванди чамбандии -он ташкил медиҳад. Ҷузъи *kaufa* маънои *kūxro* доро буда, маънои луғавии ин топоним адири *kūxī* аст [Нафасов 1989, 88].

Кақайдӣ [Kakaydī], номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Шӯрҷӣ буда, ин топоним бозмондаи забонҳои қадимаи эронист. Таърихан аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҷузъи *ka* бозмондаи қадимаи *kaufa* – *kūx*, *ka*у – кат/қад ва *dī* –диз/диж аст ва маънои луғавиаш деҳи диждори *kūxī*. Пас маънои ин вожа қалъа ё деҳаи дар доманаи *kūxor* воқеъгардида мебошад.

Умуман, ҷойномҳое, ки аз ҷиҳати сохт ва рехтагӣ мутааллиқи қадимаҳои содаанд, дар байни маводи гирдовардаи мо аз нигоҳи миқдор кам буда, ин топонимҳо дар асоси номи шайъ ва сатҳи ҷойгиршавии нахру ҷӯйбор ва рӯду дарё падида омадаанд. Аз ин рӯ, ки ҷойномҳое, ки дар боло баррасӣ ва номашон зикр гардид, шаҳодат медиҳанд, ки топонимҳои номбурда бо мурури замон тағйири шаклу намуд карда, аз маънои асли ва шакли таърихӣ худ каме дур рафтаанд.

Тазаккур бояд дод, ки ба ҷуз забони яғнобӣ вожаҳои суғдии зиёдро дар фонди луғавии гӯйиши мардуми тоҷик ва номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи Осиёи Миёна мушоҳида намудан мумкин аст. Чунонки борҳо зикр намудем, топониму микротопонимҳо хусусияти маҳфуздории қадимаҳое мебошанд, ҳуди он забонҳо садсолаҳо қабл аз байн рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксари топонимҳои минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла, воҳаи Сурхон аз забони суғдӣ ва бохтарӣ маншаъ мегиранд.

Бояд қайд кард, ки ҳарчанд дар топонимияи воҳаи Сурхон қадимаҳои зиёди суғдӣ то имрӯз ба назар расанд ҳам, вале то кунун дар ин замина пажӯҳиши вижа ва густурдае дар ин самт сурат нагирифтааст. Ба ғайр аз ишораҳои кӯтоҳи А.Л. Хромов ва Б. Алиев, оид ба номвожаҳои суғдии ин маҳал чизе навишта нашудааст.

Ҳарчанд ки микротопонимҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, бештар ба таҳаввулоти сохторию маъноӣ дучор мешаванд, аммо дар номвожаҳои минтақаи мавриди назар дар баробари топонимҳо як даста микротопонимҳое ба назар расиданд, ки шакли қадимаи худро нигоҳ доштаанд. Аз рӯи ифодаи маъно ва вижагиҳои ҷуғрофӣ, номвожаҳои тоҷикии воҳаи Сурхонро ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Номи шаҳру шаҳрак: Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Сарисийёб, Заркамар, Шарғун, Деҳнав ва ғайра;

2. Номи деҳаҳо: Заркамар, Пасисурхӣ (ҳоло Пасурхӣ), Бибиширин, Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина, Кайфон, Қандак, Қаризат ва ғайра. Дар поён чанд намуна аз ҷойномҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Дарбанд [Darband] номи деҳа дар ноҳияи Бойсун буда, дорои чунин маъниҳост: 1) танба, ҷубе, ки барои маҳкам кардани дар ба пушти он таҷкунонида мешавад, ғалақа, лӯқидон; 2) сарҳади табиӣ байни ду вилоят ё мамлакат; 3) дар адабиёт ба маънои қалъа, ҳисор ва истехком омадааст; 4) ағба, тағно ё дараи танг аст. Ин деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон, ки асосан тоҷикон зиндагӣ доранд, воқеъ аст. Аз нигоҳи сохт

ин топоним мураккаб аст ва аз чузъҳои «дара – воҳаи воқеъ дар байни ду кӯҳ ё силсилаи кӯҳҳо: дараи Варзоб, дараи Пули Сангин, дараи Нихон, дараи Рашт» [ФТЗТ 2008, с. 423] ва банд – баста таркиб ёфтааст. Маънояш дараи аз ду тараф баста буда, мутааллиқи забони тоҷикӣ. Мук. Дербент (шакли тағйирёфтаи Дарбанд дар Доғистон), Дарбанд (дар худуди ноҳияи Нурободи Тоҷикистон)

Даҳана [Dahana], номи деҳа дар худуди ноҳияи Дехнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз чузъҳои даҳан – оғозгоҳ ва -а пасванди калимсоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дарабудаст аст. Мук. Даҳана (воҳаи Яғноб), Даҳана (ноҳияи Варзоб).

Ҷойноми Сайроб номи деҳаи қадимаи мавзеи Бойсун, ки дар сарчашмаҳо дар шакли Бойсунтов қайд гардидааст, буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз чузъҳои сайр – гардиш, сафар, саёҳат, тамошо ва **об** – моеи туршизо ва дарё таркиб ёфтааст. Маънои лексикӣ ин ҷойном маконест, ки он ҷо **об сайр дорадро** ифода мекунад.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон аст, ки аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз чузъҳои панҷ – адад, шумора ва об – дарё иборат буда, маънояш деҳае, ки дорои панҷ дарёча аст, мебошад. Мук. Панҷоб (Афғонистон), Панҷоб (Ҳиндустон)

3. Номи кӯҳҳо: Кӯҳи Сиём, Бодиҳаво, Гегирдак, Карсагон, Кӯҳи Сафед, Кӯҳи Чош, Парғут, Почур, Хондиза, Хуфар, Хубон, Хучабаркӯҳ, Чакадӣ, номи қулла дар Сариосиё], Чашка [номи қулла дар Қумкӯрғон], Човдӣ Бойсун, Сина, Сариосиё ва ғайра.

4. Гидронимҳо: Сайроб, Панҷоб, Санггардак, Ниҳомрӯд, Сурхон Боботоғ [номи қаторкӯҳ дар худудҳои ноҳияҳои Дехнав, Шӯрҷӣ, Сариосиё], Бодиҳаво [номи деҳа дар Дехнав], Говурган [шакли қадимаи суғдӣ он *jovurkkan* – макони говро гург хӯрдагӣ, номи мавзеи кӯҳӣ дар Дехнав].

Зевар [Zevar], номи деҳа дар худуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхон буда, номи ин деҳа дар забонҳои помири дар шакли *zivar* ба маънои ҷойи буриши об далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ ин вожа аз чузъҳои *zah* (зах) ва *par/far* (пар/фар) таркиб ёфта, маънояш шохоби дарёе, ки аз баландӣ ҷорӣ мешавад, мебошад. Ё ба таври дигар, шохоби болоии дарё аст.

Шӯроб. Шӯр низ аз ҷумлаи номвожаҳои серистеъмоли воҳаи Сурхон буда, на ба маънии маъмуле, ки дар забони тоҷикӣ адабӣ [ҳаяҷон, изтироб ошӯфтагӣ; ғавғо, фарёд; фитна, фасод, ошӯб ва ғайра] қорбаст мегардад, истифода мешавад, балки қомилан маънии нав дорад. Ин номвожа ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофӣ минтақа зиёд ба назар расида, ифодагари мавзёе мебошад, ки он ҷойҳо ҷариву касногузар ва варта ҳастанд. Муҳаққиқ А. Л. Хромов дар дараи Фондарё мавҷудияти мавзеоро бо номи Нови шӯр ба қайд гирифта, онро «нови сернамак» маънидод кардааст [Хромов 2010, 48].

Дар забони суғдӣ ва ҳамчунин забони форсии миёна сурати «рӯт» –ро гирифт, ки табиист. Зеро дифтонги қадимаи «au» дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ садоноки «ӯ»-ро медиҳад, «а» аз охир ихтисор мешавад, овози «т» бошад, ба «д» бадал мегардад. Аз ин ҷо дар форсии қадим *gauta*; форсии миёна ва суғдӣ *rūt*; тоҷикӣ – *форсӣ рӯд*» [Саймидинов 2001, 37].

Ҳар ду чузъи номвожаи мазкур дар якҷоягӣ ифодагари мавзеи гидронимӣ буда, ба маконе далолат мекунад, ки дар он ҷо об мавҷуд аст. Худи мавзеи ҷуғрофӣ Порут (дараи дар самти муқобил, яъне рӯбарӯ қарордошта) низ ин андешаро собит месозад.

Номвожаҳои суғдӣ дар ин мавзё баёнгари таърихи басте дарози бархӯрди забонҳои қадимаю муосир арзёбӣ мегарданд ва дар ин раванд, нақши онҳо дар ташаккули номвожаҳои маҳаллу ҷойҳои ҷуғрофӣ хеле назаррас аст. Ин гурӯҳи номвожаҳо бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки забон аз муоширати умум барканор монда, матрук гардад, вале як гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ маҳфуз мемонанд. Далели ин гуфта он аст, ки ҳарчанд забони суғдӣ дар водихои нопайдоканори Осиёи Марказӣ

тақрибан ҳазор сол инчониб функсияи муоширатро аз даст дода бошад ҳам, вожаҳои он дар ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ саҳми назаррас доранд.

Сабаби асосии ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар низоми топонимикаи воҳаи Сурхон ба устувории номвожаҳои чуғрофӣ нисбат ба калимаҳои маъмулӣ алоқаманд аст.

Хулоса, номвожаҳои чуғрофии мансуби забони тоҷикии ин маҳал бори дигар замоне қаламрави забонҳои эронӣ, аз ҷумла, бохтарӣ, сақой ва суғдӣ будани ин сарзаминро собит месозанд ва шаҳодат аз он медиҳанд, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули таркиби луғавии забон пайдору устувор буда, дар тури асрҳо ҳифозат мегарданд.

Номвожаҳои тоҷикии минтақаи мазкур дар баробари ифода намудани мавзӯҳо, инчунин, мафҳумҳои чуғрофию дигар соҳаҳоро дар худ таҷассум намудаанд. Аз ин ҷост, ки ҷойномҳои чуғрофии мутааллиқи забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо мешаванд.

Ба дастии сода ҷойномҳоеро дохил кардан мувофиқи матлаб аст, ки аз як реша шакл гирифта, ба ин ё он маъно далолат мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Чанд мисол доир ба ҷойномҳои содари меоварем ва баррасӣ мекунем: Сел [Sel], Дашт [Dašt], Кишт [Kišt], Кӯл [Kul], Лангар [Langar], Нелу [Nelu], Чинор [Cinor], Тӯда [Tuda], Ангор [Angor], Андигон [Andigon], Арҷун [Arjun], Сина [Cina] ва ғайра.

Ба гурӯҳи сохтаи топонимҳои тоҷикӣ чунин номҷойҳои зерин мансубанд: Ваҳшивор [Vaxšivor], Шӯрча [Šurča], Шӯрҷӣ [Šurčī], Шӯрҷоб [Šurčob], Чашмазор [Čašmazor], Газа [Gaza], Даҳана [Dahana], Афғона [Afğāna], Даҳана/Даҳона [Dahāna], Домана [Dāmana], Ҷиза [Jiza], Нова [Nāva], Буттазор [Buttazār] кӯҳ, Ровазор [Rāvazār] мӯр, Марғзор [Marğzār] мавзӯ, Ғулзор [ğulzār] чарогоҳ, Регзор [Regzār] мавзӯ, Боғистон [Bāyistān] деҳа, Кӯхистон [Kuhistān] деҳқада, Ғармистон [ğarmistān] мавзӯ, Вордон [Vārdān], Хумдон [Xumdān], Ширдон [Širdān], Тундӣ [Tundi] кӯҳ, Качҷӣ [Kajji] кӯҳ, Борики [Bāriki] роҳ, Пастӣ [Pasti] дашт, Балхӣ [Balxi] номи гузар, Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла, Гиламҷӣ [Gilamčī] номи маҳалла, Бӯзҷӣ [Buzčī] номи маҳалла, Сангак [Sangak] номи дарё, Ҳавзак [Havzak] номи мавзӯ, Тутак [Tutak] номи боғ, Сурхак [Surhak] номи мавзӯ, Рӯдак [Rudak] номи қадимаи дарёи Сангардак, Равотак [Ravātak] номи бостонии мавзӯ дар худуди Деҳнав, Охӯрак [Aхurak] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун, Кӯҳак [Kuhak] номи мавзеи бостонӣ, Кӯлак [Kulak] номи мавзеи обӣ дар Шеробод, Новандак [Nāvandak] номи деҳа дар Бойсун, Сиёрак [Siyārak] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун, Боғча [Bāyča] номи мавзӯ дар Шеробод, Ҳалвогар [Halvāgar] номи гузар, Челонгар [Čelāngar] номи гузар, Косагар [Kāsagar] номи гузар ва ғайра.

Ба гурӯҳи мураккаби тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: Шӯрҷоб [Šurčob], Шеробод [Šerobod], Ширкент [Širkent], Дуоба [Duāba] номи кӯҳ, Селраҳа [Selraha] номи мавзӯ, Дураҳа [Duraha] номи мавзӯ, Дуғоба /Дуғоб [Duğāba], Дуоба [Duāba], Дарбанд [Darband] номи деҳа, Заркамар [Zarkamar] номи деҳа, Лабисой [Labisāy] номи мавзӯ, Ҷувориپоя [Juvāripāya] номи гузар, Нахӯдпоя [Naxudpāya] номи гузар, Чинорқишлоқ [Činārqišlāq] номи мавзӯ, Шоҳтут [Šāhtut] номи мавзӯ, Сарисий [Sariāsīyā] номи ноҳия ва шаҳрак, Панҷоб [Panjāb] номи деҳа ва рӯд, Кӯлсой [Kulsāy] номи дара, Бибиширин [Bibiširin] номи деҳа ва шаҳрак, Хӯҷачордара [Xujačārdara] номи дара ва мавзӯ, Ҷайрақишлоқ [Jayraqišlāq] номи деҳа, Заргаргузар [Zargarguzar] номи гузар, Катаригузар [Katariguzar] номи гузар, Дукҷигузар [Dukčiguzar] номи деҳа, Сайроб [Sayrāb] номи рӯдак ва деҳа, Сангардакдарё [Sanggardakdaryā] номи дарё ва мавзӯ, Хондиза//Хонҷиза [Xāndiza/Xānjiza] номи деҳа, Сурхон [Surxondaryo] номи дарё, Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё, Обҷӯяк [Ābjuyak] номи мавзеи обӣ, Обгир [Ābgir] номи мавзеи обӣ, Ниҳомрӯд [Nihāmrud] номи бостонии дарёи Сангардак, Сурхандарё [Surxandaryā] номи дарё, Обизаранг [Ābizarang] номи дарё, Рӯдакул [Rudaqul, ин аз ҷузъҳои рӯд (+а) – rauia=> rut-рӯд, дара, обрав, тангно, ҷарӣ, нав ва қул – дара, тангно,

нав дар суғ.-яғн. qul – дара; муқ. Қул (деха дар Яғноб), ағбаи Қул (Яғноб), Қулписта (Дараи Пистазор) дар ноҳияи Исмоили Сомони шаҳри Душанбе), Хӯҷаилок [Xujailāk] номи шохоби дарё ва ғайра.

Ба гурӯҳи ибора-топонимҳои тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: Чашмаи Говон [Časmai Govon] чарогоҳ, Чори Аспон [Čāri Aspān аз суғ.-яғн. čār – тангно, дара, яъне дараи чарогоҳи аспон] чарогоҳ, Сари Мижгон [Sari Mižgān, муқ. Шафтмижгон, деха дар ноҳияи Варзоб] мавзеъ, Оби канда [Ābi kanda], Оби кашқа [Ābi qašqa], Хами баланд [Xami baland], Сари бозор [Sari bāzār], Оби гарм [Ābi garm], Оби заранг [Ābi zarang], Оби калон [Ābi kalān], Оби зиёд [Ābi ziyād], Оби равон [Ābi ravān], Оби сафед [Ābi safed], Оби чашма [Ābi čašma], Оби ях [Ābi yax], Оби сурхак [Ābi surxak], Сари гузар [Sari guzar], Сари ҷӯй [Sari juj], Сари ғӯрӣ [Sari ғӯрӣ], Сари чашма [Sari čašma], Сурхони жанубӣ [Surxāni janubi], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Шохол-қишлоқ [Šāxāl qišlāq], Кӯса-қишлоқ [Kusa qišlāq]...

Ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон шаҳодат аз он медиҳанд, ки забони мардуми маҳал таъсири чашмаси худро ба топониму микротопонимҳои минтақа гузоштааст. Таърих собит кардааст, ки бо баробари аз байн рафтани забонҳо иддаи калимаҳои онҳо дар низоми топонимия боқӣ мемонад. Мусаллам аст, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули забон устувор буда, баъзеи онҳо имкон дорад, ҳазорсолаҳо боқӣ бимонад. Дар ҳар сурат, дар низоми топонимияи манотиқи мухталифи Тоҷикистон, аз ҷумла, воҳаи Сурхон вожаҳои тоҷикиасли нодирро мушоҳида намудан мумкин аст, ки аз замони қадим то имрӯз пойбарҷо мондаанд.

Адабиёт:

1. Алиева З., Муқимов Р., Саймолик П. Мачити сангин. // Гиссарский заповедник и его архитектурные памятники. – Душанбе, 1993. – 45 с.
2. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 1995. С.82-110.
3. Бартольд В. В. Чаганиан. // Соч., Т. III. – М., 1965. – С.558-559.
4. Бартольд В.В. Гиссар (Хисар). // Соч., – Т. III. – М., 1965. – 401 с.
5. Ёқубов Ю. Шумон. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – 164 с.
6. Лившиц В. Согдийские слова в таджикском языке. – Душанбе, 1967. – 68 с.
7. Мирхонд. Равзат-ус-сафо. – Техрон, 1961. – Ҷ. VI. – 10 с.
8. Маҳмуд ини Валӣ. Баҳр-ул-асрор / Дар зери таҳияи Б.А. Аҳмадов. – Тошканд, «Фан», 1977. – С.411-412.
9. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик. – Душанбе, 2004. – 19 с.
10. Раҳмон Э. Суханронӣ ба муносибати 3000-солагии маданияти Ҳисор. АМИТ «Ховар», 27.10.2015.
11. Тошев А. Ҳисор. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – 397 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969. – Ҷ.1. – 908 с. Ҷ.2. – 910 с.
13. Фрай Р. Мероси Осиеи Марказӣ. Аз замони бостон то истилои туркҳо. – Душанбе, 2000. – 123 с.
14. Хоҷа Муҳаммад Мирзо. Ҷафт иқлим. – Техрон, қисми II. – 94 с.
15. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. – Душанбе, 2014. – 164 с.
16. Шарофуддинов С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ // Ҳисор – дар масири таърих. – Душанбе: Маориф, 2015. – С.56-60.
17. Чағониён. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 8. – 63 с.

ТДУ: 809.155.0 (07)

**ТОБИШҲОИ
МАЪНОӢ-УСЛУБИИ
НОМВОЖАҲО ДАР
«ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНИ**

**СЕМАНТИКО-
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОТТЕНКИ
ЛИЧНЫХ ИМЕН В
«ВОСПОМИНАНИЯХ» С.АЙНИ**

**SEMANTIC-
STYLISTIC SHADES OF
PERSONAL NAMES IN
"MEMORY" OF S.AYNI**

*Имомбердиева Саломат Менгликуловна,
муаллими калони кафедраи методикаи
таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

*Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и
литературы ТГПУ имени Садриддина Айни*

*Imambtrdieva Salomat Menglikulovna, senior
lecturer, department of teaching methods of the
tajik language and literature, TSPU
named after Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Таҳлилу баррасии луғавии тобишҳои маъноӣ ва услубии номвожаҳои «Ёддоштҳо»-и устод С.Айни мухтавои асосии мақоларо фаро гирифта, муаллиф кӯшидааст, дар асоси маводи ономастикӣ ин ҷиҳатҳоро мавриди баррасӣ қарор диҳад. Муаллиф зикр менамояд, ки забон дар ҷомеа аҳаммияти бузург дошта, табиат онро ба одамон барои он ато кардааст, ки бо ҳам алоқа намоянд, фикри якдигарро фаҳманд, дар як ҷомеа фароҳам оянд, истехсолот ташкил диҳанд, илму фарҳанг офаранд, хуллас, корхоро сомон бидиҳанд, ки барои ташкилу пешбурди ҷамъият зарур ва вочибанд. Дар офаридани осори бадеӣ низ забон мақом дорад, ки онро забони адабиёти бадеӣ меноманд. Дар таҳқиқи эҷодиёти ҳар як нависанда омӯхтани забони асарҳои вай аҳаммият ва мақоми бузург дорад. Омӯхтану аз нигоҳи вижагиҳои маъноӣ-услубӣ мавриди баррасӣ қарор додани номвожаҳои осори бадеӣ, дар айни ҳол, хеле ғоидаовар буда, бо ин роҳ дараҷаи корбурди номвожаҳоро дар офаридани манзараю тасвир ва инъикоси ҳодисаи таърихию бадеӣ муайян кардан мумкин аст. «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни низ яке аз асарҳои тарҷумаиҳолӣ буда, фарогири ҳаводису воқеоти гуногуни охири асри XIX ва ибтидои асри XX халқи тоҷик маҳсуб ёфта, дар инъикоси ин ҳодисаҳо номвожаҳо дар шакли гуногун, чун *лақаб, тахаллус, ифодаи номи мадраса, кӯча, гузар* ва амсоли инҳо зикр гардидаанд. Номвожаҳои асари «Ёддоштҳо»-и устод С.Айниро аз нигоҳи доираи истифодаи услубӣ-луғавӣ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) мавқеи номвожаҳо дар манзарасозӣ; б) мавқеи номвожаҳо дар портретсозӣ; в) мавқеи номвожаҳо дар инъикоси ҳаводиси гуногуни таърихӣ; г) мавқеи номвожаҳо дар шарҳу тафсири вожаҳои маишӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ; ғ) корбурди номвожаҳо дар инъикоси ҳаёти кишоварзӣ; д) бо номвожаҳо ифодаёбии муассисаҳои таълимӣ, нуқоти маскунӣ; е) номвожаҳои ифодагари эргонимҳо.

Калидвожаҳо: *антропоним, эргоним, воқеа, ҳодиса, тобиш, маъно, услуб, ҷойи зист, макон, антропоним, ашхос, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, таркибӣ, ҳемероним-таркибӣ, забон, сохтор, тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ.*

Аннотация

Лексический анализ семантических и стилистических нюансов собственных имен «Воспоминаний» С.Айни охватывает основу ономастического материала. Автор подчеркивает, что язык имеет огромное значение в обществе, и природа дала его людям для того, чтобы общаться, понимать мысли друг друга, развиваться в обществе, организовывать производство, создавать науку и культуру, словом, проводить работу, необходимую и важную для организации и развития общества. Язык также играет роль в создании произведений искусства, что называется языком художественной

литературы. Изучение языка произведения каждого писателя имеет большое значение и статус в изучении его творчества. Очень полезно изучать и рассматривать названия художественных произведений с точки зрения семантических и стилистических особенностей, и таким образом можно определить степень использования собственных имен в создании пейзажей и описаний историко-художественных событий. «Воспоминания» устода С.Айни также являются одним из биографических произведений, освещающих различные события конца XIX – начала XX вв. жизни таджикского народа, улицы, проезда и прочие. Собственные имена произведения «Воспоминания» С.Айни по особенностям стилистического и лексического употребления можно разделить на следующие подгруппы: а) особенности употребления названий в изображении пейзажа; б) особенности употребления собственных имен в портретной описании; в) место имен в освещении различных исторических событий; г) особенности употребления имен в комментарии бытовых, культурных и хозяйственных слов; д) использование имен для описания сельскохозяйственной жизни; е) названия учебных заведений, населенных пунктов; ё) названия, обозначающие эргонимы.

Ключевые слова: антропоним, эргоним, событие, происшествие, оттенок, значение, стиль, местожительства, место, антропоним, лица, социальные группы, сложный, хемероним-составной, язык, структура, таджикский, арабский, тюркский.

Annotation

The lexical analysis of the semantic and stylistic nuances of proper names in S. Ayni's "Memoirs" covers the basis of the onomastic material. The author emphasizes that language is of great importance in society, and nature gave it to people in order to communicate, understand each other's thoughts, develop in society, organize production, create science and culture, in a word, to carry out the work necessary and important for organizing and development of society. Language also plays a role in the creation of works of art, which is called the language of fiction. The study of the language of the work of each writer is of great importance and status in the study of his work. It is very useful to study and consider the names of works of art from the point of view of semantic and stylistic features, and in this way it is possible to determine the degree of use of proper names in the creation of landscapes and descriptions of historical and artistic events. "Memoirs" of ustoda S. Aini is also one of the biographical works covering various events of the late XIX - early XX centuries. life of the Tajik people, streets, passages and others. According to the peculiarities of stylistic and lexical use, the proper names of the work "Memoirs" by S. Aini can be divided into the following subgroups: a) features of the use of names in the image of the landscape; b) features of the use of proper names in the portrait description; c) the place of names in the coverage of various historical events; d) features of the use of names in the comments of everyday, cultural and economic words; e) the use of names to describe agricultural life; f) names of educational institutions, settlements; g) names denoting ergonyms.

Keywords: *anthroponym, ergonym, event, incident, shade, meaning, style, place of residence, place, anthroponym, persons, social groups, complex, chemeronym-composite, language, structure, Tajik, Arabic, Turkic.*

Забон дар чома ахаммиати бузург дошта, табиат онро ба одамон барои он ато кардааст, ки бо ҳам иртибот намоянд, фикри якдигарро фахманд, дар як чома фароҳам оянд, истехсолот ташкил диҳанд, илму фарҳанг офаранд, хуллас, корхоеро сомон бидиҳанд, ки барои ташкилу пешбурди ҷамъият зарур ва вочибанд. Забон ҳодисаи иҷтимоӣ буда, бо чома алоқаи ногуастаи дорад. Одамон дар қору зиндагии ҳаррӯза тавассути забон бо ҳам мубодилаи афкор мекунанд, неъматҳои қору меҳнат месозанд, илмеро инкишоф медиҳанд, неъматҳои моддӣ меофаранд ва ба ин васила зиндагиро равақ мебахшанд. Беҳуда нагуфтаанд, ки забон ҳамсафари доимии ҷамъият аст. Дар офаридани осори бадеӣ низ забон мақом дорад, ки онро забони адабиёти бадеӣ меноманд. Забони адабиёти бадеӣ воситаи асосии тасвири ҳаёт аз тарафи нависанда аст.

Агар дар санъати мусиқӣ воситаи муҳимми тасвир оҳанг, садо, овоз бошад, воситаи асосии санъати тасвири ранг доништа мешавад. Ба ҳамин қиёс дар адабиёти бадеӣ воситаи муҳимми тасвир забон аст, ки бо он нависанда образҳои бадеии худ, тасвири бадеии воқеаю ҳодисоти зиндагиро ба вучуд меорад, афкор ва эҳсосоти қалби худро баён менамояд. Тамоми санъатҳои лафзӣ маънавӣ низ ба воситаи забон ифода мешаванд. Аз ин рӯ қимату арзиши асари бадеӣ ғайр аз воситаҳои дигари тасвир ба забон низ вобаста аст. Тамоми адибони бузурги ҷаҳон, адибони классикии тоҷик низ ба забони асари бадеӣ таваччуҳи махсус зоҳир менамуданд. Аҳмади Дониш (1827–1897) нигошта буд, ки «сухан қолиби маънист, то лафз зебо набошад, маънӣ зебо намешавад» [ФИЗ 2015, 65].

Дар таҳқиқи эҷодиёти ҳар як нависанда омӯхтани забони асарҳои вай аҳамият ва мақоми бузурге дорад. Аз ҳамин сабаб аст, ки ба забони ҳар нависанда таҳқиқоти махсусе бахшида мешавад. Чунончи, Носирҷон Маъсумӣ «Забон ва услуби «Марги судхӯр»-и устод Айни», Б. Камолитдинов «Забон ва услуби Ҳаким Карим» ва Х. Ҳусейнов «Забон ва услуби «Одина»-и С. Айни»-ро таҳқиқ кардаанд. Чунин таҳқиқот ҳам симои эҷодии нависандаро муайян мекунад, ҳам ҳиссаи мақоми ӯро дар инкишоф ва пурбор гардонидани забони адабӣ таъин мекунад. Забони асари бадеӣ бояд сода, тоза ва ба забони умумихалқӣ наздик бошад. Нависанда аз забон на танҳо барои тасвири бадеии воқеаҳо, балки барои баёни эҳсоси қалб, барои ба вучуд овардани симои қаҳрамонҳо, хислатҳои типии онҳо низ истифода мебарад. Аз ин ҷо, мо тасмим гирифтаем, ки дар ин мақола тобишҳои маъноӣ-услубии номвожаҳои асарро мавриди баррасӣ қарор бидеҳем.

Омӯхтани аз нигоҳи вижагии маъноӣ-услубӣ мавриди баррасӣ қарор додани номвожаҳои осори бадеӣ, дар айни ҳол, хеле ғайриоддод буда, бо ин роҳ дараҷаи корбурди номвожаҳо дар офаридани манзараю тасвир ва инъикоси ҳодисаи таърихӣ бадеӣ муайян кардан мумкин аст. «Ёддоштҳо»-и устод С.Айни низ яке аз асарҳои тарҷумаиҳолӣ буда, фароғи ҳаводиси воқеоти гуногуни охири асри XIX ва ибтидои асри XX халқи тоҷик маҳсуб ёфта, дар инъикоси ин ҳодисаҳо номвожаҳо дар шакли гуногун, чун *лақаб*, *тахаллус*, *ифодаи номи мадраса*, *кӯча*, *гузар* ва амсоли инҳо зикр гардидаанд. Номвожаҳои асари «Ёддоштҳо»-и устод С.Айниро аз нигоҳи доираи истифодаи услубӣ-луғавӣ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) мавқеи номвожаҳо дар манзарасозӣ; б) мавқеи номвожаҳо дар портретсозӣ; в) мавқеи номвожаҳо дар инъикоси ҳаводиси гуногуни таърихӣ; г) мавқеи номвожаҳо дар шарҳу тафсири вожаҳои маишӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ; ғ) корбурди номвожаҳо дар инъикоси ҳаёти кишоварзӣ; ҷ) бо номвожаҳои ифодабӣ муассисаҳои таълимӣ, нуқоти маскунӣ; д) номвожаҳои ифодагари эргонимҳо.

а) Мавқеи номвожаҳо дар манзарасозӣ. Манзарасозӣ ё пейзаж дар асари бадеӣ мақоми баланд дошта, вобаста ба нияти эҷодии нависанда вазифаҳои гуногуни услубӣ, ғоявӣ ва эстетикӣ ба ҷо меорад. Пейзаж барои равшантар дарк кардани моҳияти бадеии асар фикру андеша, ҳолати руҳӣ ва хислатҳои қаҳрамон ёрӣ мерасонад. Нависанда ба воситаи пейзаж манзараҳо, воқеаҳо ва рафтору кирдори одамонро барҷаста ва пуртаъсир тасвир менамояд. Манзарасозӣ ё пейзаж аҳамияти эстетикӣ-тарбиявӣ дорад. Вай ба асари бадеӣ латофат, самимият, ҷозибавӣ ва таъсири хос мебахшад. Дар осори классикони адабиёти форс-тоҷик (дostonҳо, ташбиби қасидаҳо ва ғ.) табиат бо рангҳои гуногун тасвир шудааст ва хонанда аз он завқӣ эстетикӣ ва лаззати бадеӣ мегирад [Ҳодизода Р., Шукуров М. 1982, с. 56].

Дар омӯзиши асари бадеӣ низ, аз ҳамин нуқтаи назар, бо роҳи услубӣ махсус истифода мегардад. Дар усули таълими адабиёт хангоми омӯзиши асарҳои адабию бадеӣ маҷмуи услубӣ муайян дастабандӣ нагардидааст, аммо меъёри корбурд ва услубӣ омӯзиши осори бадеӣ аз услубӣ хониши ифоданок, кироат, аз ёд кардан, шарҳу тафсири матн ва тиловат (бо оҳанг хондан) истифода бурда мешуд. Дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта чунин номвожаҳо дучор шудем, ки дар инъикоси

манзараи табиат накши калидӣ доранд, яъне, онҳо чун меҳвар дар матн қарор гирифта, дар пояи онҳо адиб роҷеъ ба манзараи он, рӯйдоди ҳодисаву воқеа баёни андеша кардааст: Абдуллоҳон (мадраса) [Қ.3: 70 (2), 71]¹, Азизобод (деҳа) [Қ.3: 35], Ашӯрихона (чорбоғ) [Қ.2: 298], Бобои Нонкаш (гузар) [Қ.3: 120], Боғи Афзал (деҳа) [Қ.1: 36; Қ.2: 254], Бозори Хӯча (гузар) [Қ.1: 138; Қ.2: 267], Воқеаи Колесов [Қ.3: 23; Қ.4: 462, 480], Гузари Мирзо Ғафур [Қ.2: 291; Қ.4: 516, 519], Дарвозаи Имом [Қ.2: 291, 298 (2), 302 (3), 304, Қ.4: 516, 519], Деҳнави Абдуллоҷон (Деҳнав) [Қ.1: 9, 10, 36, 76; Қ.2: 247, 255; Қ.3: 35, 103] ва ғайра.

Номвожаи *Абдуллоҳон* дар асар чун ифодагари номи мадраса дар қисми 3-и асар (дар саҳифаҳои 70 2 маротиба) 71 мавриди қорбурд қарор гирифта, ба воситаи ин номвожа адиб чи гуна ҷо гирифтани яке аз пешвоёни аҳли адабу маорифи даврро нишон додааст: Шариф-маҳдуми Муътасим, ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ, ба ғазabi амир гирифтӣ шуда, аз қор гирифта шуда буд ва баъд аз маъзулиаш ба шаҳри Бухоро омада, дар **мадрасаи Абдуллоҳон** дар ҳуҷраи худ муллобачавор (лоуболона) зиндагонӣ мекард [Қ.3: 70]; Шуқурбек барои ба худ роҳ кушодан ба омма ҳуҷум оварданро муносиб надид, «мабодо ба одамони бегуноҳ зараре расад» – гуфта мулоҳиза кард.

Номвожаи *Ашӯрихона* барои ифодаи чорбоғ дар саҳифаи 298 қисми дувуми асар мавриди истифода қарор гирифтааст ва ба воситаи ин номвожа адиб дар қадом мавзӯе воқеъ будани чорбоғи номбурдари бо тамоми нуктаҳои ва дар он ҷо қиҳо будубош доштаниро нишон додааст. Зимни тасвир муаллиф аз усули нақл истифода карда муҳити атрофро хеле хуб нишон додааст: ...аз пешгоҳи тарафи шимолии майдони Машқи Сарбоз – аз пеши **чорбоғи Ашӯрихона**и эронӣҳои Бухоро гузашта, ба роҳи қалони ғарбӣ рафтем, ки ба роҳи қалони дарвозаи Имом ҳамроҳ мешуд [Қ.2: 298]. Зимни тасвири чорбоғ бо унвони **Ашӯрихона** адиб чунин номвожаҳои ифодагари ному **лақаби одамон** (чорбоғи Ашӯрихона, дарвозаи Имом), **номи маҳал** (дарвозаи Самарқанд, майдони Машқи Сарбоз, эронӣҳои Бухоро, Галаҷӯй) ва амсоли инҳоро мавриди қорбурд қарор додааст. Номвожаҳои зикршуда аз нигоҳи мансубияти забонӣ чунинанд: **тоҷикӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-арабӣ** (чорбоғи Ашӯрихона, дарвозаи Имом), **номи маҳал** (дарвозаи Самарқанд, майдони Машқи Сарбоз, эронӣҳои Бухоро, Галаҷӯй). Дар ин мисол номвожаҳои ифодагари манзараву муҳити атроф аз нигоҳи сохт дар қолаби ибора-номвожа шакл гирифтаанд.

Ҳамин тавр, дар «Ёддоштҳо» устод С. Айни номвожаҳои марбут ба шахс ва ғайришаҳсро барои таъсирбахш гардидани ҳодисаву воқеаҳои асар ва манзарасозӣ хеле нозуқона ва бомаврид қорбаст намуда, арзиши бадеӣ ва таърихӣ асарро дучанд гардондааст.

б) Мавқеи номвожаҳо дар портретсозӣ. Портрет дар асари бадеӣ хусусият, мавқеъ ва вазифаҳои гуногунро доро буда, ягон сифати асосӣ ё тасвири муфассалу ҳаматарафаи зоҳири персонажро дар бар гирифта метавонад: Қарабек дар аввали соли вабо, бинобар «қордонияш», тараққӣ карда, дар **райони Зиёуддин**, ки райони ғӯзақорӣ ва шолиқорӣ буд, амлоқдор таъин шуд. Аммо ҳанӯз мардум дар иморати ӯ бемузд ва маҷбурӣ қор мекарданд ва ин қорро мувофиқи таълимоти ӯ амлоқдори Ғиждувон, ки ба ҷойи ӯ таъин шуда буд, идора менамуд [Қ.1:165; Қ.4: 647].

Номвожаи **Зиёуддин** дар асар чун ифодагари номи **район** (русӣ) ё **ноҳия** (арабӣ, ҳудуди маъмурӣ) дар қисми якуми асар (1 маротиба) ва дар қисми чоруми асар низ (1 маротиба дар саҳифаи 647) мавриди қорбурд қарор гирифта, муаллиф роҷеъ фаъолияти кишоварзӣ дар ин гузар маълумот медиҳад.

Дар мадрасаи *Мирзо Убайд «Модари Гетӣ»* ном як мулло ҳаст, ки, – гуфт ӯ, – номи аслиаш *Мулло Маҳмуд* аст. Умри ӯ аз шаст гузаштааст, аммо ӯ кӯсаи тамом бемӯй аст, ки рӯяш монанди рӯйи аҷузони қуҳансол аз пурчинӣ пур аз ҷӯйчаҳои қачу қилеб шуда

¹ Айни С. Ёддоштҳо. – Душанбе, 1992. – С. 70. – Минбаъд дар қавсайн саҳифаи ҳамин китоб оварда мешавад.

мондааст. Ба ин муносиб, хуштабъони Бухоро ба *ӯ Модари Гетӣ* ном додаанд, ки бисёр муносиб афтодааст. *ӯ* бо ин ном чунон машҳур шудааст, ки номи аслиаш аз хотирхо фаромӯш гардида рафтааст [Қ.4: 143]. Номвожаи *Мирзо Убайд* дар асар чун ифодагари номи мадраса дар қисми чоруми асар (1 маротиба) мавриди корбурд қарор гирифта, муаллиф роҷеъ ба зиндагии иҷорашинони толибилмони замонаш дар ин гузар маълумот медиҳад:

Номвожаи *Бозори Хӯча* дар асар чун ифодагари номи гузар дар қисми якуми асар (1 маротиба) ва дар қисми дувуми асар (1 маротиба) мавриди корбурд қарор гирифта, муаллиф роҷеъ ба зиндагии иҷорашинони толибилмони замонаш дар ин гузар маълумот медиҳад:

Номвожаи **Қадамгоҳи Шоҳимардон–Муртазоалӣ (зиёратгоҳ)** дар асар чун ифодагари номи **зиёратгоҳ** дар қисми сеюми асар (1 маротиба) мавриди корбурд қарор гирифта, муаллиф роҷеъ ба сафари худ ва хангоми сафар *рӯ ба рӯ* шудан бо ҳокими вилоят маълумот медиҳад: Хешатон монанди шумо одами ростқавл набудааст, – гуфт *ӯ*, – вай одами дарундор, бадтинат, сиёхботин будааст. Ману *ӯ*, ду дӯстон, ба **Чорҷӯй** сафар кардем. Дар он ҷо баъд аз зиёрати «**қадамгоҳи Шоҳимардон – Муртазоалӣ**» дар бораи ба пеши ҳокими вилоят даромадан дар миёнаи худ дӯстона қарор додем (чунки муллоҳо ба ҳар вилоят бо кадом баҳона ки раванд, ҳокими он ҷоро надида намегарданд ва ҳоким ҳам ба онҳо харчи роҳ ва ҳадяҳои дигар медиҳад) [Қ.3: 259].

в) Мавқеи номвожаҳо дар инъикоси ҳаводиси гуногуни таърихӣ. Асари «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ фарогири воқеаву ҳаводиси мухталифи охири асри XIX ва ибтидои асри XX халқи тоҷик дар Аморати Бухоро маҳсуб ёфта, дар инъикоси он ҷойному антропонимҳо нақши муайяну созгорро дороянд. Корбурди ин воҳидҳои луғавӣ дар таҷассуми воқеаҳои ҳоссаи таърихӣ нақши муайян гузоштаву барои ҷолиб баромадани суҷаи асари мазкур мусоидат кардааст. Ҳоло чанд ҷойному антропонимро дар қолабҳои гуногун меоварем ва онҳоро аз нигоҳи муҳтавошон баррасӣ мекунем: Дар соли 1915 бо супориши гумоштаи сиёсии давлати **Русияи подшоҳӣ** кушбегӣ *ӯ*ро [Мирзо Ҳайити Саҳбо. – И. С.] ба ҳузури худ оварда, ба баҳонаи газетхониаш танбех намуд ва аз *ӯ* дастхат гирифт, ки баъд аз он газета нахонад. Дар аввалҳои революцияи феврал, бинобар хайрҳои *ӯ* ба революция, ҳукумат *ӯ*ро дар арки Бухоро маҳбус ва баъд аз чанде ба Қабодиён (райони Шаҳртузи ҳозираи Тоҷикистон) бадарға намуд ва дар **воқеаи Колесов** дар соли 1918 дар он ҷо мақтул гардонид [Қ.3: 23]. Ин воқеа **бо номи Колесов**, ки *ӯ* дар солҳои революция раиси Совети Комиссарони Халқии Тоҷикистон буд, вобаста аст. Колесов дар охири моҳи феврالی соли 1918 қувваҳои ҳарбии худро аз Қўқанд ва Самарқанд ба Когон оварда, 2-юми моҳи март бо ҳамроҳии чадиҳо барои сарнагун кардани ҳокимияти амир ба Бухоро ҳучум намуд. Вале дар натиҷаи хиёнати роҳбарони чадиҳо ин ҳучум бемуваффақиятона анҷом ёфт [Қ.3: 23; Қ.4: 462, 480].

Манзараву суҷаи асари «Ёддоштҳо»-ро, ки дар офаридани онҳо ҷойномҳо ва антропонимҳо ифода ёфтаанд, аз нигоҳи мазмуну мундариҷа ба чунин зергурӯҳҳо тақсим намудан мумкин аст: а) мавқеи номвожаҳо дар шарҳу тафсири вожаҳои маишӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ: ...ин кафшро **русҳо** надӯхтаанд, балки **тоторҳои Қазон** дӯхтаанд... [227]. Вожаи Қазон дар туркӣ «дег»-ро гӯянд. Релефи ҷойгиршавии шаҳри Қазон ҳамзамин аст ва шабоҳатан қазон гузоштаанд; б) **корбурди номвожаҳо дар инъикоси ҳаёти кишоварзӣ.** Номвожаҳое мавҷуданд, ки бар ифодаи номи майдон, бозорҳои шаҳр меоянд ва онҳоро дар ном- шиносӣ бахши агроримия фаро мегирад ва ин мафҳум ва аз ҷузъҳои **agro** (ю.) – «замин» ва **onim** (ю.) – ном таркиб ёфта, маънои майдони ба замин иртиботдоштаи шаҳрро баррасӣ менамояд. Дар асари мавриди баррасӣ чунин номвожаҳо ё агроримҳоро нависанда барои инъикоси ҳодисаи воқеаҳои таърихӣ ва ҷаззоб баромадани тасвир корбаст кардааст: **Сари Пули Эшон** [129], **Регистон** [140, 212, 267 (2), 269 (4), 270 (3), 271, 272 (4), 273, 277 (3), 278 (3), 279, 284, 285 (2), 287, 288, 291, 292 (2), 304, 305, 306], **Таги Шӯр (қассобхона)** [267], **Бозори Нав, бозори**

Хўча, сари бозори Ғозиён [267], **Майдони Машқи Сарбоз** [291, 296, 298], **Саройи Таги Пушта** (сарой) [294, 295], **Растаи Наддофӣ** [304]: Дар наздикии деҳаи мо *Сари Пули Эшон* ном *бозорчае* буд, ки аз хонаи мо ду километр дур дошт [129]... танҳо як бор *Регистон* ва масҷиди *Болои Ҳавзро* дидам [140]. Яке аз онҳо қассобии *Таги Шӯр* аст, ки аз сад дӯкон зиёдтар дорад [267]. Ғайр аз инҳо дар *бозори Нав, бозори Хўча, сари бозори Ғозиён* ва дар дигар *бозорчаҳо* ва *чорбаққолиҳо* қассобон ҳастанд [267].

г) **Номвожаҳо ифодагари муассисаҳои таълимӣ ва нуқоти маскунӣ**. Антропонимҳо ё номвожаҳо дар ташаккули номи муассисаҳои таълимӣ, нуқоти маскунӣ ва ҷойгоҳи маърифатӣ нақш муайян доранд, ки дар «Ёддоштҳо» устод С. Айнӣ онҳоро бо як маҳорати баланди нависандагӣ мавриди қорбурд барои инъикоси суҷаи асар истифода кардааст. Дехнави Абдуллоҷон (Дехнав): ... аз ҷануб ба шимол рост ба деҳаи Дехнави *Абдуллоҷон* меравад [35, 103]; **Сари Пули Эшон** (бозор): ... ва баъд аз он аз *Сари Пули Эшон* Зарафшонро гузашта, ... ба хонаи худ бармегашт [35]; **Чаъфархоча** (мадраса): ... аз дарбори амир канора гирифтани Аҳмад-маҳдум ба ӯ ба тарзи пенсия китобхонадорӣ *мадрасаи Чаъфархоча* дода шуд [27, 54, 108]; **Хоча Аспгардон** (гузар): **Қорӣ Неъмат** дар гузари **Хоча Аспгардон** Бухоро ҳавлӣ дошт... [37]; **Олимҷон** (мадраса, сарой): Акаам дар он вақтҳо дар *Мадрасаи Олимҷон*, ки ба ҳавлии *Шарифҷон-Маҳдум* наздик буд, бо додарам истиқомат мекард [44 (3), 45 (3)]; **Хоча Булғор** (гузар): Бинобар ин домулло (Домулло Иқромча – И.С.) дар ҳавлии худ, дар гузари *Хоча Булғори* Бухоро дарс мегуфт [54];

Ҳамин тавр, аз баррасии ҷандин номи гузару маҳаллаҳои, ки дар асар қорбурд ёфтанд, ба ҷунин андеша омадан лозим аст, ки муаллифи асар номи ин унсурҳои топонимиро барои инъикоси ҳодисаву воқеаҳои муҳимми зиндагии хеш бо лаҳзаҳои фаромӯшнашуданӣ қорбаст намуда- аст.

ғ) Бояд гуфт, ки ба қатори ҷойномҳои ифодагари ҷузъҳои шахрӣ эргонимҳо низ шомиланд, ки як бахши ҷудонашавандаи нуқоти маскунӣ аҳоли (ойконимия) маҳсуб ёфта, маҷмӯи номи гурӯҳи одамонро фаро мегиранд, ки дар бунёд ё шаклгирии ин ё он муассиса, иттиҳод, ширкат, қорхона, саҳҳомия, маҳфил ва амсоли инҳо дар ҳудуди шахр нақш доранд. Ин истилоҳи топонимӣ мансуби забони юнонӣ буда, аз ҷузъҳои *ergo* – «меҳнат», «қор», «заҳмат», «фаъолият» ва *onimiy* – ном таркиб ёфта, маҷмӯи номи муассисаву қорхонаҳо, заводу фабрикаҳо ифода мекунад: **Мири Араб** [Қ.1: 9, 133(3), 134, 136 (2), 138; Қ.2: 189 (2), 192, 193, 195, 196 (3), 196(3), 197, 199 (2), 210, 224, 226(2), 227, 228, 229 (2), 233, 236, 239, 241, 265 (2), 267, 278, 279; Қ.3: 24, 40 (2), 57, 58 (2), 98, 99; Қ.4: 464, 565, 572, 573, 578, 586, 601, 626]: ... вақфи *мадрасаи Мири Араб* буданд [133]. **Чӯбин** – (мадраса): ... он девор ин қитъаро аз роҳи қалони *мадрасаи Чӯбин* ... ҷудо мекард [107]. **Масҷиди Қалон** [133, 137, 279, 306]: Маълум шуд, ки дар он ҷо-дар байни саҳни мадрасаи *Мири Араб* ва *Масҷиди Қалон* ҷавкӣ (базми умумии подшоҳӣ) барпо шуда будааст [133]. **Болои Ҳавз** [140, 212 (2), 267, 270, 278, 279]: ... масҷиди *Болои Ҳавзро* дидам, ҷунки худам ба танҳойҷоеро наредонистам [140]. **Фатҳулло қушбегӣ** (мадраса): ... ӯ (Мулло Дехқон – И.С.) аз *мадрасаи Фатҳулло қушбегӣ*, ки ба ҷойи мо наздик буд, як хучра ёфта буд ва дар он ҷо дарсгӯӣ мекард [140]. **Мадрасаи Чаъфархоча**: Ҳатто хучраҳои *мадрасаи Чаъфархоча*, ки ҷӯбин буда, рафта-рафта хароб шуда, қобилияти бошишгоҳии худро тамоман барҳам дода буд [178].

Ҳамин тавр, аз баррасии ҷандин номи *эргонимҳо* дар асар ба ҷунин андеша омадан лозим аст, ки муаллифи асар номи ин эргонимҳоро барои инъикоси ҳодисаву воқеаҳои замони худ қорбаст намудааст.

д) Гузашта аз ин, ба қатори ҷойномҳои ифодагари ҷузъҳои шахрӣ *хрематонимҳо* низ мансубанд, ки навъе аз прагматонимҳо буда, номи чиз ё ашёи фарҳангии моддӣ, ки бо дасти инсон сохташуда буда, барои ифодаи номи истироҳатгоҳ, асбоби мусиқӣ, сангии қимматбаҳо, меҳмонхонаҳо ва монанди инҳо меояд. Ин вожагон аз забони юнонӣ буда, аз ҷузъҳои *xrematās* – чиз, ашё ва *ānim* – ном таркиб ёфтааст. Дар асари мавриди

баррасӣ қарор гирифта хремотоними Раҳимхониरो (меҳмонхона) нависанда барои инъикоси ҳодисаю воқеаи таърихӣ ва воқеи баромадани тасвир қорбасти кардааст: Баъзеи онҳо (завворҳо (зиёраткунандаҳо)-и амири Бухоро – И.С.) салавотхон буданд, ки ҳар рӯз вақти пешин ба арки подшоҳӣ баромада, дар *меҳмонхонаи «Раҳимхонӣ»* ...салавот хонда... [196]. Нависанда «салавотхонӣ» гуфта, дурудхонаро дар назар дорад, ки аз ҷониби уммати солаҳ, хосатан машоих ба руҳи паямбар (с) фиристода мешавад.

е) Баҳши **хоронимия низ** як баҳши чудонашавандаи нуқоти маскунӣ маҳсуб ёфта, номи ҳудудҳо, вилоятҳо, ноҳияҳо, воҳидҳои ҳудудию маъмурӣ ва хоҷагию маъмурӣ ё табию ҷуғрофӣ, чун Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Фаронса, Аморотӣ Муттаҳиди Араб, вилояти Хатлон, ноҳияи Ғонҷӣ, ноҳияи Панҷ ва амсоли инҳоро ифода мекунад. Ин вожа юнонӣ буда, аз ҷузъҳои *xoros* – «кишвар», «мамлакат» ва *onim* – ном таркиб ёфтааст. Дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ чунин хоронимҳоро нависанда барои инъикоси ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ ва ҷаззоб баромадани тасвир истифода кардааст: **Россия (Русия)** [164 (3); 178, 181, 229], **Ҳиндустон** [66, 194, 195], **Осиёи Миёна** [175, 181, 216], **Қазон** [227, 229], **Доғистон** [272], **Кавкази Шимолӣ** [272]. Чанд мисол аз асари «Ёддоштҳо»: ... баъд аз сулҳи байни амир ва подшоҳи *Россия* расман ин қоида барқарор бошад ҳам, амир Музаффар ... [164]. Биноҳои мадрасаҳои Бухоро монанди мадрасаҳои дигар қисми *Осиёи Миёна* дуошӯна ва баъзан якошӯна буда ... [175]. ... ин кафшо русҳо надӯхтаанд, балки тоторҳои *Қазон* дӯхтаанд [227]. ... дӯхти либосҳои умуман ба шакли либосҳои мардуми *Доғистон* ва *Кавкази Шимолӣ* буд [272].

Хулоса, ин навъи ҷойномҳои асари «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои мардуми яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна, собиқ пойтахти давлати Сомониён шаҳри Бухоро, ки воқеаҳои асосии асари мазкури устод С. Айнӣ дар ҳамин шаҳр гузаштааст, ба ҳисоб рафта, омӯзиши онҳо барои баҳшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху мардумшиносӣ ва адабиёти шифоҳию фарҳангшиносӣ ва амсоли инҳо аҳамияти бузургро молик аст ва метавон тавассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд.

Дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ антропонимҳо хеле зиёд буда, ҷиҳати инъикоси ин ё он ҳодиса, воқеа, манзара, портретсозӣ, ҷеҳраи илму фарҳанг, арбоби сиёсӣ, аҳли тақво ва монанди инҳо номи онҳо оварда мешаванд ва ин унвонҳоро вобаста ба дараҷаи қорбурдашон метавон ба чанд зергурӯҳ ҷудо намуд:

а) номи шоирону адибон: Шайх Саъдӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдулвоҳиди Садри Сарир, Бобо Соиб, Соиби Исфохонӣ, Шарифҷон-Махдум, Садри Зиё, Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ, Аҳмад-Махдуми Дониш, Хоҷа Ёбон, Хусрави Деҳлавӣ, Аҳмади Қалла ва ғайра;

б) номи одамони хунарманд: Усто Барот, Лутфулло-Гӯппон, Устодӯстбои Қаландгар, Қорӣ Ибод, Ботурбои Рангрез, Рустами Ашқӣ, Мулло Муҳиддини Лаввоҳ, Муроди Пахтақаш, Насими Хархӯр, Мулло Назруллои Саҳҳофи Лутфӣ ва ғайра;

в) номи одамоне, ки бо нишондоди вожаи арабии (сиғаи муболиға, иззату эҳтиром) шакли тағйирёфтаи Мавлоно, Мавлобуд, далолат ба шахси фозилу доно, олим ва таълимдиҳанда мекунад) **мулло шакл гирифтаанд:** Мулло Деҳқон, Мулло Бобочон, Мулло Ҷамроҳ, Мулло Абдулвоҳид, Мулло Собит, Мулло Наврӯз, Мулло Исомиддин, Мулло Абдулғафурӣ Лорӣ, Мулло Қосим, Мулло Бозор, Мулло Авез, Мулло Ҳомид, Мулло Абдулҳаким, Мулло Туроб, Мулло Қамар, Мулло Баҳром, Мулло Шох, Мулло Раҳмат, Мулло Оқил, Мулло Бурҳон ва ғайра;

г) номи одамон барои ифодаи маҳал: Деҳнави Абдуллоҷон, Боғи Афзал, Мазори Баҳоуддини Нақшбанд, Мазори Хоҷа Исҳоқи Қалободӣ, Мадрасаи Мирзо Улуғбек, Дарвозаи Имом, Гузари Мирзо Ғафур, Чорбоғи Ашӯрихона ва ғайра.

ғ) номи маҳал барои ифодаи таҳаллуси адибон: Саъдии Шерозӣ, Соиби Исфохонӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ, Мазори Хоҷа Исҳоқи

Калободӣ, Амир Абдуллоҳи Яманӣ, Нурбои Варғонзегӣ, Хусрави Дехлавӣ ва ғайра.

д) **номи осори адабӣ, илмӣ ва бадеӣ, ки дар ономастика бо унвони библионимҳо** ёд мешавад ва библионимҳо як навъи идеонимҳо буда, маҷмуи номи осори бадеӣ, илмӣ ва таърихӣ дар қолаби ибора шаклгирифтаро фаро мегирад: «Деви Ҳафтсар», «Мақтаби кӯҳна», «Марги судхӯр», «Аҳмади девбанд», «Намунаи адабиёти тоҷик», «Шарҳи Мулло», «Ҳошияи Қутбӣ», «Ақоиди Насафӣ», «Ҳикмат-ул-айн», «Мулло Чалол», «Шарҳи Мулло Қомӣ», «Нисоб-ус-сибиён», «Ҳоҷа Ҳофиз», «Қаллодони Бухоро», «Таҳзиб-ус-сибён», «Аввали илм», «Бидон», «Муиззӣ», «Занҷонӣ», «Қофия», «Шамсия», «Ҳошияи Қутбӣ», «Ақоиди Насафӣ», «Тазҳиб», «Ҳикматулайн» ва ғайра.

е) **номи рӯзномаву маҷаллаҳо ё ҳемеронимҳо.** Ҳемероним навъи идеонимҳо буда, номи нашрияҳои матбуоти даврӣ, аз ҷумла, рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, бюллетенҳои иттилоотиро ифода мекунад. Ин истилоҳ аз забони юнонӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **hemer** – «рӯз», «шабонарӯз» ва **onim** – ном таркиб ёфтааст. Дар асар мансуби ин зергурӯҳ инҳоянд: «*Бухорои шариф*», «*Тарҷумон*» ва ғайра.

Ҳамин тавр, номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар шаклгирии номҷоғаву ҷойномҳои маҷкур ширкати ғаёл дошта, дар ақсар маврид мансубияти гузар, замин, дӯкон, раста ва дигар нишондодҳоро ба ин ё он шахс нишон медиҳанд ва дар асар инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои мардуми шаҳри Бухоро, ки воқеаҳои асосии ин асар дар ҳамин шаҳр гузаштааст, ба ҳисоб рафта, омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла, таъриху этнография ва ғайра аҳаммияти бузургро молик аст ва метавон тавассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд. Баъзе ҷойномҳои бо номи одамон ифодаёбандаро муаллиф аз рӯйи зарурият чандин маротибагӣ дар қисмҳои гуногуни асар истифода кардааст, ки ин далели аз объекти таърихӣ ва ҷуғрофӣ фаровон корбурд намудани устод С.Айноро менамояд. Номҳои ҷуғрофӣ бо номи одамон ифодашаванда ва номи ашхос дар асари мавриди таҳқиқ қарор гирифта чанбаи таърихӣ ва ҷуғрофӣ асарро чандин маротиба афзун сохта, муҳтавои онро хонданбоб кардаанд.

Адабиёт:

1. Абдуллоева С. Ономастикаи «Форнома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2003. – 168 с.
2. Абдуллоева С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи). Автореф... докт... дисс.... – Душанбе, 2017. – 48 с.
3. Ғафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
4. Давлатов Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. – Душанбе, 2017. – 112 с.
5. Давлатова Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дисс.... – Душанбе, 2019. – 24 с.
6. Курбонмамадов С. Х. Семантико-стилистические особенности поэто- нимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2014. – 26 с.
7. Майнусов Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасыма Фирдавси (лингвистический аспект): Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2013. – 27 с.
8. Самарқандӣ Я. Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. – 367 с.
9. Темиров Ҷ. Таҳқиқи таърихӣ забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». – Душанбе, 2018. – 24 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шучоӣён, 2010. – Ҷ. 1. – 996 с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шучоӣён, 2010. – Ҷ. 2. – 1095 с.
12. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
13. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474 с.
14. Ҳомидов Д. Р. Топонимияи водии Кешрӯд. (таҳлили таърихӣ забоншиносӣ). (нашри дувум). – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.

Масъалаҳои забоншиносӣ

15. Ҳомидов Д. Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 2018. – 210 с.
16. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. / канд...дисс.... – Душанбе, 1994. – 191 с.
17. Шоев Р. Ономастикаи «Самаки айёр». Ав...канд...дисс... – Душанбе, 1996. – 23 с.

ТДУ 809.27+809.155. 0

ТАҲАВВУЛОТИ
ЛУҒАВӢ-МАӢНОӢ
ДАР «ӢДДОШТҲО»-И
САДРИДДИН
АЙНИ

Сатторов Нуралӣ Саидалиевич,
муаллими калони кафедраи забонҳои
хориҷии умумидонишигоҳии ДДОТ ба
номи С.Айни. Телефон: +992
935949323. E-mail: nuralijon.82@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ
ГЛОССАРИЙ-ЗНАЧЕНИЕ
В «ЗАПИСКИ»
САДРИДИНА
АЙНИ

Сатторов Нуралӣ Саидалиевич,
старший преподаватель кафедры
иностранных языков ТГПУ
им. С. Айни. Телефон: +992
935949323. E-mail: nuralijon.82@mail.ru

EVOLUTION
GLOSSARY-MEANING
IN «NOTES»
SADRIDDINA
AYNI

Sattorov Nurali Saidalievich, Senior
Lecturer, Department of Foreign
Languages, TSPU them. S. Aini.
Telephone: +992 935949323.
E-mail: nuralijon.82@mail.ru

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур вобаста ба таҳаввулоти луғавӣ-маъноӣ дар «Ӣддоштҳо»-и Садриддин Айни суҳан меравад, зеро дар забоншиносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин мавзӯ рисолаву мақолаҳои ҷудоғона навишта шудаанд. Бо вучуди он, дар бисёр дастуру китобҳои дарсӣ мавриди шарҳи ин мавзӯ талқин карда мешавад, ки маъноҳои ҷудоғонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои асли ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст. Ҷихати муҳими калимаи сермаъно он аст, ки паҳлуҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд. Маъноҳои ҷудоғонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд, ки дар мақолаи мо ҳамаи ин ҳалқаҳо ба дурстӣ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Калидвожаҳо: *таҳаввулоти маъноӣ, вожа, сермаъноӣ, маводи осор, Садриддин Айни, «Ӣддоштҳо», забон, забоншиносӣ, забоншиносии миллӣ, маъноҳои маҷозӣ, маъноҳои асли, калима, маҷоз, лаҳҷаҳои маҳаллӣ.*

Аннотация

В данной статье рассматривается лексико-семантическая эволюция в «Записки» Садриддина Айни, так как в таджикском языкознании обсуждается самая неоднозначная лексическая многозначность. На эту тему написаны отдельные брошюры и статьи. Однако многие учебники объясняют эту тему, предлагая разделить разные значения ключевых слов на реальные и виртуальные группы. Важным аспектом семантического слова является то, что оно отражает разные аспекты реальных событий в виде одного слова, и все эти значения взаимосвязаны. Отдельные значения таких слов как бы напоминают звенья регулярной цепи, все они правильно разобраны в нашей статье.

Ключевые слова: *семантическая эволюция, лексика, семантика, произведения, Садриддин Айни, «Записки», язык, языкознание, национальное языкознание, переносные значения, исходные значения, слова, метафоры, местные диалекты.*

Annotation

This article discusses the lexical-semantic evolution in the "Notes" by Sadriddin Aini, since the most ambiguous lexical ambiguity is discussed in Tajik linguistics. Separate brochures and articles have been written on this subject. However, many textbooks explain this topic by dividing the different meanings of keywords into real and virtual groups. An important aspect of a semantic word is that it reflects different aspects of real events in the form of a single word, and all these meanings are

interconnected. Separate meanings of such words, as it were, resemble the links of a regular chain, all of them are correctly analyzed in our article.

Keywords: *semantic evolution, vocabulary, semantics, works, Sadriiddin Aini, "Notes", language, linguistics, national linguistics, figurative meanings, original meanings, words, metaphors, local dialects.*

Забон воситаи муҳмтарини муносибати байни одамон мебошад, аз ин рӯ, чамъият ба забон ниёз дорад. Он дар тамоми ҷаҳонҳои гуногуноҳаи одамон ҳамчун воситаи алоқа, воситаи ифодакуни фикр, ҳиссиёт ва ирода хизмати босазо ва арзандаеро адо мекунад. Забоншиносӣ мисли илмҳои дигар предмети омӯзиш дорад. Илме, ки дар хусуси забони инсоният маълумот медиҳад, забоншиносӣ ва ё лингвистика меноманд. Забоншиносии машҳур Панини забонро чун системаи медонист, ҳиссаҳои нутқро фарқ мекард ғайр аз ин асоси калима, бандак, реша, флексияи дохилӣ, зада ва интанатсия барин масъалаҳои забонро мавиди омӯзиши худ қарор медоданд. Масалан, дар масъалаи мувофиқат кардан ва ё накардани ному предмет муттафаккирони Юнони қадим ба ду гурӯҳ ҷудо шуда буданд. Як гурӯҳи онҳо бо сардории Гераклит (540-480 пеш аз милод) таъкид мекарданд, ки ҳар як ном бо предмети ифода мекардагии худ алоқаи зич дорад, дар ном моҳияти предмет инъикос меёбад, ба мисли он ки сояи дарахту кӯҳ дар об акс меёбад ва ё акси одам дар оина. Гурӯҳи дигар бо сардори Демокрит (460-370) баръакси назарияи аввала таъкид мекарданд, ки ба предметҳо мувофиқи хусусияти табиӣ онҳо ном надода, балки аз рӯйи одат, мувофиқи хости одамон ном дода мешавад, аз ин сабаб, дар байни ному предметҳо номувофиқатии зиёд дида мешавад. Масалан: а) бисёр номҳо якҷанд маъноро ифода мекунанд (омониму полисемия-аз мо Н.М), б) ё ки бар акс бисёр мафҳумҳо якҷанд ном доранд (синонимҳо – аз мо Н.М) в) бо мурури замон ба ҷойи як калимаи калимаи дигар ба вучуд меояд.

Полисемия (калимаҳои сермаъно). Калимаҳои забон аз рӯйи ифодаи маъно гуногун мешаванд. Як қатор калимаҳо мафҳуми предметҳои ҷудогона ва ё ҳодисаву воқеа ё ки аломатро ифода менамояд, гурӯҳи дигар якҷанд маъноро ифода мекунад, вале гурӯҳи сеюм бошад, ягон ҳел маънои лексикиро ифода карда наметавонанд.

Қисме аз калимаҳои забон як маъноро ифода мекунанд, онҳоро калимаҳои якмаъно ва ё моносемия меноманд.

Моносемияи калимаи юнонӣ буда, аз моно-як, ягона ва семия-маъно, таркиб ёфтааст ва якмаъно гуфташ аст. Калимаҳои аз, ба, бо, дар, барои дар алоҳидагӣ маънои луғавӣ надоранд, вале ҳамин ки ба таркиби ибораю ҷумла дохил шуданд, тобишҳои гуногуни маъноӣ пайдо мекунанд.

Полисемия низ калимаи юнонӣ буда, маънояш бисёр маъно ва ё сермаъно мебошад. Ин гуна хусусият ба калимаҳои қадима ва ё калимаҳои, ки ба фонди луғавӣ медароянд, бештар хос аст. Масалан, калимаи **сахт мадрасаҳо, сахт кашидан, сахтгап, сахт ҳамвор.** Аммо падари ман як дараҷа дағал ва **сахт гап** буд, *ӯ қорҳои ба худаш номақбулро бо суҳанҳои сахт ва талх* фоиш мекард [1, 62].

Ин гуна калимаҳо ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ омада метавонанд. Дар ҳолати ба маънои асли ва ё номинативӣ омадан онҳо нисбатан озоданд, зеро бо калимаҳои гуногун якҷоя омада метавонанд: **сар кардан, сари одам, сари оташдон, сари замин, сари ҷуворӣ:** Аммо аз бӯи дору парандагон аз **сари замин** чунон гурехтанд, ки то як соат бозгаишта наоманд [1, 13].

Хусусияти муҳимтарин ва барҷастаи полисемия он аст, ки тамоми калимаҳои ба он дохилмешуда умумияти маъно доранд. Калимаҳо аз ягон ҷиҳат ба ҳам вобастаанд. Ана ҳамин хусусиятро дар омонимҳо намебинем, вале баъзе забоншиносон онро ба назар нагирифта омониму полисемияро ба ҳам омехта мекунанд, ки дуруст нест. Ба омонимҳо калимаҳои ҳамшакле дохил мешаванд, ки байни онҳо ҳеч гуна умумияти маъно нест. Масалан, калимаҳои **рӯй қанор, рӯй бастагӣ, рӯй дод, рӯйи одам:** Ҳочӣ Зоқир ҷамоли рӯйширо ба **рӯйи қанор** гузошта аз зинаи сахн ба бозор фаромад ва оҳиста-оҳиста пеши кампир рафта ба гап сар кард.

Метафора калимаи юнонӣ буда, ба маънои маҷозӣ омадани калимаҳост. Калимаҳое, ки ба ин роҳ маънои маҷозӣ мегиранд, бештар ба ранг, шакл ва характеру ҳаракати предмети асосӣ диққат медиҳанд:

а) ба намуди беруни асос карда ном гирифтанд: *чашии одам, чашии сӯзан, чашии қўб, дастии одам, даста банд карда*: Вақте ки *даста ба ҳавлӣ даромада ба дари хонае, ки амири нишастааст, рӯ ба рӯ шуд* [1, 285].

Ё ин ки:

- *Дастаро, ки боло мекашем, пулакчаи бар рӯи пораи даста банд карда шуда ҳавои дарӯни найро берун мебарорад* [1, 59].

б) аз рӯи ранг ном гирифтанд: *хокистаранг, осмониранг*;

в) аз рӯи овоз ном гирифтанд: *садои муаззин, садои дил, садои одам*: *Ман бо аломати “оре” сар чунбонидам, аммо садо набаровардам* [1, 169].

г) аз рӯи таассурот ва ё таъсири предметҳо ном гирифтанд: *субҳ-аввали рӯз, субҳи умед, субҳи висол, субҳи ҷавониш мо; баҳор баҳори зиндагӣ, баҳори умр*; *Ин гуна бозӣ ба зудӣ бачагонро монда кард, баъзеҳо бар рӯи регии нари дароз кашид ва баданашонро дар зерии офтоби баҳорӣ тофта ёзиданд, баъзе дигарашон аз паси пода ва рамашон рафтанд* [1, 29].

Метонимия низ калимаи юнонӣ буда, маънояш тағйири ном мебошад. Дар инҷо ҳам ба маънои маҷозӣ омадани калимаҳо мушоҳида мешавад. Маҷоз вобаста ба фазову вақт ба амал меояд: Маҷоз усули аз ҳама сермаҳсули тавлиди маънои луғавӣ ба шумор меравад. Усули маҷозии пайдоиши маъноҳои луғавиро ба маънои маҷозии калима ва санъатҳои бадеии маҷозӣ бояд фарқ кард. Муқаррар шудааст, ки маъноҳо ба тариқи маҷоз тавлидшуда, дар натиҷаи ба ҳам алоқаманд шудани маъноҳои калимаҳои гуногун ва кӯчидани маънои яке аз онҳо ба дигаре сурат мегиранд. Масалан, маънои “**чаши**”, ки ба калимаи “**наргис**” нисбат дода мешавад, аз кӯчиши маънои асосии луғавии калимаи “**чаши**” ба вучуд омадааст, ки он ба шакли зоҳирӣ ва ранги варақҳои гули **наргис** монандӣ дорад.

Дар натиҷаи чунин кӯчиши маънои калимаи **чаши** ба калимаи **наргис** калимаи дуҷум ин маъноро пуробурангтар ва ҷозибноктар ифода кардааст. Образнокии маънои маҷозӣ маҳз дар натиҷаи ҳамин раванд амалан сурат гирифтааст.

Маҷоз аз рӯи функсия. Ин намуди полисемия бо намудҳои дигари он алоқа дошта бошад ҳам, хусусияти худро дорад. Дар ин намуд калимаи маҷозшаванда ба ранг, бӯй ва ё шакли предмети асосӣ диққат надода, балки ба функсияи он, ба вазифаи он эътибор медиҳад. Баъзан предмети нав ба қулӣ аз қадимааш аз рӯи шаклу намуд фарқ мекунад ва ба назар чунин мерасад, ки байни онҳо ҳеҷ гуна умумият нест. Вале аз рӯи вазифаашон нигоҳ қунем, ин гуна умумиятро мебинем.

Синекдоха. Синекдоха низ калимаи юнонӣ буда, маънояш зимнан ба ҳаёл овардан аст. Хусусияти хоси ин намуди сермаъноӣ он аст, ки бо ном гирифтани қул ҷузъ ва ё баръакс, ҷузъ ном гирифташуда қул фаҳмида мешавад.

Баъзе забоншиносон синекдохаро дар қатори метонимия меоранд, вале метонимия ва синекдоха аз рӯи маъно ва тарзи ифодаи худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Албатта, дар баъзе ҳолатҳо онҳо ба ҳамдигар наздик мешаванд. Масалан, Айниро хондам. Номи муаллиф ба ҷойи асархояш омаданаи метонимия бошад, муаллиф ҷузъ ва асархояш қул синекдоха аст. Дар забон ҳодисаҳои зиёде ба ҷаши мерасанд, ки ҷузъ ном гирифта қул фаҳмида мешавад. Дар мисоли “**баъд аз сари ӯ**” яке аз узвҳо сар шахсро иваз кардааст.

Калимаҳои сермаъно аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ибтидо гирифта, рафта-рафта суфта мегарданд ва пас аз сайқали маънӣ ба таркиби луғавии забони адабӣ ворид мешаванд. Воқеаи сермаъноии калимаҳо умуман дар забон ҳодисаи тасодуфӣ нест. Маъноҳо вобаста ба ташаккули ҳар як забон ва шеваю лаҳҷаҳои он сар зада, барои таъмини фасоҳати каломӣ ворисони худӣ забон дар ҷомеа хизмат мекунанд. Ба қавли М. Муҳаммадиев “*сермаъноии калима яке аз роҳҳои бойшавии таркиби луғавии забон ба*

шумор меравад”.

Калимаҳои сермаъно баъри мутаассир ва образнок воқеъ гардидани сухани гӯянда аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Онҳо як қисми муҳими лексикаи ин лаҳҷаро ташкил дода, дар муносибат ва муоширати мардум баъри пуробуранг будани забони зинда хизмат мекунанд.

Омонимҳо бошанд, чунин калимаҳои мебошанд, ки ҳам аз рӯи талаффуз ва ҳам аз рӯи шакли овозӣ бо ҳам мувофиқ омада, вале аз ҷиҳати маъно аз ҳам фарқ мекунанд ва ҳатто маъноӣ якero аз маъноӣ дигаре муайян кардан мумкин нест: **чанг-асбоб, чанг – гарду гурӯҳ, шаст-рақам, шаст-асбоби моҳигирӣ, шаст-суръат**, дар нумератив дар пешоянд, дар асоси замони ҳозираи феъл. *Бо таъсири борони дируза дар регзор чунон бисёр занбуруғ рӯйдааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст.* Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки омонимҳо бо полисемия монанд, вале чи хеле ки дар фасли гузашта қайд кардем, ин ду воҳиди забон аз ҳам ба кулӣ фарқ мекунанд. Калимаҳои, ки ба гурӯҳи омонимҳо дохил мешаванд, байни ҳамдигар ҳеҷ гуна умумияти маъноӣ надоранд. Омоним хоси ин ё он забон набуда, балки дар ҳамаи забонҳо мушоҳида мешавад. Одатан се намуди омонимҳоро нишон медиҳанд: **лексикӣ, морфологӣ ва лексикӣ-грамматикӣ.**

а) омонимҳои лексикӣ гуфта, калимаҳои шаклан якero меноманд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд. Ин омонимҳо дар натиҷаи ба ҳам мувофиқат кардани овозҳои калима, дар натиҷаи иқтибоси калимаҳо ва ҳатто дар натиҷаи аз ҳам дур шудани полисемияҳои пешина (най-най) ба амал меоянд: **тор – асбоби мусиқӣ, тори хона; даста-атряд, дастаи бел, арра; Баъди вай дар сатил қадаре об рехт, химҷаро, ки даста меномид, аз тарафи паррадораш дар даруни най даровард** [1, 58]. *Вақте ки даста ба ҳавли даромада, ба дари хонае, ки амир нишастааст рӯ ба рӯ шуд* [1, 38].

б) омонимҳои морфологӣ чунин омонимҳоеанд, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Ин гуна омонимҳо хеле зиёд дучор мешаванд: **бар** (феъл, исм, пешоянд), **гар** (исм ва феъл), **бахш** (исму феъл), **боз** (исм, феъл, пешоянд), **гард** (исм ва феъл), **мон** (исм ва ҷонишин). Масалан: *Баъд аз хӯрок ҳар кадомашон бар рӯи алафи навроста дароз кашаида ёзидем* [1, 126].

в) омонимҳои лексикӣ-грамматикӣ ҳам хусусияти гурӯҳи якум ва ҳам дуюмро доранд. Ин омонимҳо миқдоран кам буда, дар натиҷаи конверсия ба амал меоянд. Конверсия гуфта, аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ бе тағйири шакли гузаштани калимаҳоро меноманд. Масалан: калимаи “дида” аз рӯи шакл ва тарзи калимасозӣ ба сифати феълӣ тааллуқ дорад, вале онро дар исм ҳам дучор мекунем: *Мӯйсафедони деҳа баъри дидани падарам омаданд ва ҳар кадоми онҳо дар кори ҳашар гап мезаданд* [1, 72].

Як назар дида туро махфӣ бишуд девонае,

Пеши чаши масти ту ҳушер будан мушкӣ аст.

Аз баски забон дар ду шакл - хаттӣ ва шифоҳӣ, вучуд дорад, се намуди бо ҳам мувофиқат кардани овозҳои ҳарфҳои мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, омонимҳо пурра ва нопурра (омофонҳо ва омографҳо) мешаванд.

Омонимҳои пурра гуфта калимаҳои гуногунро меноманд, ки ҳам аз рӯи талаффуз ва ҳам аз рӯи шакл бо ҳам мувофиқат карданд: **бар мева, бар оғӯи, бар-пахноӣ, бар-хушкӣ; Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеш ҷунбонида нимхандае кард ва баъд аз он дар ҳолате, ки бар рӯи ва чашимонаш асари андӯҳ зиёдтар гардид ва гуфт:**

-Ба ман ин чархро осебони осеи лаби рӯд супориш карда буд ва бист танга ба ман пешакӣ дода хоҳиш карда буд, ки дар як ҳафта тайёр карда диҳам [1, 159]. Баъзан калимаҳои ҳамшакл ё аз рӯи талаффуз ва ё навишт каме аз ҳам фарқ мекунанд, дар натиҷа омофонҳои омографҳо ба амал меоянд. Омофонҳо гуфта калимаҳои гуногунро меноманд, ки аз рӯи талаффуз пурра ба ҳам мувофиқ омада, дар навишт каме аз ҳам фарқ мекунанд:

Ҳақиме гуфт: Туро, ки хона наин аст бозӣ на ин аст.

Гар гарданат расад, зи халқ наранҷ,

Ки на роҳат расад зи халқ на ранҷ. (Саъдӣ)

Омографҳо гуфта калимаҳои гуногунро меноманд, ки аз рӯи навишт бо ҳам мувофиқат карда, вале дар талаффуз аз ҳам фарқ мекунанд: *ҷӯшон ва ҷӯшон, қадам-қадам, бино –бино, замок-замок.*

Омонимҳо ба мисли полисемия ҳодисаи табиӣ забон мебошанд. Бо роҳҳои гуногун ба вучуд меоянд. Дар масъалаи омонимҳо дар байни олимони фикри ягона нест. Як гурӯҳ (аз ҷумла, Рефарматский А. А.) омонимро касалии забон мешумориданд. Ба фикри онҳо, омонимҳо аз ҳам ҷудо намудани предметҳоро душвор мегардонанд, бинобар ин, омоним камбағалии забон аст. Гурӯҳи дигар (аз ҷумла, Будагов Р. М.) баръакс, омонимҳоро ҳодисаи табиӣ забон шуморида, дар бой гардонидани таркиби луғавии забон ёрии калон расонидани онҳоро таъкид мекунад. Ба фикри онҳо он мафҳумҳое, ки калимаҳои омонимӣ ифода мекунанд, худи шароити нутқ равшан менамоянд ва ба кадом мазмун омадани он калимаро нишон медиҳад. Барои он ки иштибоҳе пайдо нашавад, мо метавонем ҳодисаи сермаъноии калимаро аз омоним будани он ба осонӣ фарқ кунем. Дар ин сурат, ба калимаҳои муносиб муродиф овардан лозим асту халос.

Агар калимаҳои интихобшуда муносибатҳои муродифиро нишон надиҳанд, пас калимаи маълум омоним мебошад. Масалан: калимаи “*дӯл*”-ро гирем. Ин калима се маънии аз ҳамдигар фарқкунанда дорад.

1. *Қутии калони осӣёб (дӯли осӣёб).*

2. *Жола (дӯл борид).*

3. *Ниқораи калони (дӯли сарбозӣ).*

Барои калимаи аввал дурустараш, барои маънии *дӯли* яқум муродифи он *қуттӣ*, барои *дӯли* дуюм калимаи *жола* ва барои *дӯли* сеюм калимаи *нақораро* оварда муқоиса кунем, маълум мешавад, ки ин калимаҳо, яъне, *қуттӣ, жола ва нақора* нисбат ба ҳамдигар муродиф шуда наметавонанд, пас калимаи *дӯл*, ки се маънӣ дорад, омоним шуда омадааст ва маҳз барои ин дар китоби луғат онро одатан ҳамчун *дӯл I дӯл II дӯл III* меоварданд. Омоним дар забон чи тавр пайдо мешавад?

Роҳҳои пайдо шудани омонимҳо инҳоянд:

1. Калимаҳои асли бо калимаҳои иқтибосӣ омоним мешаванд. Масалан: *ток (токи ангур, токи электрик).*

2. Тағйироти овозӣ дар тарокиби калима. Масалан: *бар-бари хона, китобро ба хона бар: Мо Осӣёро тамошо карда шуда баромадем, аз баски дар рӯд об набуд, барои аз вай гузаистан ба сари пул нарафтем, балки ба рӯи кулмаҳои яхбастаи рӯд яхмалакбозикунон ба пеши пул омада аз он ҷо ба канори шимолии рӯд баромадем ва ба ҳавлие, ки дарвозааш рӯ ба рӯи пул кушода мешуд даромадем* [1, 25].

Як ҳодисаи дигар низ бо масъалаи омонимия алоқа дорад, ки он фарқи навишт ва талаффузи калима мебошад. Масалан, калимаҳои *тӯб* ва *туп*-ро гирем. Ҳарду калима *тӯп* талаффуз карда мешаванд. Ин гуна калимаҳоро омофон меноманд. Дар баробари ин калимаҳое низ ҳастанд, ки навишташон як буда, талаффузашон гуногун аст, чун ки зада ҷояшро иваз мекунад. Масалан: *зӯзан ва сӯзан*. Сермаъно гардидани калима дар натиҷаи мафҳуми маълум дарҷ кардани маъни муайяне ба вучуд меоянд. Ин ҳодисаро васеъ гаштани маънӣ меноманд. Масалан, калимаи *даромадро* гирем. Маънии яқум ва аслии ин калима мавқеъи ба ягон ҷо дохил шудан мебошад: *дари даромад*.

Дар сермаъноии калима мо ҷиҳати дигарро низ мебинем. Гап дар бораи маънии асли ва маҷозии калима меравад, ки дар луғатҳои тафсири одатан маънии маҷозӣ маҳсусишора карда мешавад. Табиист, ки маънии маҷозӣ баъд аз маънии асли меояд, зеро бе маънии асли маънии маҷозӣ вучуд дошта наметавонад. Барои мисол калимаи *хунук*-ро гирем. Маънии асли ин калима *сард* мебошад (*ҳавои хунук*), маъноии маҷозии он нозеб, бозеб, дилнокаш ва инчунин, бе парво, бе эътиноъ аст (*афти хунук; назари хунук*). Ба ин тарик, сермаъноии калима гуфта чунин қобилияти суханро мефаҳмам, ки вай метавонад ҳам ба маънии асли, ҳам ба маънии маҷозии кор фармуда шавад. Аз ин чунин хулоса

баровардан мумкин аст, ки маънии ғайрии аслии калима, аз он чумла маънии маҷозии он дар асоси мавҷуд будани умумияти аломатҳо пайдо мешавад, (муқоиса кунед маъниҳои асли ва маҷозии калимаҳои *хунук ва тундро*).

Яъне, сермаъноии калима дар сурате имконпазир мегардад, ки бо комплекси овозии мавҷудаи ягон чиз, ҳодиса ва аломатро ифодамекардагӣ чиз, ҳодиса ва аломати дигари монанд ифода карда мешавад. Агар дигар хел карда гӯем: калима дар маънии асли худ як маънии конкретро ифода карда бошад, дар маънии маҷозӣ ба воситаи мафҳуми маълум мафҳуми дигарро ифода мекунад.

Хулоса, чӣ тавре, ки ба мо маълум аст, нависандаи бузург С. Айнӣ дар асари хотиравии худ “Ёддоштҳо” оид ба сермаъноии калима, калимаҳои зиёдеро истифода кардааст. Хусусияти сермаъноӣ он аст, ки бо ном гирифтани кулл чузъ ва ё баръакс, чузъ ном гирифташуда кул фаҳмида мешавад.

Калимаҳои сермаъно аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ибтидо гирифта, рафта-рафта суфта мегарданд ва пас аз сайқали маънӣ ба таркиби луғавии забони адабӣ ворид мешавад. Дар сермаъноии калима мо чиҳати дигарро низ мебинем. Гап дар бораи маънии асли ва маҷозии калима меравад, ки дар луғатҳои тафсири одатан маънии маҷозӣ махсус ишора карда мешавад. Табиист, ки маъноӣ маҷозӣ вучуд дошта наметавонад. Мисол: Калимаи *хунук*-ро гирем. Маънии аслии ин калима **сард** мебошад (*ҳавои хунук*), маъноӣ маҷозии он **нозёб, безёб, дилнокаш** ва инчунин, **бепарво**, бо **эътино** аст (*афти хунук; назари хунук*). Ба ин тариқ, сермаъноии калима гуфта чунин қобилияти суҳанро мефаҳмам, ки вай метавонад ҳам ба маъноӣ асли, ҳам ба маънии маҷозӣ қор фармуда шавад.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо, ҷилди 1 ва 2. – Душанбе: Адиб, 1990.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. Лексика, фонетика ва морфология. – Душанбе: Ирфон, 1973 – 450 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007.
5. Муминов А. Полисемия ва омонимия. Забон ва адабиёт. Қисми 1-2. – Душанбе, 1975. – С.266-275.
6. Норматов М. Мқаддимаи забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1995. – 176 с.
7. Ҳомидов Д. Роҳнамо барои таълифи қорҳои илми донишҷӯён(дастури методи). – Душанбе, 2009. – 64 с.

ТДУ 809. 155. 0

**ТАҲАВВУЛОТИ
МАЪНОИИ ВОЖАҶО ВА
СЕРМАЪНОӢ – АСОСИ
КАЛИМАСОЗИИ ЛЕКСИКӢ-
СЕМАНТИКӢ (ДАР АСОСИ МАВОДИ
ОСОРИ АБДУЛҲАМИД САМАД)**

**ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ И
ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ - ОСНОВА
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ
ФОРМУЛИРОВКИ (НА
МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
АБДУЛҲАМИДА САМЕДА)**

**THE MEANING OF THE WORDS OF
MEANING AND MEANING OF
WORDS - THE BASIS OF LEXICO-
SEMANTICAL WORDING ON THE
BASIS (OF THE MATERIAL OF
ABDULHAMID SAMAD'S WORK)**

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
ассистенти кафедраи назария ва
амлияи забониносии ДДОТ ба номи
С.Айни. Телефон: +992 907048591. E-
mail: jamshedvaliev93@gmail.com;
valiev_jamshed@mal.ru

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
ассистенти кафедраи теория и
практики языкознания ТГПУ им. С.
Айни. Телефон: +992 907048591. E-
mail: jamshedvaliev93@gmail.com;
valiev_jamshed@mal.ru

Valiev Jamshed Abdurasulovich,
assistant head of chair of the theory and
practice of linguistics, TSPU named after
S. Aini Phone number: +992 907048591.
E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com;
valiev_jamshed@mal.ru

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур вобаста ба таҳаввулоти маъноии вожаҷо ва сермаъноӣ – асоси калимасозии лексикӣ-семантикӣ дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад сухан меравад, зеро дар забониносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷе ба ин мавзӯ, рисолаву мақолаҳои ҷудоғона навишта шудаанд. Бо вучуди он, дар бисёр дастури китобҳои дарсӣ мавриди шарҳи ин мавзӯ талқин карда мешавад, ки маъноҳои ҷудоғонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои асли ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст. Маъноҳои маҷозӣ аз маънои асли тавлид ёфтаанд, маънои асли яқумдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дуҷумдараҷаанд ва ғайраҳо. Дар ҳақиқати ҳол, ҳатто мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъноӣ забони адабии муосири тоҷик дурустии чунин ақидаҳои анъанавии беасосро инкор мекунад. Ҳамаи калимаҳои муस्ताқилмаъноӣ забон аз бобати ифодаи маъноҳои луғавӣ ба моносемӣ (аз юн. топоз -як + зета- аломат) якмаъно ва полисемӣ-сермаъно ҷудо мешаванд. Калимаҳое, ки ҳамчун истилоҳи илм ва ё фан ба қарор мераванд, якмаъно ҳастанд. Чунончи, калимаҳои мубтадо, пешоянд, пасоянд, сарҷумла, садонок, ҳамсадо, зада, ном, ҷонишин, феъл фақат ҳамчун истилоҳоти забониносии дар истеъмоланд ва шомили ҳамин гурӯҳанд. Баръакс, калимаҳои сермаъно ду ва ё зиёда маъноҳои луғавиро ифода мекунад. Ҷиҳати муҳимми калимаи сермаъно он аст, ки паҳлуҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд. Маъноҳои ҷудоғонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд, ки дар мақолаи мо ҳамаи ин ҳалқаҳо ба дурстӣ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Калидвожаҳо: таҳаввулоти маъноӣ, вожа, сермаъноӣ, калимасозӣ, маводи осор, Абдулҳамид Самад, зухуроти сермаъношавӣ, забониносии тоҷик, маъноҳои маҷозӣ, маъноҳои асли, калима, муҳаққиқ, ташибех, маҷоз, метаномия, синекдоха.

Аннотация

В данной статье рассматривается семантическая эволюция слов и семантика - основа лексико-семантического словообразования на основе произведений Абдулхамиды Самад, так как в таджикском языкознании обсуждается наиболее спорная лексическая многозначность. На

эту тему написаны отдельные брошюры и статьи. Однако многие учебники объясняют эту тему, предлагая разделить разные значения ключевых слов на реальные и виртуальные группы. Виртуальные значения являются производными от реального значения, реальное значение является первичным значением, переносное значение является вторичным значением и так далее. В самом деле, даже поверхностные наблюдения за семантикой слов в современном таджикском литературном языке опровергают справедливость таких традиционно необоснованных представлений. Все самостоятельные слова языка делятся на однозначные (от топоз-як + дзета-знак) и многозначно-смысловые по лексическому значению. Слова, которые используются в качестве терминов науки или науки, недвусмысленны. Например, слова префикс, префикс, послелог, предлог, гласный, согласный, бить, существительное, местоимение, глагол используются только как языковые термины и относятся к одной группе. И наоборот, сложные слова имеют два или более лексических значения. Важным аспектом семантического слова является то, что оно отражает различные аспекты реальных событий в виде одного слова, и все эти значения взаимосвязаны. Отдельные значения таких слов как бы напоминают звенья регулярной цепи, все они правильно разобраны в нашей статье.

Ключевые слова: *семантическая эволюция, слово, семантика, словообразование, материал произведений, Абдулхамид Самад, явления семантики, языкознание, таджикское языкознание, переносные значения, исходные значения, слово, исследователь, аналогия, метафора, метаномия.*

Annotation

This article deals with the semantic evolution of words and semantics - the basis of lexical-semantic word formation on the basis of the works of Abdulhamid Samad, as in Tajik linguistics the most controversial lexical ambiguity is discussed. Separate pamphlets and articles have been written on this topic. However, many textbooks explain this topic, suggesting that the different meanings of keywords should be divided into real and virtual groups. Virtual meanings are derived from the real meaning, the real meaning is the primary meaning, the figurative meaning is the secondary meaning, and so on. In fact, even superficial observations of semantic words in the modern Tajik literary language deny the validity of such traditionally unfounded ideas. All independent words of the language are divided into monosemic (from topoz -yak + zeta-sign) and polysemous-semantic in terms of lexical meanings. Words that are used as terms of science or science are unambiguous. For example, the words prefix, prefix, postposition, preposition, vowel, consonant, beat, noun, pronoun, verb are used only as linguistic terms and belong to the same group. Conversely, synonyms have two or more lexical meanings. An important aspect of a semantic word is that it reflects different aspects of real events in the form of a single word, and all of those meanings are interrelated. The separate meanings of such words seem to be reminiscent of the links of a regular chain, all of which are correctly analyzed in our article.

Keywords: *semantic evolution, word, semantics, word formation, material of works, Abdulhamid Samad, manifestations of semantics, linguistics, Tajik linguistics, figurative meanings, original meanings, word, researcher, analogy, metaphor, metonymy.*

Дар асоси роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ асосан зухуроти сермаъношавии вожаҳо фаҳмида мешавад. Дар забоншиносии тоҷик бештар сермаъноии луғавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бино ба ақидаи Қ. Тоҳирова, «Маъноҳои ҷудогонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои асли ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст, маъноҳои маҷозӣ аз маъноҳои асли тавлид ёфтаанд, маънои асли якумдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дуҷуминдараҷаанд» [7, 11]. Ҳамин мулоҳиза дар матни китобҳои дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик», қисми 1 [3, 21-22], «Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология» [4, 14] низ роҳ ёфтааст, ки Ҳ. Маҷидов ба андешаи мазкур ихҷори норизой баён намуда навиштааст: «Дар ҳақиқати ҳол, мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъноӣ забони адабии муосири тоҷик дурустии ҷунин ақидаҳои анъанавии беасосро инкор мекунад» [5, 46]. Ў калимаҳои мустақилмаъноӣ забонро дар бобати ифодаи маъноӣ луғавӣ ба моносемӣ (якмаъно) ва полисемӣ (сермаъно) ҷудо карда, истилоҳоти

илмиро ба гурӯҳи якмаъно шомил карда, таъкид мекунад, ки «Баръакс, калимаҳои сермаъно ду ва зиёда маъноӣ луғавиро ифода мекунад... Маъноҳои ҷудоғонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд» [5, 46].

Муҳаққиқи мазкур дурусти андешаҳошро ба ҳосияти сермаъноӣ зоҳир кардани калимаи «дил»: «1) «қалб»: дили инсон; 2) «меъда, шикам»: дили гурусна, дили беҳузур; 3) «фикр, андеша»: дилу ният, аз дил гузаронидан; 4) «муҳаббат»: дил доштан, дил додан; 5) «часорат»: дилу гурда, дилу заҳра; 6) «райъ, хоҳиш»: дили сайру гашт» тақвият баҳшида, қайд кардааст, ки «Дар байни маъноҳои мухталифи луғавӣ, ки инъикоси шайъо, ҳодисаҳо ва аломатҳои ҷудоғонаи онҳо дар шуури одамон мебошанд, яке аз онҳо мақоми аввалият, сарсилсилагӣ дорад» [5, 47].

Мо мулоҳизоти болоро ҷонибдорӣ намуда, падидаи тағйири маъно кардан ва хусусияти сермаъноӣ зоҳир кардани калимаҳоро дар осори Абдулҳамид Самад мутобиқи нишондоди боло баррасӣ менамоем.

Пӯшида нест, ки маъноҳои ҷудоғонаи луғавӣ бо роҳҳои гуногун ба вучуд меояд, ки дар миёни онҳо маҷоз нақши муҳим дорад. Ин усули пайдоиши маъноҳои нави калима нисбат ба дигар омилҳо сермаҳсул маҳсуб меёбад.

Муҳаққиқон дар робита ба маҷоз тавлид ёфтани як силсила санъатҳои бадеии типи ташбеҳ, истиора, муболиға, киноя, тавсиф, ташхис ва ғайраро ба қайд гирифта, дар се гурӯҳи аз ҳам ба кулӣ фарқкунанда: ташбеҳ, истиора ва синекдоха фароҳам омадани унсурҳои маҷозро таъкид кардаанд [5, 52].

Ташбеҳ яке аз унсурҳои фаъоли маъноӣ маҷозӣ касб намудани калимаҳо. Ташбеҳ як шакли маҷоз мебошад, ки зимни он маъноӣ ин ё он вожа ба калимаи дигар аз рӯи ягон шабоҳате, ки бо предмети ифодакунандаи маъноӣ дорад, мегузарад. Ташбеҳро як навъи маҷозӣ луғавӣ ва дорои маъноӣ нисбатан васеъ низ меноманд [5, 52].

Абдулҳамид Самад дар истеъмоли вожаҳои сермаъноӣ суханвари пухтакор аст. Ӯ ташбеҳро чун воситаи таъсирбахи сухан дар матнҳои осораш ба кор мебарад ва дар қорбурди он чанд ҳадафро пеш мегузорад. Масалан, бо қорбасти калимаи *сиёҳпича*, ки дар нутқи персонажи калонсол истифода шудааст, ӯ на танҳо ҷавон будани объекти ташбеҳ, балки ба бетаҷриба ва камхунари ӯ низ ишора мекунад ва дар як вақт вожаи мазкурро ҳам ба маъноӣ мусбат – *ҷавон* ва ҳам ба маъноӣ манфӣ – бетаҷриба ба кор будааст: - *Ин сиёҳпича ягон байти дигар медониста бошад?* [11, 97].

Ё ин ки адиби нозуктабъ дар ҳикояи «Ёр дар бари ёр» дар робита ба ҳислати вафодорӣ сағ ва дар така ба услуби гуфтори мардумӣ ба ҷойи худӣ ашё ҳислаташро чун ном истифода бурдааст: *вафодор* – бовафо, содиқ [14, 229]; *вафодор* – сағ: *Мард нигоҳи вафодорро сарду норизо ва ҳамёзаашро нохушӣ пазируфт* [13, 187]. Ҳамин маънӣ дар ҳикояи «Сафеду сиёҳ» низ ба мушоҳида расидааст: *Аз афташ, вафодор дар ин ҳавлӣ ғайр аз соҳибонаш дигаронро надидасту роҳ доданӣ ҳам нест* [13, 70].

Устои каломӣ бадеъ будани Абдулҳамид Самадро дар заминаи истифодаи санъати ташбеҳ дар ҳикояи «Баъд аз сари падар» бармало мушоҳида кардан мумкин аст. Ӯ ба ҷойи мафҳуми «*тобут*» ибораҳои фразеологӣ исми «*гаҳвораи охират*» (чунбон–чунбон ҳаракат кардани тобут) ва «*аспи ҷӯбин*» (монандии *тобут* бо асп, чун воситаи ҳамлу нақл ва саворӣ, ки мафҳуми «*ҷӯбин*» барои ташаккули маъноӣ маҷозӣ нақши асосиро бозидааст, чунки асли он дуру *ҷӯб* ташкил медиҳад): ... *Сипас пиру ҷавон бо эҳтиром ва беозор гаҳвораи охирати Ҳайдарро сари китфу даст гирифта аз ҳавлӣ баромаданд* [11, 14]. *Ҳеҷ кас ҷилави аспи ҷӯбини бодпоро гардонда натавонист* [11, 16].

Бо истифода аз адоти ташбеҳ – пешоянди таркибии номии изофии «*ба мисли*» ва пасоянди «*барин*» нависанда *нонҳои гирдаи* даруни танӯро ба *курси моҳ* ва ҳусни фарзандро ба худӣ моҳ ташбеҳ додааст: *Даруни танӯро нонҳои гирда, ки ба мисли курси моҳ зарҳалин буданд, зиннат медоданд* [13, 44]. *Охир як бачаи моҳ барин нозанина гум кунӣ* [13, 121].

Калимаи *рӯй* унсурӣ луғавӣ серистеъмоли забони тоҷикӣ аст ва дар луғат: «*руҳ, гуна, руҳсора, чеҳра*» маънидод мешавад ва дар заминаи монандӣ ба он чандин маъноӣ нав рӯидааст, ки муҳимтарини он «сатҳ, болои чизе» мебошад [15, 155]: *Ту рӯйи дастҳои худам ба дунё омадаӣ, нофата худам бурида будам* [13, 6].

Мардон ва ҷавонон дар ҳама гуна ҳолат қувваи асосиро дар иҷрои коре ё амале ташкил медиҳанд, ин ҷиҳатро адиби дақиқназар зимни тасвири гусел кардани мардону ҷавонони деҳа ба ҷанг онҳоро ба **шаҳсутун**, ки сутуни асосии иморат аст, ташбеҳ додааст ва ҷунин монандкунӣ, ба ҳаде худи ӯро ҳам ба вачд овардааст, ки номи маҷмуаи ҳикояву қиссаҳояшро «**Шаҳсутун**» гузоштааст. Ҷунончи: *Шаҳсутунҳои деҳа – мардону ҷавонон дунболи ҳамдигар ноилоҷ ба ҷанг мерафтанд* [13, 104]. *Шаҳсутуне, ки ба пайкари паҳлавононаи Шодмонбек муносиб бошад* [13, 101].

Нависанда бо корбурди ташбеҳ ҳислатҳои манфии ҳайвонотро бо одамон монанд карда, зимнан, маъноҳои дилхоҳро тавассути ба кор бурдани калимаҳои **пирбуз** ба ҷойи **пирзан** ва ё **пирхар** ба ҷойи **мӯйсафед** муваффақ шудааст: *Мурду аз ин пирбуз як сухани хуш нашунид* [13, 280]. *Пирзан сиёҳу сафед нагуфта худро ба ҳавлӣ зад* [13, 28]. *Ҳамон пирхар маро аз ҷое бардошта, аз як ҷо ба ҷое мебарад* [13, 8].

Ҷудо шудани маъноӣ маҷозии мушобеҳи калимаи пештара, ки дар ҷунин ҳолатҳо вожаҳо маъноӣ худро тағйир диҳанд ҳам, дар доираи ҳамон ҳиссаи нутқ мондан мегиранд, вале ба ҳиссаи нутқи дигар намегузаранд. Ҷунин хусусият ба полисемия хос мебошад.

Ҳ. Мачидов дуруст қайд мекунад, ки «Маъноҳои ҷудогонаи луғавӣ бо усулҳои ниҳоят гуногун пайдо мешаванд, ки дар байни онҳо маҷоз, инкишофи тадриҷии гайримаҷозӣ, таҷзияи маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ бо доираи амалиёти худ фарқ карда меистад» [5, 51].

М. Муҳаммадиев маҷозро роҳи сермаъно шудани калима ҳисобида, қайд кардааст, ки маъноӣ маҷозӣ маъноӣ аслии калимаро инкишоф медиҳад. Ӯ зухуроти киноя (метафора), метаномия ва синекдохаро воситаи сермаъношавии вожаҳо доништааст [6, 16-18].

Ҳамин тариқ, ҷунин роҳи калимасозӣ дар инкишофи забони адабӣ нақши калонро иҷро менамояд.

Адабиёт:

I. Сарчашмаҳои илмӣ:

1. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. С. 155-166.
2. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений // В. В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1978. – 378 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. Қ.1 – Душанбе: Маориф, 1973. – 452 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. Қ.1 – Душанбе, 1982. – 462 с.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
6. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – 134 с.
7. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1967. – 110 с.

II. Рисолаҳо:

8. Табаров Х. Н. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти [Текст]: Дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 168 с.

IV. Мақолот дар маҷаллаҳо:

9. Муҳаммадиев М. Роҳи лексикӣ – семантикии калимасозӣ. // Мақтаби советӣ. 1972, №9. С. 27-30.

V. Манбаъҳо:

10. Абдулҳамид Самад. Шохи чанор. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 128 с.
11. Абдулҳамид Самад. Гардиши девбод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
12. Абдулҳамид Самад. Ёр дар бари ёр (ҳикоя, қисса, эссе). – Душанбе: Адиб, 2019. – 192 с.
13. Абдулҳамид Самад. Шаҳсутун (Гулчини ҳикояҳо). – Душанбе: Адиб, 2020. – 288 с.

VI. Феҳристи адабиёти лексикографӣ:

14. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.

ТДУ: 809.155.0 (07)

МАВКЕИ
ФИТОНИМҲО ДАР
ГҶЙИШИ МАРДУМИ
МАСҶОҲ

*Шарифзода Шамсиддин,
ассистенти кафедраи назария ва
амлияи забоншиносии ДДОТ ба номи
С.Айнӣ. Телефон: +992 888899778*

ДОЛЖНОСТЬ
ФИТОНИМЫ В
НАРОДНАЯ РЕЧЬ
МАСТЧИ

*Шарифзода Шамсиддин,
ассистенти кафедры теория и
практики языкознания ТГПУ им.
С. Аини. Телефон: +992 888899778*

JOB TITLE
PHYTONYMS В
PEOPLE'S SPEECH
MATCHE

*Sharifzoda Shamsiddin,
assistant head of chair of the theory and
practice of linguistics, TSPU named after
S. Aini. Phone number: +992 888899778*

Аннотатсия

Лаҳҷаи мардуми Кӯҳистони Масҷоҳ хазинаи номакшӯфест, ки дар он дурдонаҳои зиёде нуҳуфта, ханӯз онҳо ниёз ба маърифати бештар ва муаррифии ҷиддӣ ниёз доранд. Дар баробари калимаву ибораҳои ифодагари мафҳумҳои муҳталиф номи гиёҳу рустаниҳо, ки бо истилоҳи фитоним ёд мешаванд, дар гӯйиши мардуми ин мавзеи кӯҳистон аз мақоми муҳим бархӯрдор буда, як қисми калони аносири луғавии диалекти ин минтақаро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, дар мақолаи мавриди таҳқиқ вобаста ба мавзӯи “Мавқеи фитонимҳо дар гӯйиши мардуми Масҷоҳ” баҳсу мунозира рафта, вобаста ба тарзи қорбурди фитонимҳо дар лаҳҷаи Кӯҳистони Масҷоҳ ва фарқияти он аз дигар шеваҳо ба риштаи таҳлил кашида шуда, мавқеи ин калимаҳо дар забони адабӣ мушаххас гардонидани шудааст.

Калидвожаҳо: *лаҳҷа, мардум, Кӯҳистони Масҷоҳ, калима, ифода, ном, номи гиёҳу растаниҳо, фитоним, кӯҳандиёр, забони сугдӣ, гӯйиши мардумӣ, минтақа.*

Аннотация

Наречие жителей Мастчинских гор – это неиссякаемая сокровищница многих сокровищ, которые еще нуждаются в большем знании и серьезном представлении. Наряду со словами и словосочетаниями различных понятий названия растений и растений, которые называются фитонимами, играют важную роль в диалекте этой горной местности и составляют большую часть лексических элементов диалекта этого региона. Поэтому в обсуждаемой статье рассматривается роль фитонимов в речи народа кухистони масҷоҳа, анализируется употребление фитонимов в диалекте кухистони масҷоҳа и его отличия от других приемов, а также положение этого слова в литературной спецификации.

Ключевые слова: *диалект, народ, кухистони маҷоҳ, слово, выражение, имя, название растения, фитоним, кухандияр, согдийский язык, просторечие, регион.*

Annotation

The dialect of the people of the Mastchoh Mountains is an inexhaustible treasure trove of many treasures, which still need more knowledge and serious presentation. Along with the words and phrases of various concepts, the names of plants and plants, which are called phytonim, play an important role in the dialect of this mountainous area and form a large part of the lexical elements of the dialect of this region. Therefore, the article under discussion discusses the role of phytonims in the speech of the people of Kuhistoni Mastchoh, analyzes the use of phytonims in the dialect of Kuhistoni Mastchoh and its differences from other methods, and the position of this word. literary specification.

Keywords: *dialect, people, Kuhistoni Maschoh, word, expression, name, name of plants, phytonym, kuhandiyar, Sogdian language, vernacular, region.*

Лаҳҷаи мардуми Кӯҳистони Масчоҳ хазиначи номакшӯфест, ки дар он дурдонаҳои зиёде нуҳуфта, ханӯз онҳо ниёз ба маърифати бештар ва муаррифии ҷиддӣ ниёз доранд. Дар баробари калимаву ибораҳои ифодагари мафҳумҳои мухталиф номи гиёҳу рустаниҳо, ки бо истилоҳи фитоним ёд мешаванд, дар ғӯйиши марудми ин мавзеи кӯҳистон аз мақоми муҳим бархӯрдор буда, як қисми калони аносири луғавии диалекти ин минтақаро ташкил медиҳанд.

Ба андешаи мо сабаби асосии ба касрат дучор омадани номи гиёҳу рустаниҳо дар лаҳҷаи ин куҳандиёр бо табиати муҳити зист робитаи ногусастани доштани сокинони ин минтақа мебошад. Зеро шароити зиндагӣ дар ин макон талаб менамояд, ки мардум бо табиат иртиботи қавӣ дошта бошанд ва дар зиндагии рӯзмарраи худ аз гиёҳу рустаниҳо ба таври фаровон истифода баранд. Нисбат ба муҳити водиву шаҳрҳо мардуми ин ҷо бо табиат бештар саруқор доранд ва ин омил боис шудааст, ки дар ғӯйиши мардуми ин ҷо калимаҳои ифодагари номи гиёҳу рустани бештар мавриди истифода қарор гиранд.

Зикри ин нукта муҳим аст, ки доир ба лаҳҷаи мардуми Масчоҳ асарҳои тадқиқотӣ аз ҷониби профессор А.Л.Хромов, Ф.Убайдов, Г.Шарифова ва дигарон ба субот расида бошад ҳам, доир ба номи гиёҳу рустаниҳо камтар таваҷҷуҳ шуда, ханӯз ин паҳлуи масъала омӯхта нашудааст. Омӯзиши номи гиёҳу рустаниҳои ин минтақа аз он ҷиҳат муҳим арзёбӣ мешавад, ки як гурӯҳи онҳо дар ғӯйишҳои дигар ба назар намерасанд ва қисмате аз онҳо мансуби забони суғдӣ ҳастанд.

Дуруст аст, ки дар як мақола баррасӣ намудани ҳамаи паҳлуҳои масъала аз имкон берун буда, мо тасмим гирифтаем, бо таъки ба фарҳангҳои луғатномаҳои мавҷуда дар забони форсӣ тоҷикӣ чанд фитоними ғӯйиши ин минтақаро мавриди баррасӣ ва таҳлилу ташреҳ қарор диҳем. Он намунаҳое, ки ин ҷо зикр карда мешаванд, муштарак аз хирвор буда, пажӯҳиши густурдаи ин масъаларо вазифаи ояндаи худ медонем.

Торон//Торун дар луғатномаҳо ба гунаи зайл ташреҳ гардидааст: «навъи растанӣ [9, 2, 351], «гиёҳест, ки бо соқои сабзи дароз, ки аввали баҳор дар пуштаҳо ва кӯҳҳо мерӯяд ва анвои хӯриши сабз ва хеле хуштамъ аст» [2, 444].

Рова. Муаллифони фарҳангҳо ин вожаҳо чунин маънидод кардаанд: «Рова як навъ алафи хурӯи паҳнбарг, бехмева» [3, 169], «растани кӯҳии соқаш ғафси сафед, ки хӯроки чорпост» [9, 2, 167]. Истифодаи зиёде ин калимаро мо дар ғӯйиши сокинони ин ҷо мушоҳида карда метавонем ва ҳатто дар осори шоирони зодаи ин минтақа низ ба қор рафтаниро дидан мумкин аст, чунинчун дар шеърҳои «Зодгоҳ»-и Хаммор омадааст:

Бод орад бар машомам
 Бӯи рова, бӯи торон,
 Бӯи деҳа, бӯи ёрон.
 Обҳои софу ширин дидаву нӯшидаам
 Дар ҷаҳон бисёр, аммо
 Ташнагиам то кунун нашкастааст.

Вағнич. Муаллифони фарҳангҳо «вағнич»-ро чунин маънидод кардаанд: «Буттаест аз чинси настананҳо мевааш монанд ба олуҷа, аммо хурд» [9, 1, 256], «вағнич гиёҳи мевадори буттай, ки дар кӯҳҳо, кӯҳпораҳо, адир ва даштҳо мерӯяд; ... мевааш сурхранг ва монанд ба олуболуст...» [2, 93], «...номи растанӣ; як навъ растани кӯтоҳқад, ки меваи он барои ғизо истифода мешавад» [3, 35].

Зағир/Зағер гунаи фонетикии зағир аст, ки шарҳи он дар фарҳанг чунин ба назар расид: «Зағир растани алафие, ки аз донаҳои он равған мекашанд ва аз нахҳои пояҳои он қатон мебошанд» [9, 1, 502].

Қот дар луғат ба маънии «зирк ва барбарис» [9, 1, 668] омадааст.

Ангит гунаи фонетикии «ангат» мебошад ва дар «Фарҳанги Доро»-и Доро Начот ба тариқи зайл маънидод шудааст: «Дарахти хурӯи бутташаклест аз тираи санҷидиҳо,

ки қаддаш то чор метр мерасад. Тана ва шоҳаҳояш хордор ва хокистарранг; баргҳояш рости найзашакли рӯяшон кабудранг ва тагашон сафедчатоб, гулҳояш зардчатоб аст... Номҳои дигари «ангат»: ангед, ангахор, чинхор, чинҳор, гулкитак, налоч, сангор, чунт, сарканак, хингбед, хори чангак» [2, 42].

Хаданг дарахти бисёр саҳт мебошад. Аз ҷӯби он тир, найза ва зини асп месохтанд. Дар адабиёти классикӣ ин калима доираи истифодаи васеъ дошта, ба маънии тир омадааст. Махсусан, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба таври фаровон истифода шудааст;

Карафш/Карафс аз ҷумлаи гиёҳҳои кӯтоҳқад мебошад, ки баргҳои паҳн ва маззаи тунд дошта, бо **торон** хеле монанд аст. Ин калима дар ғӯиши мардуми Кӯҳистони Масҷод дар шакли «кнӯш» ва дар забони яғнобӣ гунаи «карафш//карафшак» истифода мешавад.

Калимаи «карафс», ки дар аксар луғатномаҳои дастрас ташреҳ гардидааст, шаҳодат аз он медиҳад, ки дар гузашта аз ҷумлаи вожаҳои серистеъмом маҳсуб мешуд ва ҷунин маънидод шудааст: «ғиёҳе, ки ғӯё агар одами қадумзада онро хӯрад, мемурдааст».

Ҷамҷунин истифодаи ин вожа дар асари машҳури Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ба назар расид, ки аз серистеъмолии он шаҳодат медиҳад:

Мӯ ба мӯву зарра-зарра макри нафс,
Мешиносиданд чун гул аз карафс [5, 25].

Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Ғиёс-ул-луғот» бо таъя ба «Мунтахаб» ва «Латоиф» роҷеъ ба ин вожа ҷунин навиштааст: «**Карафс** давоест монанди азвоин, бӯяш нохуш ва тез бошад ва он аҷмуди вилоятест ва аз хавоси ӯ яке ин аст, ки қадумгазида агар бихӯрад, филҳол бимирад» [4, 165]. Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳамин маънии дар «Ғиёс-ул-луғот» овардашударо такрор намуда, ин байти Ҳокониро шоҳид овардаанд:

Масоз айш, ки номардум аст табъи ҷаҳон,
Махӯр **карафс**, ки пурқадум аст бому саро. Ҳоқонӣ [8, 1, 539].

Низомии Ганҷавӣ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и худ вожаи «карафс»-ро ҷунин қорбаст намудааст:

Заҳрест ба қаҳри нафс додан,
Қадумзадаро карафс додан. (Низомии Ганҷавӣ)

Муаллифи китоби «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» С.Мирзозода калимаи «карафс»-ро дар шакли «карафш//карафшак» оварда, ҷунин шарҳ додааст: «як навъ растании тундмаза, ки бо торон шабоҳат дорад ва барги он барги ҷувориро мемонад» [3, 101].

Курт дар «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» ба маънии «ирғай» [3, 110] омадааст. **Курт** дар баландкӯҳҳо рӯйида, танай он мисли себ мебошад. Ҷӯби бисе саҳт дорад, ки аз он дастай теша, табар, асо ва дигар асбоби рӯзгор месозанд.

Вожаи дигар **ғӯш** аст, ки шарҳи он дар фарҳангномаҳо ба тариқи зайл сурат гирифтааст: «ҷӯби саҳте, ки аз он тир, найза ва дигар аслиҳа, инҷунин мизроб месозанд»:

Андозад абрӯвонат ҳамсола ҷӯби **ғӯш**,

В-он гоҳ ғӯядам, ки хурӯшон машав, ҳамӯш! Хисравонӣ [8, 2, 660; 9, 2, 392], «**ғӯш** бар вазн ва маънии **ғӯш** аст, ки ба арабӣ узн ғӯянд. ... ҷӯбе бошад саҳт, ки аз он найза, зини асб созанд [1, 3, 1427].

Калҷ рустании буттагии кӯтоҳқад буда, бо «вағнич» хеле монанд мебошад. Ин рустанӣ, асосан, дар баландкӯҳҳо рӯйида, танай сурхранг ва гулҳои сафед дорад;

Визн як навъ рустанӣ буда, то се-чор метр қад мекашад. Ин рустанӣ бо дарахти себ шабеҳ аст ва танай сурхи ҷигарӣ дорад. Меваҳои он сурхи талхмаза буда, мисли олуҷа мебошад;

Дар баробари он фитонимҳое, ки бо таъя ба фарҳангномаҳо маънияшонро пешниҳод намудем, боз номи гиёҳу рустанӣҳоеро низ дучор омадан мумкин аст, ки дар луғатҳои мавҷуда шарҳашон ба назар нарасид, ҷунончи зғоса/зағоса, гулар/галар, туштур, ушиша, қалҷар (навъи бутта).

Мусаллам аст, ки омӯзишу баррасии номи гиёҳу рустаниҳо ва ҷойгоҳи онҳо дар шеваи мардуми Масчоҳ барои равшан кардани саҳифаҳои тираи таърихи мардуми ин диёр ва забони онҳо хизмати арзанда хоҳад кард.

Гӯиши мардуми Масчоҳ ганҷинаи пурғановатест, ки дар тӯли асрҳо хусусиятҳои забонҳои мухталиф, хусусан забони сугдиву тоҷикӣ ва поре аз зиндагии мардуми ин минтақаро дар худ таҷассум намудаанд.

Хулоса фитонимҳо дар гӯиши мардуми Масчоҳ аз мақоми вежа бархӯрдор буда, як қисмати калони аносири луғавиро ташкил медиҳанд ва мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додани онҳо барои пурра омӯхтани қабатҳои лексикӣ ин диёри куҳан муҳим арзёбӣ мешавад. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки агар як гурӯҳи калони номи гиёҳу рустаниҳо дар фарҳангномаҳо тазаккуру ташреҳ гардида бошанд ва далолат бар он намоянд, ки гӯишҳо дар ҳифзати вожаҳои куҳан саҳми босазо доранд, қисмати дигаре аз онҳо дар луғатномаҳо ба назар нарасид ва хоси ин минтақа мебошанд.

Адабиёт:

1. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ. Дар панҷ чилд. Бо эҳтимоми Муҳаммад Муин. Чопи ҳафтум. – Техрон: Амири кабир, 1391.
2. Доро Начот. Фарҳанги Доро. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 608 с.
3. Мирзозода С. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2002. – 235 с.
4. Ромпурӣ М. Фиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
5. Румӣ Ҷ. Маснавии маънавӣ. Танзим, таҳия ва баргадониши Бадриддин Алиев ва Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ. – Техрон, 1379//2001. – 728 с.
6. Убайдов Ф. Ҳифзати вожаҳои асли ва иқтибосии куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Масчоҳ (дар асоси маводи зерлаҳҷаи поён). – Хучанд: Ношир, 2012. – 172 с.
7. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. – Душанбе, 1962. – 213 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: СЭ, 1969. – 952 с.; Ҷилди 2. – М.: СЭ, 1969. – 948 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 949 с.; Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 944 с.

ТДУ: 809.155.0 (07)

**ЛЕКСИКАИ
ИФОДАКУНАНДАИ
ЗОТИ ҲАЙВОНОТИ
ХОНАГӢ
(дар мисоли маводи
лаҳҷаи Варзоб
(гурӯҳи варзобӣ))**

**ЛЕКСИКА
ОБОЗНАЧАЮЩИЙ
ПОРОДУ ДОМАШНИХ
ЖИВОТНЫХ
(на примере материала варзобского
диалекта (варзобская группа))**

**VOCABULARY
DENOTING THE
BREED OF DOMESTIC
ANIMALS (on the example
of the material of the
Varzob dialect
(Varzob group))**

*Рузиев Меҳрубон Миралиевич,
уивонҷӯи Институти забон ва
адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ.
Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21.
Телефон: (+992) 93-451-08-58. E-mail:
ruziev.mehrubon@mail.ru.*

*Рузиев Меҳрубон Миралиевич,
соискатель Института языка и
литературы им. А. Рудаки НАНТ.
Адрес: 734025, РТ, г. Душанбе, пр.
Рудаки, 21. Телефон: (+992) 93-451-08-
58. E-mail: ruziev.mehrubon@mail.ru.*

*Ruziev Mehrubon Miralievich,
researcher of the Institute of the Language
and Literature named after A. Rudaki of the
NAST. Address: 734025, Republic of
Tajikistan, Dushanbe, prospect Rudaki, 17.
Phone: (+992) 93-451-08-58. E-mail:
ruziev.mehrubon@mail.ru.*

Аннотатсия

Мақола ба таҳлилу баррасии яке аз бахшҳои ҷолиби лексикаи лаҳҷаи Варзоб-лексикаи ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагӣ бахшида шудааст, ки мубрам арзёбӣ мегардад. Дар ҳақиқат, ин бахши лексика, ки бори аввал мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст, дорои вижагиҳои ҷолиби маъноӣ буда, барои ғайр гардидани захираи луғавии лаҳҷа сахми муносиб дорад. Бештари вожаҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот дар лаҳҷаи Варзоб дар заминаи макон ва этнос ба вучуд омадаанд, ки дар баробари инъикоси ҷанбаҳои забонӣ, бозгӯи урфу одат ва хусусиятҳои этникии намояндагони ин лаҳҷа низ мебошад. Дар мақола диққати асосӣ ба таҳлили луғавӣ-маъноии лексикаи ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагӣ равона гардида, истифодаи далелҳои илмӣ ва мисолҳои мушаххаси лаҳҷавӣ арзиши илмӣ мақоларо афзудаанд.

Калидвожаҳо: лаҳҷа, лексика, этнос, зоти ҳайвонот, ҳайвоноти хурд, ҳайвоноти калон, ҳайвоноти боркашу саворӣ.

Аннотация

Статья посвящена анализу и рассмотрению одного из интересных разделов лексики Варзобского диалекта-лексики, обозначающей породу домашних животных, которая оценивается как актуальная. Действительно, этот раздел лексики, который был впервые исследован, имеет интересные семантические особенности и вносит достойный вклад в обогащение словарного запаса диалекта. Большинство слов, обозначающих породу животных на Варзобском диалекте, возникло в контексте места и этнической принадлежности, что наряду с отражением языковых аспектов является отражением обычаев и этнических особенностей представителей этого диалекта. В статье основное внимание уделяется лексико-семантическому анализу лексики, выражающей породу домашних животных, а использование научных фактов и конкретных диалектных примеров повысило научную ценность статьи.

Ключевые слова: диалект, лексика, этнос, порода животных, мелкие животные, крупные животные, грузовые и верховые животные.

Annotation

The article is devoted to the analysis and consideration of one of the interesting sections of the vocabulary of the Varzob dialect-the vocabulary denoting the breed of domestic animals, which is assessed as relevant. Indeed, this section of vocabulary, which was first studied, has interesting semantic features and makes a worthy contribution to enriching the vocabulary of the dialect. Most of the words denoting the breed of animals in the Varzob dialect arose in the context of place and ethnicity, which, along with the reflection of linguistic aspects, is a reflection of the customs and ethnic characteristics of the representatives of this dialect. The article focuses on the lexico-semantic analysis of the vocabulary expressing the breed of domestic animals, and the use of scientific facts and specific dialect examples has increased the scientific value of the article.

Keywords: *dialect, vocabulary, ethnos, breed of animals, small animals, large animals, cargo and riding animals.*

Калимаву ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот чузъи муҳимми лексикаи марбут ба ҳайвоноти хонагӣ буда, роҳҳои гуногуни ифодабӣ доранд. Тавре қаблан ишора намудем, ин гуна мафҳумҳоро бештар бо вожаи зот ном мебаранд ва бештари онҳо вобаста ба макони пайдоишашон ном бурда мешаванд. Дар заминаи макони пайдоиш шакл гирифтани ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот падидаи нав набуда, онро дигар муҳаққиқон низ қайд намудаанд. Аз ҷумла муҳаққиқ Ғ.Ҷӯраев менависад, ки: «Дар маҳалҳои алоҳида ба чунин терминҳои иборагӣ воҳӯрдан мумкин аст, ки чузъҳои тобешавандаи онҳо ба зоту маҳалли баромади асп далолат мекунад (аспи сибирак)» [4, 168].

Дар лаҳҷаи Варзоб бо ин тарз сохта шудани ибораҳои изофии марбут ба лексикаи соҳаи ҳайвоноти хонагиро дар бахшҳои гуногуни рисола дидан мумкин аст ва дар нишон додани калимаву ибораҳои зоти ҳайвоноти хонагӣ низ мо ба таври васеъ аз ин гуна ибораҳо истифода намудем. Масалан, **гӯспанди ҳисорӣ**, **аспи арабӣ**, **хари йовонӣ** ва ғайра.

Дар умум барои ифодаи навъи зоти ҳайвоноти хонагии фарбеҳу сершир ва хушнаслу аҳл калимаи **хушзот** ва нисбат ба ҳайвони хонагӣ, ки лоғару камшир ва насли хуб намедиханд калимаи **бадзот** ва **безот** (баднасл) истифода мегардад. Калимаҳои мазкур ҳам барои ҳайвоноти хурду калон ва ҳам боркашу саворӣ баробар ба қор мераванд: *Гови калонат хушзот буд-ай, ҳам шири соз дора, ҳам гӯсоли соз (Ҳоч.); Ёа буқи бадзот доштам фурӯхтам-ша, а сарам соқит кардам-ша (Так).*

Таҳлилу баррасии калимаҳои мазкурро вобаста ба навъи ҳайвонот, яъне ҳайвони хурду калон ва боркашу саворӣ ба қисматҳо ҷудо карда омӯختан айнаи мӯддаост.

1. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти хурди хонагӣ. Барои ифодаи зоти гӯсфанд ва буз ибораҳои **гӯспанди помирӣ** (зоти маҳинпашми думдор), **гӯспанди тоҷикӣ** (зоти нимдуруштпашми думбадор), **гӯспанди қароқӯлӣ** (зоти дуруштпашми нағзпӯсту ширдех), **гӯспанди қирғизӣ** (зоти маҳинпашм), **гӯспанди ҳисорӣ** (зоти дуруштпашму думбакалони маҳаллӣ), **гӯспанди туркӣ** (зоти серравғани думбакалон), **гӯспанди дарвозӣ** (зоти думдори сафедпашми гӯшмайдаи маҳаллӣ), **гӯспанди ҷойдорӣ** (як навъи гӯсфанди думдори маҳаллӣ), **гӯспанди думдор** (зоти гӯсфанди бедунбаи думдор), **гӯспанди ўзбакӣ** (як навъи гӯсфанди маҳинпашм), **гӯспанди ҷўваланг**, **гӯспанди танкаронӣ** (гӯсфанди думдори маҳинпашм), **бузи ангорӣ** (зоти маҳину серпашм), **бузи тоҷикӣ** (зоти гӯшту пашму ширдех), **бузи ўзбекӣ** (зоти гӯшту пашму ширдех), **зоти маҳаллӣ** (ҳайвоноти макони пайдоишашон худӣ), **дурага** (аз ҷуфт кардани ду зоти гуногун ба вучуд омада) истифода мешаванд.

Ҳангоми мутолиаи адабиёти илмӣ ба таҳқиқи шеваву лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ бахшидашуда аён гашт, ки айнаи калимаҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб, ки дар боло қайд кардем, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Қаратоғ [1, 110] ва Конибодом [3, 80] низ васеъ истифода мешаванд.

Нисбат ба зоти сағ калимаҳои истифода мешаванд, ки аз вожаҳои ифодакунандаи

зоти аспу гов ва бузу гӯсфанд тафовут доранд. Навъҳои зоти саг дар ноҳияи Варзоб хусусияти этникӣ ва табиноат доранд: **точикӣ, урусӣ, гурҷӣ, афҷарка, булдокский, чӯпонӣ, дамардагӣ, шикорӣ//шикорҷигӣ, чангӣ** ва ғайра.

Ибораи **саги точикӣ** нисбат ба як навъ саги маҳаллӣ, ки ҷуссаи бузург дорад, ифода меёбад: *Барои сурук йагон саги тоҷикӣ харидан даркор-ай* (Ҳуш.).

Зоти саги хурдҷуссае, ки аз ҷиҳати пайдоиш баромади русӣ-аврупой дорад, дар ноҳияи Варзоб бо номи **саги русӣ** маълум аст ва ин хели саг он қадар зиёд ба ҷашм намерасад: *Саг-о-йи русӣ майдакан, чанг шуда наметонан* (ВҚ.).

Нисбат ба як навъ саги ғайриточикӣ, ки аз зоти сағони олмонӣ буда, бештар онро ҷун саги бӯгир ва дар кофтукӯв моҳир мешиносанд (баъзан ин навъи сагро **саги малисагӣ** низ ном мебаранд), ибораи **саги афҷарка** мустаъмал аст: *Малис-о қатишон йа саги афҷарка доштан* (Ар.). Ибораҳои **саги чӯпонӣ, саги дамардагӣ** (саге, ки барои муҳофизат кардани рамаи бузу гӯсфанд дар сахро нигоҳ дошта мешавад), **саги чангӣ** (саге, ки қиморбозон барои чанг андохтан бо дигар саг парвариш мекунанд), **саги шикорӣ** (саги тозӣ, саги даванди шикорӣ), **саги гурҷигир** (саге, ки барои дур намудани гургон аз наздикии рамаи гӯсфандон дар сахро истифода мебаранд) низ барои ифодаи зоти ҳайвоноти хурд истифода мешаванд: *Қайум йа саги чӯпони-ра даҳ сол шуд нигоҳ дошод-ай* (Ҳуш.); *Ҳафти дига сагчанг мешуд-ай йагон саги чангӣ йофтан даркор* (ҶБ.).

2. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти калони хонагӣ. Барои ифодаи мансубияти ҳайвоноти калон ба ин ё он зот ва ё маҳал калимаву ибораҳои гуногуни умумиточикии **гови зотӣ, гови карпат, гови ҷйорнипйостр, гови маҳаллӣ, гови таҳҷой, гови хоназот//гови хоназод** ва монанди инҳо истифода мегарданд.

Ибораи **гови зотӣ** нисбат ба гови фарбеҳу хушчинс ва хушнасл, ки шири хуб медиҳад, мустаъмал аст: *Гови зоти-ра шириаш ба тариф меарза* (Рт.). Калимаи **зотӣ** дар лаҳҷаи Варзоб бештар дар мавриди говҳо истифода мешавад ва нисбат ба ҳайвоноти хурд бошад камистеъмол аст, нисбат ба ҳайвоноти боркаш умуман истифода намегардад. Дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ин калима доираи васеъ дошта, оид ба ҷорҳои хурд ҳам ба кор меравад. Аз ҷумла, дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро **бузи зотӣ** нисбат ба калбузи сафеди пистонкалони сершир истифода шуда, дар лаҳҷаҳои водии Зарафшон бузу гӯсфанди зотӣ маънои бузу гӯсфанди хушзот, асил, бенукс, ахлро дорад [2, 52].

Гови ҷйорнипйостр навъи гови бузургҷусса ва сергӯшту сершир мебошад, ки дар лаҳҷаи Конибодом дар шакли **чернопестра** ба маънои «дурагаи гови зоти олмонӣ бо гови тоҷикӣ» ба қайд гирифта шудааст [3, 80].

Гови Карпат дар мавриди гове гуфта мешавад, ки зоташ аз Карпатии Украина аст.

Ибораҳои **гови маҳаллӣ** ва муродифи он **гови таҳҷой** нисбат ба зоти говҳое, ки мансуби худи маҳалли будубоши сокинон ҳастанд, мустаъмаланд. Барои ифодаи зоти говҳое, ки аз дигар минтақаҳо оварда мешаванд ва ба иқлими ноҳия дер мутобиқ мешаванд ва ё мутобиқ шуда наметавонанд, ибораи **гови вилоятӣ** истифода мешавад: *Да заминойи мо гови маҳалӣ нагарда, дига гов-о-йи вилоятӣ гашта наметонан* (Ҳоҷ.).

Дар ноҳияи Варзоб хонаводаҳои ҷорводоре зиндагӣ мекунанд, ки чанд насли гузаштаи онҳо ба парвариш ва нигоҳубини ҳайвоноти хонагӣ рағбати зиёд доштанд ва аз нозуқиҳои ин пеша бархӯрдор буданд. Аз ин рӯ, таҷриба ва машғулияти ҷандинсолашон барояшон имкон фароҳам овард то парвариши зоти ҳайвоне, ки гузаштаҳояшон парвариш менамуданд давом диҳанд ва ба он **гови хоназот//гови хоназод** ном ниҳанд: *Гови сафед гови хоназоти худамон-ай* (Ҳуш.). Ҳатто дар ҳамин замина, ибораҳои **гови саторӣ** (гови хоназоти марбут ба Саттор ном ҷорводор), **гови начмидинӣ** (гови хоназоти марбут ба Начмиддин ном ҷорводор), **гови мирзогӣ** (гови хоназоти Мирзо ном шахс) ва ғайра ба вучуд омадааст: *Гови Начмидини-ра рав а авул бийор* (Ҳоҷ.).

3. Вожаҳои марбут ба зоти ҳайвоноти боркашу саворӣ. Дар лаҳҷаи Варзоб ин гурӯҳи калимаҳо мавқеи махсус дошта, бештари воҳидҳои луғавии ин бахш ба асп тааллуқ доранд ва нисбат ба хар, ба истиснои чанд вожа, қариб, ки истифода

намешаванд. Бо така ба маводи мавриди таҳқиқ, танҳо як ибораро доир ба зоти хар зикр намудан мумкин аст, ки он **хари йовонӣ** (хари аз Ёвон овардашуда) мебошад. Дар мавриди зоти асп бошад калимаҳои **маҳаллӣ, тоҷикӣ, бадахшонӣ, туркманӣ, қирғизӣ, арабӣ, лақай** васеъ истифода мешаванд. Ин гурӯҳи калимаҳо мисли лексикаи ифодакунандаи зоти дигар намуди ҳайвонот дар заминаи макони пайдоиш ба вучуд омадаанд, ки дар ин бобат мо дар бахши зоти ҳайвоноти хурд (бузу гӯсфанд) масоили заруриро баррасӣ намуда будем ва ҳоло танҳо овардани мисолҳо кифоя мебошад: *Зоти қирғизӣ барои кӯҳистон мувофиқ-ай* (Так.); *Асти лақай лаванди бад буд-ай* (Чб.); *Қодир ӯ асти калони арабӣ дора* (Луч.); *Бачи байтали бадахшонӣ йовош-ай* (Қул.).

Ба мисли ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти калон, баъзе ибораҳои ифодакунандаи зоти ҳайвоноти боркашу саворие низ мавҷуданд, ки дар заминаи номи одамон, аз чумла, **аспи Хол Машраб, аспии Алимардонов, аспии Мустафо** ва ғайра ба вучуд омадаанд.

Тавре аз маводи мавҷуда аён гашт, бештари мафҳумҳои ифодакунандаи зоти ҳайвонот ба макон ва этнос, аз чумла, туркӣ, помирӣ, арабӣ, ҳисорӣ, олмонӣ, русӣ ва ғайра далолат мекунанд.

Адабиёт:

1. Абдуллоева Г. З. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ: рис. ... ном. илм. филол. – Душанбе, 2013. – 182 с.
2. Бердикулов Ҳ. Лексикаи чорводории водии Зарафшон: рис. ... ном. илм. филол. – Душанбе, 1992. – 132 с.
3. Сангинова Р. И. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикони Конибодом: рис. ... ном. илм. филол. – Душанбе, 2012. – 183 с.
4. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.

Рӯйхати ихтисораҳо:

ШҶЗТ-Шеваи чанубии забони тоҷикӣ

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда:

Ар. -Арақчин
 Қул. -Қулписта
 Рт. -Работ
 Так. -Такоб
 Хоч. -Хоча Оби Гарм
 Ҳуш. -Ҳушёрӣ
 Чб. -Чорбоғ

**КАЛИМАСОЗИИ
ПАСВАНДҲОИ
БЕМАҲСУЛ ДАР
ОСОРИ ШАМСИДДИН
ШОҲИН**

*Тоирзода Абдусалом Раҳим,
докторанти соли дуюми кафедраи назария
ва амлияи забоншиносии ДДОТ ба номи
Садриддин Айни. Тел: (+992) 985556567,
E-mail: Toirzoda0710 @ mail. ru*

**СЛОВАОБРАЗОВАНИЕ
СУФИКСИИ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ШАМСИДДИНА
ШАХИНА**

*Тоирзода Абдусалом Раҳим,
докторант второго курса кафедры
теория и практики языкознания ТГПУ им.
С. Айни. Тел: (+992) 985556567, E-mail:
Toirzoda0710 @ mail. ru*

**THE WORD
FORMATION OF
THE SUFFIX IN THE
WORKS OF
SHAMSIDDIN SHAHIN**

*Toirzoda Abdusalom Rahim,
PhD, of the second course, in the Department
of Tajik Philology of the TSPU named after
Sadridin Any. E-mail: Toirzoda0710 @ mail.
ru, phone: (+992) 985556567.*

Аннотатсия

Калимасозӣ аз умдатарин василаи бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Махсусан, бо пасвандҳои калимасоз роҳу қолабҳои калимасозӣ мунтазам такмил ва инкишоф меёбанд. Тағйиру тақомулоти калимасозӣ тибқи соҳти грамматикӣ ва қонуниятҳои дохилии инкишофи забон ба амал меоянд. Ин аст, ки таҳқиқи осори нависандагон яке аз масоили мубрам мебошад. Бо дарки ин мубрамыят дар мақола қолибҳои асосии сохташавии калимаҳои таркиби пасвандҳои мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки бо назардошти сермаҳсулӣ ва серистеъмолии пасвандҳои калимасозии пасвандии исм назар ба калимасозии пешвандии исм дар калимасозии исм мавқеи қалон дорад. Ин аст, ки олимони ва донишмандони соҳаи забон ба ин масъала бештар тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Дар мақолаи мазкур қорбурди пасвандҳои бемаҳсули забони тоҷикӣ (*-бор, -ванд, -гонӣ, -ин, -ол ва -шан*) дар мисоли осори адиби шинохта Шамсиддин Шоҳин ба ришати таҳқиқи қашаида шудааст.

Калидвожаҳо: *калимасозӣ, зинаҳои калимаозӣ, таркиби калима, унсурҳои калимасозӣ, васлашавии калимаҳои қолибҳои калимасозӣ.*

Аннотация

Словообразование является важнейшим способом обогащения словарного состава языка. С развитием структурного состава имен существительных постоянно совершенствуются и развиваются пути и модели словообразования этой части речи. Изменения словообразовательной структуры имен существительных осуществляются в рамках грамматического строя и внутренних закономерностей языка. Важным источником выявления особенностей словообразования современного таджикского литературного языка являются произведения современных таджикских писателей, поэтому материалом для исследования структуры слов детерминативного типа в настоящей статье послужили тексты прозаических произведений Шамсиддина Шахина. Важно отметить, что с учетом суффикса и суффикса существительного склонения в существительном слове. Поэтому ученые и ученые в области языка все чаще обращают внимание на этот вопрос. В данной статье специально рукопись непродуктивный таджикского языка (*-бор, -ванд, -гонӣ, -ин, -ол ва -шан*) на примере известного искусства Шамсиддина Шахина в следственную нить.

Ключевые слова: *словообразование, структура слов, элементы словообразования, сокращение изафета, соединение слов, модели словообразования.*

Annotation

Word-building is the most significant way of enriching Tajik language's lexis. Connected to compound nouns, form and methods of word-building regularly evolves and develops. Change and improvement of word-building appears according to regularity of development of language. And studying the works of writers one of the essential matters. With understanding this significance, in the article is studied the main forms of building words of determinative type. It is important to note that taking into account the suffix and suffix suffix of the noun declension in the noun word. Therefore, scientists and scholars in the field of language are increasingly paying attention to this issue. This article presents a manuscript of the gastrointestinal tract of the Tajik language (gi) on the example of the famous Silk Art of Shamsiddin Shokhin in the investigative thread osori adibi shinokhta Shamsiddin Shoinin ba rishati ta'kik darovardem

Keywords: *word-building, structure of word, element of word-building, connecting words, forms of word-building.*

Пасванди -бор ва вазифаҳои он. Дар сарчашмаҳои илмӣ [10, 136] унсури калимасозии **-бор** ҳамчун пасванди бемаҳсул ба қалам дода шудааст. Ин пасванд таърихан аз калимаи паҳлавии **bare**, ки маънои дарё канорро доро мебошад, сарчашма мегирад [9, 179].

Калимаи **бор** бо мурури замон ҳамчун пасванди калимасоз мавриди истифода қарор гирифт. Пасванди мазкур исмҳое месозад, ки маконро мефаҳмонад.

Шамс Қайси Розӣ ҳангоми таҳлилу баррасии пасванди мавзъеъсозии **-зор** ба ҳамин вазифаи дастурӣ (ҳамчун пасванди мавзъеъсоз) қорбаът шудани унсури калимасозии «-бор»-ро қайд карда, калимаҳои «хиндубор», «дарёбор»-ро мисол овардааст [14, 182].

Дар «Бурҳони қотей» дар радифи пасвандҳои мавзъеъсоз, ки аломати фаровонӣ низ доранд, пасванди **-бор** низ дарҷ шудааст. Дар ин луғати муътабар, аз ҷумла, чунин нигошта шудааст: «Ва калимоте, ки ғоидаи бисёрӣ ва анбуҳӣ диҳад, яке **бор** аст, ҳамчу **дарёбор** ва **рӯдбор**...» [6, 31].

Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Ғиёс- ул- луғот» 19 маънои луғавии папсванди «бор»-ро возеҳу равшан нишон дода, аз ҷумла, чунин таъкид кардааст: «...бисёрии ҳар чиз ва ҷойи анбуҳи ҳар чиз чун **зангбор** ва **дарёбор**» [5, 110].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд ду мисол оварда шудааст. Чунончи: **ҷӯйбор**, **рӯдбор** (калимаи кӯҳнашуда) [2, 115].

Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар ин қолаб калимаҳои **ҷӯйбор**, **динорбор** ва **рӯдбор** зикр ёфтааст [4, 154].

Низомова С. дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд сохта шудани **ҷӯйбор**, **рӯдбор** ва **идборро** нишон додааст [7, 44].

Дар осори Ш. Шоҳин низ доираи калимасозии морфемаи **-бор** маҳдуд буда, нависанда бо ин унсури калимасоз 6 калима сохтааст: **шаккарбор**, **гавҳарбор**, **гуҳарбор**, **рангбор**, **дарбор**, **хунбор**.

Чунончи:

Чӣ сон бо гунҷаву сунбул даҳону турраиш монад,

*Ки гунҷа нест **шаккарбору** сунбул нест атрогин?* [15, 200].

Абри найсон дастӣ шоҳу килки Шоҳин аст, дон

*В-арна дар олам ҷуз ин ду абри **гавҳарбор** нест* [15, 84].

Адиби хушбаён барои риояи вазну дигар унсурҳои шеър калимаи **гавҳарбор**-ро ба қаринаи [вариант] дигараш, яъне, **гуҳарбор** низ дар осораи истифода намудааст.

Чунончи:

Мечақад гар занад аз мадҳи ту Шоҳин рақаме,

*Ивази нуқтаиш аз килки **гуҳарбор** анҷум* [15, 199].

Пасванди -ванд ва вазифаҳои он. Пасванди **-ванд** яке аз пасвандҳои нисбатан каммаҳсул маҳсуб мешавад. Ин пасванд дар забони форсии миёна бо чунин шакл **avand** дарҷ гаштааст [8, 209].

Шамси Қайси Розӣ ҳангоми таҳлилу баррасии хусусиятҳои дастурии морфемаи **-манд**, инчунин, дар хусуси калимасозии пасванди **-вар** ҳам ишора кардааст. Инчунин: «Ва он «мим»-у «нун»-у «дол»-е аст, ки дар охири сифот (сифатҳо) ба маънои наът бошад, чунонки «донишманд»-у «ҳочатманд»-у «хунарманд»-у «дардманд» ва наздик бад-ин маъно «Худованд»-у «хешованд»-у «бованд», яъне, банд, ки бар пой ниҳанд ва «ованд» (зарфҳо) -ро гӯянд ва ҳамоно дар асл «ованд» будааст» [14, 178].

Дар адабиёти классикӣ низ ин морфема сермаҳсул нест. Масалан, дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин унсури калимасоз вожаҳои **пайванд** ва **Худованд** дарҷ шудааст [7, 42]. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бошад, бо ин пасванд ду калима сохта шудааст: **Худованд**, **хешованд** [13, 296].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам доираи истеъмоли пасванди мазкур маҳдуд аст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ин пасванд зикр нашудааст.

Аз рӯи тадқиқоти анҷомдодаи Раҳматуллозода С., дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мисли забони адабӣ морфемаи **-ванд** ҳамчун пасванди каммаҳсул ба назар расида, бо ин унсури калимасоз дар шеваи мазкур калимаҳои **Худованд**, **Чорванд** (номи мавзӯ дар деҳаи Ширгованди Ванҷ), **хешовандро** қаламдод кардааст [11, 96].

Дар осори Ш. Шоҳин низ ин пасванд бемаҳсул буда, бо ин пасванд танҳо калимаи **Худованд** зикр шудааст.

Чунончи:

Эй ҷону дили халқ ба гесӯи ту дар банд,

*Равшан зи руҳи хуби ту анвори **Худованд** [15, 102].*

Пасванди -гонӣ ва вазифаҳои он. Пасванди-**гонӣ** аз пасванди истифодакунандаи шумораи ҷамъи **-гон** ва унсури **-ӣ** таркиб ёфтааст. Аз рӯи доираи истеъмол ба гурӯҳи пасвандҳои камистеъмол дохил мешавад.

Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар ин қолаб калимаҳои **зиндагонӣ**, **бастагонӣ** (шикоят, маош, моҳона), **муждагонӣ**, **доягонӣ** (гурӯҳи доягон), **рӯдагонӣ** (рӯдаҳо ва дигар узвҳои ба он наздик) истифода шудааст [1, 170-171]. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ дар ин қолаб ду калима зикр шудааст: **муждагонӣ**, **бозоргонӣ** [7, 41].

Алҳол доираи калимасозии ин пасванд назар ба адабиёти классикӣ маҳдуд аст. Масалан, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) бо ин пасванд калимаҳои **муждагонӣ** ва **зиндагонӣ** оварда шудааст [2, 117].

Дар осори адиб пасванди калимасозии **-гонӣ** бемаҳсул буда, бо ин пасванд танҳо як калима сохта шудааст: **зиндагонӣ**.

Чунончи:

*Оламеро дар муҳити **зиндагонӣ** чун ҳубоб,*

Рафт бар боди фано аз даъвии изҳор сар [15, 147].

Пасванди -ин ва вазифаҳои он. Пасванди **-ин** аз рӯи хусусияти калимасозии дар низомии калимасозии исм ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад. Ин пасванд дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дарҷ нашудааст. Морфемаи **-ин** бо исми омада, номи шайъ месозад.

Қобили зикр аст, ки дар адабиёти классикӣ бо ин пасванд аз исми исмҳои дигар сохта шудааст. Масалан, дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо ин пасванд ду калима **-пӯстин** ва **болин** сохта шудааст [13, 298].

Пасванди **-ин** дар осори адиб низ бемаҳсул буда, нависанда бо ин пасванд танҳо ду калимаро ба қор бурдааст: **болин**, **пӯстин**.

Чунончи:

*Он, ки бар **болини** ман месӯзад, он ҷуз шамъ нест,*

В-он, ки аз гирди сарам мегардад, он парвона аст [15, 75].

*Гармию нармие, ки бувад дар суруни ту,
Дар нустини қоқуму қурси панир нест [15, 72].*

Пасванди -ол ва вазифаҳои он. Дар забони адабии тоҷик дар баробари пасвандҳои сермаҳсулу каммаҳсул як қатор пасвандҳое дида мешаванд, ки миқдоран кам буда, як ё якчанд калима сохтаанду халос. Ин гуна пасвандҳоро дар забон пасвандҳои бемаҳсул меноманд. Пасванди **-ол** ба ин гурӯҳи пасвандҳо дохил мешавад. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд ду калима сохта шудааст: **чангол, думбол** [7, 67].

Дар забони адабии имрӯзаи тоҷик низ пасванди-ол бемаҳсул буда, танҳо дар таркиби калимаҳои **думбол, чангол** дида мешавад. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» барҳақ омадааст, ки: «Пасванди-ол бемаҳсул буда, аз исми конкрет номи узви бадан месозад, ки монандиро ифода мекунад» [2, 113]. Дар ин асари илмӣ барои намуна ду мисол оварда шудааст. Чунончи: **думбол, чангол**.

Дар осори адиб низ дар асоси ин қолаби калимасозӣ, яъне, ба воситаи пасванди **-ол** як калима дида мешавад: **чангол**.

Чунончи:

*Дили ман аз шикани зулфи ту натвонад раст,
Ҳамчу он саъва, ки уфтода ба чанголи уқоб [15, 46].*

Пасванди -шан ва вазифаҳои он. Пасванди калимасозии **-шан** бемаҳсул буда, танҳо дар таркиби калимаи **гулшан** мушоҳида шуд. Ин пасванд макону фаровонии асоси калимаро мефаҳмонад. Забоншинос Рустамов Ш. аз калимаи мустақили **sâyana** пайдо шудани ин пасвандро қайд кардааст [10, 136].

Дар осори нависанда низ дар ин қолаби калимасозӣ калимаи **гулшанро** мушоҳида намудем. Ин калима аз рӯйи сохтори морфологӣ ва хусусияти калимасозииаш аз решаи **гул** ва пасванди **-шан** иборат аст.

Мисол:

*Як сару гардан нигори ман чу аз гулшан гузаит,
Обро оби хиҷолат то сару гардан гузаит [15, 68].*

Хулоса, таҳлилу баррасии калимасозии пасвандии исм дар осори Ш. Шохин барои муайян намудани дараҷаи инкишофи ин навъи калимасозии исм дар забони адабии муосири тоҷик мусоидат хоҳад кард.

Аз таҳқиқи тарзи сарфии калимасозӣ дар осори Ш. Шохин маълум мегардид, ки шоир дар баробари корбасти калимаҳои маъмулу машҳури дар забонамон роиҷбуда бо ин роҳи калимасозӣ дар қолабҳои гуногун калимаҳое сохтааст, ки бевосита маҳсули эҷод ва навгонии ҳуди адиб дар баҳши калимасозӣ ба шумор меравад.

Шамсиддин Шохин барои рушду инкишофи қолабҳои калимасозӣ ва ғайи гардидани таркиби луғавии забонамон ҳиссаи арзишманд гузоштааст.

Адабиёт:

1. Ахмедова Ҷ. Шаклҳои феълӣ бо ёридохандаи «истон» дар забони ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1961. – 33 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (нашри академӣ). Ҷ.1. – Душанбе, 1985. – 356 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. Қ.1 – Душанбе, 1973. – 452 с.
4. Косимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» А. Фирдавси. АКД. – Душанбе, 1988. – 24 с.
5. Муҳаммади Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
6. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони Қотей. Ҷилди 1. – Душанбе, 1993. – 416 с.
7. Низомова С. Калимасозии исм дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе, 2002. – 180 с.
8. Основы иранского языкознания. Новоперсидские языки. – М., 1982. – 527 с.
9. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – 210 с.
10. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе, 1981. – 220 с.

Масъалаҳои забоншиносӣ

11. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо. – Душанбе, 2010. – 144 с.
12. Хоча Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116 с.
13. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ)
// Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ.1. Душанбе, 1975. – С. 283-307.
14. Чихаидзе Т. Д. Именой словообразование в персидском языке. – Тбилиси, 1969. – 141 с.
15. Шамсиддин Шохин. Девони ашъор. – Душанбе, 2018. – 277 с.

Тақриз ва китобиёт

**ПАЖУҲИШИ МУҲИМ ДОИР
БА НОМВОЖАҲОИ ҶУГРОФӢ
(Андар масоили ҷойномҳо. –
Хучанд: Анис, 2020. – 280 с.)**

**ВАЖНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ
(К проблематике топонимий. –
Худжанд: Анис, 2020. – 280 с.)**

**AN IMPORTANT STUDY
ABOUT GEOGRAPHICAL NAMES
(To the problems of toponyms. -
Khujuand: Anis, 2020. - 280 p.)**

*Одинаев Абдуманнон Иброҳимович,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи
назария ва амалияи забонишиносии
ДДОТ ба номи Садриддин Айни*

*Одинаев Абдуманнон Ибраҳимович,
к.ф.н., старший преподаватель
кафедры теории и практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айни*

*Odinaev Abdumannon Ibrahimovich,
C.P., Senior Lekturer at the Department of
Theory of Linguistics, TSPI named after
Sadriddin Aini*

*Ҳар касеро баҳри коре сохтанд,
Меҳри онро дар дилаш андохтанд.*

Вақте зиндагиву фаъолияти илмии баъзе ашхосро ба дидаи таҳқиқ менигарем, ин байти Мавлонои бузург бори дигар бароямон таҳаққуқ пайдо мекунад. Чунки ин тоифа инсонҳо ба пешаи интихобнамудаи худ чунон ишқ мебарзанд ва дар ҷодаи он ошиқона гом бармедоранд, ки касро ба андеша вомедорад. Ин гурӯҳи мардум ба илму дониш ва таҳқиқу пажӯҳиш чунон дилбастаанд, ки моҳӣ бо об, яъне ҳастии худро наметавонанд бидуни қаламу китоб тасаввур намоянд.

Чунин мардум қиматтарин ганҷинаи умри худ – вақтро қадршиносӣ намуда, як лаҳзаи онро бар ҳадар намегузаронанд ва дар ивази ҳар нафаси рафтани он хиште бар бинои аъмоли солеҳи хеш афзун месозанд. Эшон ин байти Муҳаммадали Соибро шиори зиндагии худ сохта, тибқи фармудаи он фаъолияти хешро роҳандозӣ сохтаанд:

*Вақт бисёр азиз аст, гиромӣ дораи,
Ба зари қалб мадеҳ Юсуфи канъониро.*

Яъне онҳо Юсуфи гаронарзиши худро ба зари қалб намефурӯшанд ва дар ивази рафтани нақши неке бар ҷой мегузаранд.

Баракати умри инсонро на ба солҳое, ки дар онҳо зиндагии қардааст, метавон муайян намуд, балки аз рӯи аъмоли шоистае, ки анҷом додааст, ҳисоб менамоянд. Яке аз одати ғайримаъмулии Искандари Мақдунӣ чунин буд, ҳар кишвареро, ки ғатҳ мекард, ҳатман ба қабристонии он мерафт. Боре дар вақти тасарруфи яке аз манотиқи Эронзамин ба ғӯристонии он омад ва дид, ки дар санги қабр замони зиндагии инсонҳо хеле кӯтоҳ - панҷ солу даҳ сол ҳақ шуда буд. Ин синни поёни умр Искандарро ба ҳайрат овард ва нафареро даъват намуда, сабабашро ҷӯё шуд. Дар посух ба ӯ гуфта шуд, ки дар мо чунин расм аст, ки аз ҳамаи солҳои умр танҳо замонаро барои навиштан дар санги қабр интихоб менамоем, ки ба нафъи ҷомеаву сарзамин сипарӣ шудааст. Ин посух Искандарро бисёр шигифтзада кард.

Афсӯс, аксари одамҳо як рӯзро ҳамеша такрор мекунанд, яъне умри дарози бебаракат мебинанд ва аз худ ҳеҷ нақши муҳиме бар ҷой намегузаранд.

Аммо инсонҳои начиб дар фурсати кӯтоҳе, ки дар ихтиёр доранд, корҳои хубу мондагор ба анҷом мерасонанд ва номи худро барои ҳамешагӣ дар саҳифаи таърих ҳаққокӣ мекунанд. Эшон аз пайи молу сарват ва ҷоҳу ҷалол нарафта, рисолати худро сипардани роҳи илму дониш ва тадқиқу пажӯҳиш медонанд, ки бешак забонишиносии шинохта, олими мутабаҳхир, номшиносии камназир, шахси дарёдил Шохмуҳаммад Ҳайдарӣ аз ҳамин зумра аст.

Забоншиносии шинохта, номшиносии машҳури тоҷик Шохмуҳаммад Ҳайдарӣ, ки ҳасти хешро сарфи омӯзиши ин қисмати лингвистикаи эронӣ намуд ва сӣ китоб перомуни масъалаҳои гуногуни ономастика таълиф кардааст, ки китоби «Андар масоили ҷойномҳо» яке аз онҳо мебошад, ки андешаҳои хешро дар чанд нукта доир ба он баён менамояд.

Дар ибтидо предмети омӯзиш ё объекти таҳқиқи Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро асосан антропонимиҳо ташкил медиҳанд, баъдан доманаи фаъолияти пажӯҳандагии ӯ гузариш пайдо намуд ва чандин қисматҳои ономастика ва умуман лингвистикаро фаро гирифт. Таҳия намудани чандин китоб доир ба масъалаи тоҷикшиносӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, феҳрасти мақолаву асарҳои номшиносии ориёӣ далели ин гуфта мебошад.

Ҳарчанд олимони Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро ҳамчун мутахассиси варзидаи бахши антропонимика мешиносанд ва воқеан ҳам дар ин ҷода пажӯҳишҳои мондагор ба субут расонид, вале омӯзишу тадқиқи топонимика яке аз масоили меҳварӣ дар фаъолияти илмӣ ӯ аз ибтидо то ба имрӯз мебошад. Барои тасбитаи ин андеша зикри мақолаҳои «Баъзе топонимикаи ҷамоати Понғоз» («Маориф ва маданият», 12.04.1975), «Омӯзиши ономастика дар кружок» («Мақтаби Советӣ», 1976, - №5.-С.32-33), «Роли антропонимиҳо дар тадқиқи регионӣ (дар асоси маводи ноҳияи Ашт)» (1987), «Сухане чанд оиди топоними Сучча» («Шӯҳрати Ашт», 20.09.1987), «Оқсукон, Оксикон ё Ахсикон» («Шӯҳрати Ашт», 19.09.1998), «Номҳои суғдии Пунғаз» («Шӯҳрати Ашт», 08.02.2001), «Пиромуни номи Бобои Оф» («Шӯҳрати Ашт», 06.04.2001), «Эҳёи кушкҳои куҳан» («Шӯҳрати Ашт», 01.11.2001), «Зикри Пунғаз дар ашъори Маъдан» («Шӯҳрати Ашт», 10.04.2002), «Номгардонӣ амри воҷиб» («Шӯҳрати Ашт», 03.02.2006), «Дар бораи топоними Пунғаз» («Шукӯҳи маърифат», Хучанд, 2013.-С.186-206), «Дар хошияи китоби «Понғоз» (Хучанд, 2014) ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Бо дарназардошти аҳамияти номвожаҳои ҷуғрофӣ барои саргузашти забону таърихи миллат дар солҳои охир ҷойномҳо ва тақдирҳои онҳо диққати Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро беш аз пеш ба худ ҷалб намуд ва дар ин замина мақолаҳои мутааддид ва рисолаҳои муҳимро ба нашр расонид, ки ҳар кадоме аз ин рисолаҳо барои ҳалли фасли масъалаи мазкур саҳми босазое гузоштаанд ва китоби «Андар масоили ҷойномҳо» аз ҳамин шумор аст.

Китоби мазкур дар соли 2020 тавассути нашриёти «Анис»-и шаҳри Хучанд (280 саҳ.) бо сурати зебову сирати пурпор ба зевари таърихи ораста гардид, ки сохтори он пешгуфтор ва шаш бахшро дар бар гирифта, ки дар онҳо мақолаҳо аз рӯи мавзӯву муҳтаво ҷамъоварӣ шудаанд.

Пешгуфтори он, ки бо сухани номшиносии шинохта, профессор Шамсуллоҳи Исмоил оғоз мешавад, масоили аҳамияти омӯзиши ономастика барои таърихи забону миллат, нақши муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар пажӯҳиши номшиносии эронӣ, дараҷаи омӯзишу баррасии масъалаи мазкур, таҳлили иҷмолии пажӯҳишҳои дар ин самт баанҷомрасид, таърихи муҳтасари ономастика ва рушду тавсеаи ин қисмати забоншиносии тоҷик дар замони Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд.

Дар бахши якум, ки «Номи деҳаҳо – ойконимҳо» ном дорад, ҳаҷдаҳо мақола оварда шудааст, ки дар ҳар кадоме аз онҳо маъниву сайри таърихӣ ё этимологияи топоним ба таври дақиқу равшан нишон дода шудааст. Аз ҷумла, мақолаи нахустин перомуни сайри таърихӣ номвожаи ҷуғрофӣ ноҳияи Ашт баҳс мекунад, ки дар он андешаҳои муаллиф дорои бунёди қавии илмӣ буда, дар натиҷаи омӯзиши қиёсӣ ва арзёбии сарчашмаҳои муҳим ба вучуд омадаанд. Ҳамчунин дар ин фасл чанд мақолаи дигар доир ба топоними Пунғаз ва ойконимҳои ҷамоати ҳамноми он дарҷ гардидаанд.

«Номҳои суғдии дараи Пунғаз» яке аз мақолоти дигари арзишманду муҳими ин фасл ба шумор меравад. Арзиши мақолаи мазкур дар он махсусан зоҳир мегардад, ки забони суғдӣ аз зумраи забонҳои шарқӣ-эронӣ матрук мебошад, ки имрӯз ҷойи худро дар арсаи ҳастӣ тӣҳӣ гузоштааст. Аммо асарҳои онро мо дар таркиби луғавии ӯишҳо, махсусан шеваи марказӣ ва системаи номвожаҳои ҷуғрофӣ бахубӣ мушоҳида карда

метавонем. Зеро собит шудааст, ки қисмати шимолии Тоҷикистон, минҷумла ноҳияи Ашт, замоне қаламрави забону тамаддуни суғдӣ буд ва азбаски топониму микротопонимҳо нисбат ба вожаҳои маъмулӣ алайҳи ҳаводиси рӯзгор саҳтҷон мебошанд, аносири луғавӣ дар низоми номвожаҳои чуғрофӣ боқӣ мондаанд. Азбаски имрӯзи маълум набудани маънии номвожаҳо мӯчиби тағйиру табдили онҳо шуда истодааст, бозгушоии рамзу рози ҳатто як номвожа ҳам муҳим доништа мешавад.

Қисмати дувуми китоб фарогири мақолоте мебошад, ки доир ба номи кӯҳдоманҳо – оронимҳо баҳс мекунанд ва шумораашон ҳашт адад мебошад. Зикри ин нукта муҳим аст, ки барои ҳамаҷиҳата омӯхтани забону фарҳанг, урфу одот ва умуман, тамаддуни миллатҳо, таҳқиқу пажӯҳиши муҳити таърихӣ ва предмету объектҳои, ки ба он алоқамандӣ дорад, ба мақсад мувофиқ аст. Аз ҷумла, оронимҳо ба таърихи халқҳо алоқаи қавӣ дошта, аз ҷиҳати забониву таърихӣ омӯхтани онҳо метавонад баъзе саҳифаҳои норавшани таърихи миллатро равшан намояд. Зеро номи кӯҳсореро метавон зикр намуд, ки мавқеи онҳо дар радифи шаҳрҳо, мавзеву манотиқи муҳим тазаккур ёфтааст. Чунонки Албурз, Бесутун, Марва, Сафо ва монанди инҳо. Дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон номҳои бисёре аз кӯҳҳоро дучор омадан мумкин аст, ки аллакай дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ мундариҷ гардидаанд. Дар асарҳои чуғрофие, ки дар асрҳои миёна таълиф гардидаанд, оронимҳо як баҳши муҳим ва алоҳидаро ташкил мекунанд.

Сабаби дигари аз мавқеи муҳим бархӯрдор будани оронимҳо дар Тоҷикистон дар он зоҳир мешавад, ки ин мавзеоҳо бевосита ба зиндагии мардум алоқаманд буда, ҳамчун чарогоҳ хизмат мекунанд. Ғайр аз ин, кӯҳҳои ҳастанд, ки бо сабаби воқеъ будани мадфанҷои ашхоси соҳибмартаба барои мардум ҳамчун макони муқаддас эътироф гардида, ба он ишқу алоқаи махсус доранд, ки дар тамоми манотиқи Тоҷикистон ин гуна мавзеоҳоро дучор омадан мумкин аст.

«Ономастика дар таълимгоҳҳо ва донишномаҳо» унвони баҳши сеюми рисолаи мавриди назар буда, фарогири се мақола мебошад. Чунонки аз унвони баҳш маълум аст, дар он натавон масъалаи илмии номшиносӣ, балки баъзе ҷиҳатҳои истифодаи онҳо дар таълим диққати Шоҳмуҳаммад Ҳайдарро ба худ ҷалб намудааст. Махсусан мақолаи «Роҳу усулҳои ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён дар ҷамъоварӣ ва таҳлилу тадқиқи маводи номшиносӣ» (саҳ. 176) дорои аҳамияти илмиву методӣ мебошад. Дар ин мақола тазаккур дода шудааст, ки ономастика як қисмати вежаи лексикаи ҳар забонро ташкил медиҳад, аз ин рӯ, зарур аст, ки он мисли улуми дигари ҷамъиятӣ дар донишгоҳу донишқадаҳо ва макотиби миёнаву омӯзишгоҳҳо ба ҳайси курси махсус таълим дода шавад. «Зеро аксари фанҳои таълимӣ, - менависад ӯ, - монанди забони модарӣ, забони русӣ ва хоричӣ, адабиёт, география, таърих, ҷамъиятшиносӣ ва астрономия маводи фаровони ономастикиро фаро гирифтаанд. Аз ҳамин сабаб бояд хонандагону донишҷӯён доир ба антропониму топонимҳои макони худ тасаввуроти зарурӣ дошта бошанд». Яъне мақсади муаллифи мақола дар он аст, ки мо бояд шавқу ҳаваси наврасонро оид ба ономастика, сарнавишт ва сайри таърихӣ, этимология ва ривоятҳо доир ба пайдоиши баъзеи онҳо бедор намоем ва дар вақти ҷамъоварии мавод аз қувваи онҳо самаранок истифода барем. Ҳамчунин вақте мо таваҷҷуҳи эшонро доир ба маъниву муҳтавои номвожаҳои ашхосу чуғрофӣ равона месозем, ҳуди онҳо бевосита ба ҷамъоварӣ, коркард ва тадқиқи номҳо камари ғиммат мебандад.

Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ дар ҳар кучое, ки буд, чи дар дохили кишвар ва чи хорич аз он, омӯзишу тадқиқ ва сарнавишти номвожаҳоро, ки ганҷинаи маънавии соҳибони забон ба шумор мераванд, дар мадди назар дошт. Боре дар зимни як суҳбат ёдовар шуд, ки вақте зарурияти фаъолият дар Ҷумҳурии исломии Афғонистон пеш омад, қабл аз сафар ба назди устоди равоншодам профессор А.Л.Хромов барои маслиҳат рафтам. Вақте аз эшон пурсидам дар Афғонистон ба чӣ кор машғул гардам, устод маслиҳат доданд, ки ба ҷамъоварӣ ва пажӯҳиши номвожаҳои ашхос саруқор гирам.

Воқеан, Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ аз рӯи ин маслиҳати муршиди хеш амал намуд ва дар зарфи замоне, ки дар Афғонистон фаъолият мекард, ба пажӯҳишу тадқиқи ному

лақабҳо иштиғол варзид ва дар ин замина асарҳои арзишмандеро ҳам ба нашр расонид, ки «Бархе аз масоили номшиносӣ» (Афғонистон: Шибирғон, 1986.-85с.) ва «Лақабнома. Таснифи лақабҳои фардии мутадовил дар Афғонистон» (Афғонистон: Шибирғон, 1986.-160с.) аз ҳамин ҷумлаанд.

Дар бахши чоруми китоби мазкур мақолаҳои фароҳам шудаанд, ки бо забони русӣ таълиф гардидаанд ва шумораашон ҳашт адад мебошад. Мақолоти ин бахшро аз рӯи замону макони таълиф ба ду гурӯҳ тасниф намудан ба мақсад созгор аст: якум мақолоте, ки замони маъмурият дар Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон таълиф шудаанд ё маводашон дар он солҳо фароҳам оварда шудааст. Аз ҷумла, «Географический термин «бандар» в топонимии Афганистана» (саҳ. 179) ва «Этнонимы и топонимы в антропотопонимии таджиков Средней Азии и Афганистана» (саҳ. 179).

Дувум мақолаҳои, ки вақти буду боши Шохмуҳаммад Ҳайдарӣ дар Русия, махсусан дар шаҳри Перм навишта шудаанд. Ба ин гурӯҳ метавон мақолаҳои «Ирано-пермяцкие топонимические параллели» (саҳ. 182), «Путешествие к истоком древних языков» (саҳ. 191), «О чём свидетельствует слово «горт»» (саҳ. 193) ва «Кунгур и Кундуз. Есть ли общее» (саҳ. 194).

Аз мақолоте, ки муаллиф бо забони русӣ нашр намудааст, маълум мешавад, ҳар кучое, ки рафт муҳити забонии хонандагонашро ба инобат гирифт. Ба ҳар гӯшае, ки рафт, муҳаббати ономастикаро бо худ бурд ва ҳеҷ гоҳ аз пажӯҳишу тадқиқи масоили мухталифи он даст бар надошт, ки ин ҳама аз ишқу алоқаи ростини ӯ гувоҳӣ медиҳад. Ҳамчунин навиштаҳои ин бахш донишу табаххури забони русии Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро бозгӯ менамоянд.

Бахши панҷуми рисолаи «Андар масоили ҷойномҳо»-ро мақолоте ташкил додаанд, ки муаллиф онҳоро ҳамчун тақриз ба китобҳои номшиносӣ таълиф намудааст. Аз ин қисмат, ки аз панҷ мақола иборат аст, тақризҳо ба асари номшиноси Ўзбекистон – Суян Қароев, маҷмӯи мақолаҳои «Ономастикаи Осиёи Миёна» (1978), «Перспективы развития славянской ономастики» (1980), «Ономастикаи Шарқ» (1980) ва «Ономастикаи Ўзбекистон» (1989) мебошанд.

Мусаллам аст, ки мавриди арзёбӣ қарор додани ин ё он асар кори сахл набуда, аз шахс донишу малака ва маҳорату таҷриба ва ҷаҳонбинии пурвусъати илмиро талаб менамояд. Дар сурати надоштани яке аз инҳо нақд яктарафаву ғайривоқеӣ мебошад ё муғризона будани арзишдоварӣ маълум мешавад. Вақте аз ин дидгоҳ навиштаҳои Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро мутолиаву баррасӣ менамоем, маълум мегардад, ки ӯ дарвоқеъ мутахассиси варзидаи соҳаи ономастика буда, донишу малакаи қавиву таҷрибаи кофӣ дорад, ки ба рисолаҳои, ки дар ин самт таълиф шудаанд, баҳои воқеъбинона додааст.

Чун мо тақризи ӯро доир ба рисолаи номшиноси ўзбек – Суян Қароев аз назар мегузаронем, гуфтаҳои боло тасдиқи худро дармеёбанд. Дар тақризи мазкур баробари дастовардҳо баъзе нуктаҳои тахрирҳои рисолаи Суян Қароевро тазаккур медиҳад. Дуруст таъкид мекунад, ки тадқиқи топонимҳои маҳалҳои гуногуни Ўзбекистон бе истифодаи маводи забонҳои гурӯҳи эронӣ ва махсусан, тоҷикӣ аз имкон берун аст. Зеро аз замони хеле қадим дар ин сарзаминҳо халқҳои эронитабор сукунат доштанд (саҳ. 196). Худи маводе, ки дар он рисола фароҳам шудаанд, афкори Шохмуҳаммад Ҳайдарӣро бурҳони қотеъ мебошанд, зеро як гурӯҳи калони онҳо баромади эронӣ доранд.

Эроди гирифтаи Шохмуҳаммад Ҳайдарӣ доир ба ташреҳи этимологии номҳои «варзик» қобили мулоҳиза мебошад. Дар он дуруст андешаронӣ ва таъкид месозад, ки «варз» ғайр аз маънии «зирот», ки муаллиф (Суян Қароев) маънии «Варзик»-ро ба ин мутааллиқ медонад, боз дорои дигар маъниҳо мебошад. «Варз» аслан калимаи суғдӣ буда, дар номҳои ҷуғрофӣ Варз, Варзик, Варзин, Варзич, Варзи Канда, Варзи Мунор, Варзоб ва ғайра маънии **баландиро** дорад ва ин борҳо аз тарафи мутахассисони таърихи забон қайд шудааст (саҳ. 198). Ҳамчунин чанд камбудиву нуқсонҳои рисолаи номшинос Суян Қароев бо дилелҳо нишон дода шудааст, ки ин ҳама аз табаххуру маҳорати

Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ шаҳодат медиҳанд.

Баҳши шашуми рисола мақолотеро фарогир аст, ки Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ доир ба номи колхозу совхозҳои чумхурӣ, умуман, Ашт махсусан, таълиф намудааст. Номи колхозу совхоз ва хоҷагиҳои деҳқонӣ, ки дар ономастика бо истилоҳҳои ктематоним ёд мешаванд, дар забони тоҷикӣ таърихи чандон тӯлонӣ надошта, асосан дар замони шӯравӣ арзи ҳастӣ кардаанд.

Хоҷагиҳои деҳқонӣ бошанд, маҳсули замони Истиклол буда, дар аксар деҳот бо маҳали ҷойгиршавияшон ҳамном ҳастанд. Аммо дар солҳои охир баъди ба мардум қисмат намудани заминҳои обӣ ҳар кас хоҷагии деҳқонии алоҳида ташкил намуда, бо номи бародар, падар, бобо ва умуман, гузаштагонӣ худ номгузорӣ намуданд, ки ин падида яке аз омилҳои асосии ба вучуд омадани антропоктематонимҳо мебошад. Ба ҳар ҳол омӯзишу тадқиқи ктематонимҳо аз манфиат холӣ нест, зеро аксаран номи онҳо бо вожаҳои ифода шудаанд, ки баландмазмун ва зебову хушобуранг мебошанд.

Ғайр аз ин, дар ин баҳш феҳристи осори нашршуда, номгӯи адабиёт оид ба ҳаёт ва фаъолияти илмии Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ ва шеърҳо дар васфи ӯ оварда шудаанд.

Хулоса, рисолаи «Андар масоили ҷойномҳо» фарогири қариб панҷоҳ адад мақолаҳои мебошад, ки Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ дар замону макони мухталиф таълиф кардааст ва ҳар кадоме арзиши волои илмиву амилиро молик мебошанд. Махсусан дар замони имрӯз, ки ҷаҳонгаройӣ бо суръати баланд доман паҳн намуда истодааст, таваҷҷуҳ, ҷамъоварӣ ва тадқиқу пажӯҳиши номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки аз ганҷинаи бебаҳои маънавии мардум ва нигоҳдорандаи баҳше аз таърихи миллат мебошанд, пураҳамият доништа мешаванд.

Вақте мо феҳристи пажӯҳишҳои Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣро, ки шумораашон беш аз 300 адад мебошад, мушоҳида менамоем, маълум мешавад, ки доираи онҳо ба ҳамаҷумла буда, аз доини фароҳ ва ҷаҳонбинии пурвусъати илмӣ ӯ шаҳодат медиҳад. Ин солики ростини ҷодаи илму тадқиқот ба омӯзишу баррасии як баҳши забоншиносӣ маҳдуд нагардида, тавҷҷуҳашро масоили бисёр ба худ ҷалб намудаанд, ки дар ин замина ба офаридани асарҳои муҳиму арзишманд муваффақ гардидааст. Аммо зикри ин нукта муҳим аст, ки аз нахустин қадамҳои матини дар ҷодаи илм гузоштани антропономика ва топонимика дар меҳвари пажӯҳишҳои ӯ қарор доштаанд ва ба омӯзишу баррасии онҳо дилбастагии махсус доштааст. Ин рамзшоноӣ номвожаҳо хуб дарёфтааст, ки ба ҳамаҷумла осори замони куҳан ва вижагиҳои марҳилаҳои таърихи рушду тавсеаи таърихи забон дар батни онҳо нуҳуфта аст.

Дар илми ономастика маълум аст, ки номвожаҳо, махсусан, топониму микротопонимҳо нисбат ба аносири луғавии маъмулӣ умри бештаре дошта, дар баробари ҳаводиси рӯзгор саҳтҷону устувор ҳастанд. Аммо бепарвоиву бетафовутӣ нисбати сарнавишти номвожаҳои ҷуғрофӣ метавонад онҳоро ба нестӣ расонад ва бо мурури замон аз ёдҳо фаромӯш созад. Аз ин рӯ, ба масъалаи номвожаҳои ҷуғрофӣ таваҷҷуҳ намудани Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ ба ҳамаҷумла муҳим буда, пураҳамият арзёбӣ мешавад. Хосса дар замони имрӯз, ки таҳҷуми фарҳангӣ аз пештар бештар эҳсос мешавад ва дар зерини таъсири он ҷойномҳои зиёд ба дасти фаромӯшӣ супурда шуда истодаанд, мароқ зоҳир намудан доир ба сарнавишти топониму микротопонимҳо, ки дар батни худ саҳифаҳои таърихи миллатҳову забонҳоро ҳифозат кардаанд, амри хайр маҳсуб мешавад.

Хулоса, рисолаи «Андар масоили ҷойномҳо» фарогири қариб панҷоҳ адад мақолаҳои мебошад, ки Шоҳмуҳаммад Ҳайдарӣ дар замону макони мухталиф таълиф кардааст ва ҳар кадоме арзиши волои илмиву амилиро молик мебошанд. Махсусан дар замони имрӯз, ки ҷаҳонгаройӣ бо суръати баланд доман паҳн намуда истодааст, таваҷҷуҳ, ҷамъоварӣ ва тадқиқу пажӯҳиши номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки аз ганҷинаи бебаҳои маънавии мардум ва нигоҳдорандаи баҳше аз таърихи миллат мебошанд, пураҳамият доништа мешаванд.

ТАЛАБОТ

барои чопи мақола дар маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ»

Мақолаҳои, ки ба идораи маҷаллаи “Масъалаҳои забоншиносӣ” пешниҳод мешаванд, бояд тибқи стандартҳои илмии байналмилалӣ таълиф гашта, ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (забони чопи мақолаҳо маҳдуд нест) дар ҳаҷми чопи стандартии компютери бо ҳуруфи Times New Roman (барои мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ) ё Times New Roman Tj (барои мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ), ҳаҷми ҳарфҳо - 14, фосилаи байни сатрҳо 1,5 см, аз боло 2см, аз поён 2см, ҳошия аз тарафи чап 3см, аз тарафи рост 1,5 см бояд пешниҳод гарданд.

2. Дар мақола матлаб бояд ба таври зайл баён гардад: 1) индекси УДК (индекси мазкурро аз ҳама намуди китобхонаҳои илмӣ дастрас намудан мумкин аст); 2) ному насаби муаллиф, вазифа, ҷойи қор; 3) унвони мақола; 4) матни мақола (ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунҷа [] нишон дода шавад. Намуна: [2, 40] яъне адабиёти 2-юм ва саҳифаи 40); 5) феҳристи адабиёт; 6) аннотатсия ва калидвожаҳои матни асл; 7) маълумот дар бораи муаллиф ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.

3. Аннотатсияҳои мақолаҳо бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд на кам аз 100 ва на беш аз 150 калимаро дар бар гиранд.

4. Вожаҳои калидӣ бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳия шуда, на кам аз 10 ва на зиёда аз 15 калима ё ибораро дар бар гирад.

5. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд нуктаҳои зеринро фаро гирад: ном, насаб ва номи падар (пурра), унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ, ҷойи қор, шумораи телефони ҳамроҳ, факс, суроға, e-mail.

6. Ҳаҷми мақола яққоя бо расм, ҷадвал, диаграмма, графика ва матни аннотатсия аз 10 то 12 саҳифаи чопӣ зиёд набошад.

7. Феҳристи адабиёт аз рӯйи тартиби алифбо мувофиқи низоми стандарти нав (ГОСТ Р7.01.11.-2011) бо зикри саҳифаҳои умумии сарчашмаҳои мавриди истифода таҳия гардад.

8. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад, ки мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

9. Дастхати мақолаҳо баргардонанда намешавад.

10. Дар сурати риоя нашудани талаботҳои мазкур мақолаҳо барои чоп қабул карда намешаванд.

Ба чопаш 17.03.2022 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 1/8. Қоғаз офсетӣ.
Љузъи чопӣ 18,75. Адади нашр 50 нусха.

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ